

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ЛЮДИНА НА ВІЙНІ:
УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ
СВІТОВИХ ВОЄН**

Історичні нариси

Київ
2021

УДК 94(100+477)«1914/1918»+«1939/1945»
Л93

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
Національної академії наук України
(протокол № 10 від 25 листопада 2021 р.)*

Відповідальний редактор:

Реснт О. П., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор,
заступник директора Інституту історії України НАН України.

Авторський колектив:

І. С. Азарх, Т. В. Заболотна, О. Є. Лисенко, В. І. Милько, О. П. Реснт, В. В. Шевченко

*Видання здійснено в межах наукового проєкту «Людина на війні: український соціум
через призму Першої та Другої світових воєн», виконаного за Програмою підтримки
пріоритетних для держави наукових досліджень і науково-технічних
(експериментальних) розробок НАН України*

Л93 **Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої
світових воєн: Історичні нариси** / відп. ред. О. П. Реснт. – К.: ПУ НАН України, 2021. –
657 с.: табл.

ISBN 978-966-02-98-07-1

У монографії представлено реконструкцію подій Першої та Другої світових воєн у рамках дискурсу соціальної антропології. Основну увагу приділено розкриттю низки проблем, пов'язаних із життєвими стратегіями різних категорій та груп українського суспільства, моделями їхньої поведінки і способами виживання у складних умовах війни. З'ясовано визначальні риси глобальних збройних конфліктів, сформовано уявлення про будні пересічних мешканців українських міст і сіл в умовах окупаційних режимів. Проаналізовано соціальні програми й добродійні заходи, спрямовані на подолання життєвих негараздів вразливих груп населення, визначено роль громадських інституцій і соціальної самоорганізації у цих процесах, висвітлено людські й матеріальні втрати внаслідок воєн, шляхи повернення до мирного способу життя, реєвакаційні заходи. Схарактеризовано процес формування пам'яті про Першу та Другу світові війни.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, музейних працівників, фахівців із пошуку й меморіалізації спадщини Першої та Другої світових воєн, усіх, хто цікавиться історією України та соціальною антропологією.

УДК 94(100+477)«1914/1918»+«1939/1945»

ISBN 978-966-02-98-07-1

© Автори, 2021

© О. П. Реснт, загальна редакція, 2021

© ПУ НАН України, 2021

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: МІЛІТАРИЗАЦІЯ, МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ, СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ

1.1. Позафронтове сприйняття подій Великої війни

Початок Першої світової війни ознаменований масштабним патріотичним підйомом серед абсолютної більшості населення Російської імперії і так званим «священним єднанням» партій та груп різного політичного спектру (за винятком крайніх лівих) у своїй підтримці дій уряду. У великих містах набули поширення велелюдні публічні акції патріотичного спрямування, а робітники припинили страйки, які на початку липня 1914 р. мали масовий та повсюдний характер.

В українських губерніях проведення перших нечисленних маніфестацій зафіксовано ще до вступу Російської імперії у війну – 14–15 (27–28) липня 1914 р. Наприклад, у Харкові у подібній акції взяли участь студенти та відставні військовослужбовці; в Одесі – «підлітки, учні і дорослі, члени монархічних організацій»¹. У Києві подібне дійство, яке організували представники правих об'єднань, розпочалося з хресної ходи, адже 15 липня відзначався день св. Володимира². Участь у цьому заході 150 гімназистів разом із директором народних училищ Київської губернії Борисом Плеським наштовхує на думку про використання адміністративного ресурсу³.

У наступні дні, коли стало відомо про оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії, серед обивателів у громадських установах, міському транспорті й на вокзалах всі розмови точилися виключно навколо цієї події, причому настрої панував піднесений⁴. Різко зріс попит на газети,

¹ Маніфестации // Утро. 1914. № 2369. 15 июля. С. 4; Патриотические манифестации // Одесские новости. 1914. № 9412. 16 (29) июля. С. 4; Патриотические манифестации // Киевлянин. 1914. № 195. 17 июля. С. 5.

² Маніфестації в Києві // Рада. 1914. № 160. 17 июля. С. 2.

³ Местные известия // Киевлянин. 1914. № 194. 16 июля. С. 2.

⁴ Настроение в Харькове // Утро. 1914. № 2370. 16 июля. С. 4.

які, користуючись моментом почали випускати екстрені доповнення та бюлетені. Редакції отримували численні запити й дзвінки із питаннями про останні новини, переважно, чи не вступила Російська імперія у війну. Оголошення загальної мобілізації спричинило хвилю повсюдних патріотичних і антиавстрійських маніфестацій. 17–18 (30–31) липня у Києві, Одесі та Харкові учасники таких акцій ходили вулицями, збиралися перед консульствами європейських держав, вигукуючи різні фрази: вітальні та дружні – перед французькими й англійськими, ворожі – перед австрійськими⁵. Атмосфера загального «гніву та торжества» стала настільки домінуючою, що висловлювання у вагоні конки власника харківської бакалійні П. Халябурди про те, що маніфестанти насправді є «хуліганнами» обернулося для нього доставкою до поліцейської дільниці. Різні масові вуличні заходи за участі представників влади, духовенства та обивателів відбулися також у Катеринославі, Миколаєві, Луганську, Ялті та інших містах. Коли нічого такого не відбувалося місцеві монархічні газети висловлювали своє невдоволення. 18 (31) липня кореспондент «Киевлянина» здивовано писав: «не дивлячись на те, що преса заговорила про можливість війни Росії з Австрією – проскурівці [жителі міста Проскурів (суч. м. Хмельницький) на Поділлі. – *Авт.*] звично ведуть свої справи»⁶.

Звісно учасники патріотичних маніфестацій, а на той час їхня чисельність у великих містах зазвичай оцінювалася від кількох сотень до кількох тисяч, репрезентували далеко не всі верстви населення. У першу чергу мова йшла про членів монархічних організацій, націоналістично налаштовану молодь, а також залежних від адміністрації представників бюрократичного апарату. На початку війни в суспільстві найгучніше лунав голос провладних груп. Такими методами, за допомогою ЗМІ, у Російській імперії створювалося враження згуртованості навколо монарха⁷.

Проведення, за підтримки влади, патріотичних маніфестацій набуло поширення у більшості європейських країн. Будь-яка пацифістська позиція піддавалася публічному цькуванню, а «першою жертвою війни, яка

⁵ Маніфестация // Утро. 1914. № 2372. 18 июля. С. 6; Маніфестации // Утро. 1914. № 2373. 19 июля. С. 3; Маніфестації в Києві // Рада. 1914. № 161. 18 июля. С. 2; Маніфестация // Киевлянин. 1914. № 196. 18 июля. С. 4; Маніфестации в Одессе // Одесские новости. 1914. № 9413. 17 (30) июля. С. 4.

⁶ По краю // Киевлянин. 1914. № 196. 18 июля. С. 2.

⁷ *Ренн О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. К., 2004. С. 437.

ще не розпочалася» назвали вбитого 31 липня 1914 р. француза Жана Жореса, відомого своїми антимилітаристськими висловлюваннями.

Тоді ж українська преса відзначала, що початок збройного конфлікту Австро-Угорщини із Сербією та оголошення Російською імперією загальної мобілізації спричинило серед населення «небачене пожвавлення», «небачений нервовий підйом» (Харків), «сильно піднесений настрій» (Катеринослав), «настрій піднесений. І дуже жвавий», «тверду рішучість гордо і мужньо зустріти майбутні випробування» (Одеса), «тривожне пожвавлення» (Луганськ), «український підвищений інтерес» (Зміїв, Бахмут, Суми) і т. п. Луганська газета «Донецкая жизнь» 19 липня (1 серпня) повідомляла, що «усюди – в приватних будинках, у різних громадських місцях, у клубах, кав'ярнях, у театрі, на базарі чути розмови про близьку криваву небезпеку... Війна постала, як грізний і неминучий привид. Звістка про війну, а потім про мобілізацію поширилася по всьому місту з надзвичайною швидкістю. Немов електрична іскра пробігла дротом. Не було жодної місцини, де б не говорили про війну»⁸. Навіть у віддалених повітових містах газети брали «нарозхват по дорогій ціні», а проведення масових маніфестацій під контролем поліції та за участі духовенства і місцевої влади вже стало звичним повсякденним явищем.

На цьому фоні вирізнялася позиція ліберальної української газети «Рада», яка справедливо висловила побоювання щодо різкого мілітаризму центральної преси. Поширення «лапідарної мови старих закурених порохом вояків», на думку невідомого дописувача, спричиняло велику суспільну шкоду, адже «утворюється зовсім фальшиве враження від того, чого хоче й як ставиться взагалі до війни громадянство»⁹. Невдовзі «Раду», як і інші українські видання, чекало закриття у зв'язку із запровадженням воєнного стану¹⁰. Варто констатувати, що на той час демонстрація негативного ставлення до війни автоматично викликала асоціацію із соціалістичним рухом і, незалежно від реальних політичних поглядів, їх репрезентанта чекав ярлик революціонера-антидержавника. Лише більш, ніж через півроку, на початку весни 1915 р. у пресі почнуть з'являтися критичні оцінки масової поведінки населення. «Не робили висновків, узагальнень, не забігали наперед, не заглядали у майбутнє. Захоплювалися,

⁸ Отголоски войны в Луганске // Донецкая жизнь. 1914. 19 июля.

⁹ Преса про війну // Рада. 1914. № 162. 19 июля. С. 2.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 295. Оп 1. Спр. 51. Арк. 42.

як глядачі, навіть не утримуючись, а цілком закреслюючи можливість критики і прогнозу» – писала харківська газета «Утро»¹¹.

Початок мобілізації, обмеження руху пасажирських поїздів, швидке підвищення в окремих регіонах цін на товари першої необхідності та обмеження продажу спиртних напоїв подекуди остуджували патріотичний запал (названий «угаром» – у радянській історіографії), особливо серед найбільш незахищених верств населення. Газети неохоче писали про подібні настрої, однак подекуди з'являлася інформація про те, що почала відчуватися «страшно згущена атмосфера», «велика тривога» серед жителів дачних передмість губернських міст¹². Утім тоді мова йшла радше про побутові переживання, пов'язані, наприклад, із ускладненням транспортного руху, ніж про загальну атмосферу ставлення до початку війни.

Поступово населення починало усвідомлювати більш зрозумілу для кожного особисту загрозу. Навіть монархічна преса була змушена констатувати, що «у всіх нерви підняті, у багатьох змучені... багатьох чекає тяжка розлука із близькими...»¹³. Мобілізація стала першим чинником, який заклав підвалини негативного сприйняття війни як у середовищі інтелігенції, так і серед звичайних робітників та селян. Незадоволення останніх додавала необхідність збору врожаю зернових, що ускладнювалося раннім призовом і породженим ним браком робочих рук¹⁴.

Початок війни оптимістично, у дусі загально-патріотичного єднання, сприйняли представники недержавних націй – українці, поляки, євреї. Ця тема досить добре проаналізована в історіографії, тож доцільно згадати лише один сюжет, який не стосувався публічної політики, а мав суто людський вимір. У серпні 1914 р. газета «Маленькие одесские новости» опублікувала лист до рідних від солдата-єврея, якого відправили на австрійський фронт. У ньому він оптимістично висловив власний погляд на майбутнє: «Я цілком спокійний, бо йду з усвідомленням, що після війни євреям буде добре. Мене смерть не лякає, і я готовий померти за батьківщину і за мій народ. Нехай же я буду останньою спокутною жертвою на зорі нового життя єврейського народу. Я бачу проблиски зорі, я

¹¹ Закаур. На грани // Утро. 1915. № 2596. 6 марта. С. 4.

¹² По городу // Донецкая жизнь. 1914. 24 июля; На вокзале // Киевлянин. 1914. № 197. 19 июля. С. 3.

¹³ Телеграфная вакханалия // Киевлянин. 1914. № 199. 21 июля. С. 2.

¹⁴ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1. С. 442–443.

відчуваю подих нового життя. І це дає мені бадьорість і сміливість дивитися смерті прямо в очі»¹⁵.

Щось подібне відчувала частина малоземельних селян, які розраховували на покращення особистого становища після війни. «У всіх балачках селян про війну зараз червоною ниткою проходить одна надія – надія на те, що після закінчення війни її учасники будуть щедро винагороджені землею» – вказував начальник Катеринославського жандармського управління¹⁶. Ці сподівання знаходили підґрунтя на фоні закликів до повсюдної конфіскації земель заможних німецьких колоністів та окупації російською армією Галичини наприкінці літа 1914 – весною 1915 рр. Подібні ілюзорні надії не були чимось новим, в українській історії чи не найбільш масово таке спостерігалось у роки Кримської війни, під час так званої «Київської козаччини» 1855 р.

Безпрецедентні масштаби війни та людські втрати, загроза мобілізації з подальшими низькими шансами на виживання для рядового складу спричинили позитивні зміни у ставленні до освіти. Це підтверджується опитуванням учнів, яке провів восени 1914 р. земський вчитель Полтавської губернії М. Анастасієв. Більшість респондентів у своїх відповідях розглядала навчання і грамотність як фактор полегшення військової служби. Дехто просто вказував на можливість вести листування із рідними («я тому ходжу в школу, щоб навчитися читати і писати. Як піду в солдати, щоб вмів листа написати батьку та матері»), але більшість наголошувала на суттєвішій користі:

– «я хочу в школу, щоб, як візьмуть в солдати, все знати. Брат каже, що як не буду нічого знати, то погано буде, а так ще й бити будуть, так що слухай свого вчителя»;

– «я вчуся, щоб як піду в солдати, то не бути дурнем»;

– «коли піду в солдати, щоб служба легшою була»;

– «мене посилають у школу, щоб, коли доведеться в солдати йти, грамотний був»¹⁷.

Треба враховувати, що джерелом формування подібних думок було оточення, насамперед батьки та інші старші члени родини. Йдеться про сільське населення, яке у переважній більшості раніше сприймало навчання «з сучасної практичної сторони», як малокорисну річ, що відволікає

¹⁵ Письмо солдата-еврея // Маленькие одесские новости. 1914. 16 августа.

¹⁶ Балабанов М. Царская Россия XX века (накануне революции 1917 года). [Харьков], 1927. С. 127.

¹⁷ Анастасієв Н. Школьные заметки // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. 1914. № 2 (сентябрь). С. 16–17.

дітей від побутових і господарських справ. Тоді ж, під впливом війни, поступово приходило усвідомлення освіти як додаткового фактора виживання у випадку мобілізації.

У віддалених від фронту українських губерніях перший новий рік після початку війни, 1915-й, зустрічали хоч і зі стриманим, однак помітним оптимізмом. Цьому сприяли перемоги на Східному фронті, зокрема в Галичині. Незважаючи на неочікувано затяжний характер бойових дій, преса висловлювала надії щодо завершення війни вже у найближчі місяці, «оскільки історичні долі вирішуються тепер зі швидкістю, про яку людство ніколи не знало»¹⁸.

Події на фронті були головною темою для повсякденного спілкування. Роль основного джерела для отримання інформації відігравали газети і попит на них лише зростав. Це було помітно навіть у сільській місцевості, де почали більше цінувати людей, які вміли читати. Для юнацтва це стало ще одним додатковим стимулом для відвідування школи і гарного навчання. У святкові дні та вільний від роботи час звичною картиною на вулиці чи в окремих будинках стала група селян, які збиралися навколо когось, хто читав газету. «Читають газету, дуже цікавляться війною», «село проявляє великий інтерес до воєнних подій», «збираються на лавах і з інтересом слухають та діляться враженнями від війни» – відзначали на початку 1915 р. у різних селах Катеринославської губернії. «Надішліть газету. Мій син на війні. Може в газеті написано про нього» – зверталися жителі Кременчуцького повіту на Полтавщині. «Потребуємо газет» – аналогічно вказував шахтар із Бахмутського повіту Катеринославщини. Вчителька земської школи у Слов'яносербському повіті помітила вплив зростання культури читання на розвиток загального кругозору: «...світогляд селян і навіть жінок сильно розширився. Вони дізналися із газет, що існують багато інших держав, міста, про які вони уявлення не мали»¹⁹. Стало помітно, що газети із «незрозумілої розкоші» перетворилися на звичну й невід'ємну річ. При цьому особливим попитом користувалися військові ілюстровані журнали. Для розгляду зображень знання абетки не було потрібним, тож такі видання зазвичай передавалися із рук в руки і таким чином обходили все село. Тенденція підвищення інтересу до газет яскраво фіксується на прикладі щотижневика Чернігівського земства. У перший рік свого існування, у 1913 р.,

¹⁸ Давидов И. Новый год в Европе // Голос Юга. 1914. № 311. 20 декабря. С. 2.

¹⁹ Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли: Литературно-статистический очерк / под ред. П. К. Соколова. Екатеринослав, 1915. С. 56–57; *Торе Гам*. Голос деревни // Утро. 1914. № 2515. 11 декабря. С. 7.

«Черниговская земская неделя» мала 400 платних підписників, у 1914 р. – 680, у 1915 р. – 928, у 1916 р. – 1303²⁰. Звісно, додатково варто врахувати інформаційне наповнення газети й говорити про загальне зростання авторитету земств та грамотності сільського населення, яке в даному випадку складало понад 70% від загальної чисельності підписників.

Крім описаних нових явищ, пов'язаних із впливом війни на побут (ставлення до освіти, культура читання), можна говорити й про переоцінку населенням значення релігії. Окремі свідчення дозволяють висловити думку щодо зростання кількості відвідувань церков. У деяких селах місцеві священики фіксували, що із початком війни стало помітним більш ревне ставлення до релігійних свят. У храмах почали з'являтися люди, які до цього по кілька років їх не відвідували. Очевидно, що цьому сприяло усвідомлення війни як фактора наближення або збільшення ймовірності смерті. Відчутним це було й у діючій армії, що підтверджується свідченнями, листами солдатів і офіцерів до рідних тощо. Член Державної думи від Подільської губернії, протоієрей Федір Філоненко відзначав, що серед вояків тієї частини, де він служив, було багато «херсонців, тавричан, киян» і, незважаючи на поширення у цих регіонах різних «сектантських течій», ніхто не ухилявся від участі у церковних обрядах, від сповіді чи причастя²¹. Оскільки православ'я було невід'ємною частиною державної політики, подібні прояви релігійності активно підтримувалися владою та військовим командуванням. Представники останнього проявляли демонстративну підтримку дій уряду, відсутність сумнівів у «торжестві російської зброї» і у своїх працях зображували аналогічну картину стосовно інших категорій суспільства, не помічаючи кризових тенденцій. Так, полковник Павло Андріанов, який до літа 1915 р. викладав у Одеському військовому училищі, а пізніше займав різні вищі штабні посади у діючій армії, піднесено зображував картину тилу: «війна ще далеко, але її дихання, биття її пульсу відчувається за сотні верст від поля битви... мільйони людей, які не бачать війни, не чують гуркоту пострілів, живуть лише війною і для війни»²².

Досить красномовний та до певної міри характерний опис поведінкової стратегії пересічного чиновника у період із початку війни і до кінця

²⁰ Дроздов И. «Черниговская земская газета» // День. 1917. № 50 (1570). 22 февраля. С. 4.

²¹ Жизнь на войне под руководством церкви и духовенства. (Наблюдения и факты из войны русских с немцами). К., 1916. С. 13.

²² Андрианов П. М. Очерки войны (письма из действующей армии). Выпуск первый. Одесса, 1915. С. 3, 13.

1915 р. представлено у сатиричному оповіданні 1916 р. «Людина з темпераментом» анонімого автора. У ньому описуваний головний герой характеризується як такий, що легко й широко піддається будь-якому громадському пориву. У перші дні війни його захопила хвиля патріотичних маніфестацій, прагнення матеріально підтримати армію та вступити до Червоного Хреста. Пізньої осені 1914 р. зазначений персонаж вже трагічно відгукувався про поточні події, але детальне пояснення такої поведінки із тексту вилучила військова цензура. У січні 1915 р. він збирався їхати до Галичини як повітовий начальник, вирішувати «національно-політичні питання». Ці плани також не вдалося реалізувати чи то через спротив конкурентів, чи то через відсутність вакансії. Весною головний герой обурювався «зрадою» (мабуть через поразки на фронті), а після відновлення роботи IV Державної думи у липні – вважав це «надією і порятунком» для імперії. Заключний описаний епізод стосується кінця 1915 р., коли він намагався отримати орден св. Володимира 4-го ступеня, який, на його думку, відкривав шлях до чину дійсного статського радника, а той, своєю чергою, до посади діловода і казенної квартири²³. На наш погляд, це оповідання є правдоподібним й демонструє, з одного боку, швидку змінність масових суспільних настроїв воюючої держави, а з іншого, їх вплив на індивідуальному рівні, навіть на чиновництво.

Поразки на фронті навесні та влітку 1915 р., за словами сучасних дослідників О. Реєнта та О. Сердюка, «збурили суспільство», «сприяли протверезінню широкої громадськості», і «запас монархічних почуттів став танути, як сніг під весняним сонцем»²⁴. «Люди звикли до війни, втомилися реагувати і на погані, і на добрі вісті з фронту, війна стала частиною буденного життя» – цілком аргументовано констатує також історикня О. Вільшанська²⁵. Адаптація масової свідомості до нових реалій відбулася досить швидко. На зміну захвату від самої суті війни, «гострій напрузі відчуттів та переживань» прийшло «спокійне спостереження і розсудлива оцінка» – стверджувала харківська преса на початку березня 1915 р. Звісно, події на фронті залишалися головною темою розмов, але їх побутова сторона «вже давно примелькалася». Війна зрослася із буднями, «перестала вражати й хвилювати, стала своєрідним “побутовим явищем”». Люди вже не звертали уваги на списки вбитих і поранених, що кожен день друкувалися у газетах. Реагували на них як на звичайну рубрику на кшталт розкладу поїздів. Така «чи то байдужність,

²³ Д-ский. В тылу войны. Снимки с натуры. Петроград, 1916. С. 71–76.

²⁴ Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. С. 438–439.

²⁵ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення... С. 444.

чи то втома» відображалася на ініціативності й бажанні допомагати. Благодійні «збори йдуть туго, в'яло і не те, щоб неохоче, але без колишнього підйому, не з тим настроєм». Все це наштовхувало на думку, що чим би не завершилася війна, це не компенсує тих втрат, яких вона вартує²⁶.

Світоглядні зміни, які відбувалися у суспільстві на початку весни 1915 р., були помітні не лише у великих містах. На прикладі повітового Єлисаветграда у Херсонській губернії аналогічними словами їх описала тутешня газета: «До всього людина звикає. Звикли ми і до війни. Спочатку суспільство тремтіло і від пиляючого багнету противника і від кожного окремого випадку застосування розривної кулі, а тепер хлопчики марно зазивають публіку найнеймовірнішими жахами війни, але перехожий навіть не чує їх...». Місцевих жителів більше хвилювали власні побутові проблеми, наприклад, ріст цін на продукти, аніж допомога пораненим чи біженцям. Знизився рівень пожертв на ці потреби і навіть міська влада почала ними менше перейматися. «Ми все більше і більше приходимо в норму, все глибше нас зачіпає павутина буднів»²⁷. Фактично це був наступний етап сприйняття війни після демонстративного патріотичного підйому: швидка перемога віддалялася, лінія фронту знаходилася далеко, людські втрати ще не зачепили кожну родину, а зростання цін та падіння рівня життя – це те, що вже змінило повсякдення.

Із кожною новою мобілізацією, наповненням міст все більшою кількістю поранених та біженців, гостріше відчувалися людські втрати і масштаб руйнувань, не кажучи вже про наростаючу економічну кризу. Ігнорувати чи абстрагуватися від війни було неможливо, її події ставали особистим нещастям. На перший план почала виходити втома, особливо за відсутності успіхів на фронті. До того ж розвіювалися романтичні настрої селян щодо наділення землею учасників бойових дій. Із літа 1915 р., коли запрацювала 4-та сесія Державної думи, до цього додалася публічна опозиційність багатьох депутатів та політичних партій, які одностайно виступили на підтримку влади й особисто імператора у перші дні війни. Монархічна преса суттєво знизила свій запал, однак навіть у жовтні 1915 р., коли австро-німецьким військам вдалося звільнити більшу частину Галичини і фронт фактично стабілізувався на одній лінії, висловлювала впевненість у різкій зміні ситуації ще до початку зими²⁸.

²⁶ *Закаур*. На грани // Утро. 1915. № 2596. 6 марта. С. 4.

²⁷ *Настроения* // Елисаветградский день. 1915. № 59. 5 марта. С. 2.

²⁸ *Дмитриев А.* Военные заметки // Киевлянин. 1915. № 282. 13 октября. С. 1.

Наближеність українських губерній до театру бойових дій та постійний наплив біженців не дозволяв війні відійти на другий план. Однак чим далі на схід, тим менш вона відчувалася. «Обивателів дрібних міст і містечок сходу [імперії] насамперед цікавило шкурне питання, а таким питанням у даний час є дорожнеча» – відмічав у листопаді 1915 р. подорожуючий із Києва до Саратова²⁹.

Із відкриттям 5-ої сесії Державної думи у листопаді 1916 р. ключовим трендом більшості виступів парламентарів стала критика уряду, в тому числі й щодо ведення війни. Насправді ж це було лише відображення тогочасних настроїв суспільства, які радикалізувалися ще більше. Соціальний негатив, концентрований на початковому етапі війни навколо Австро-Угорщини та Німеччини як зовнішніх ворогів, поступово поширювався на правлячі кола Російської імперії. У Херсоні жандармські донесення зафіксували: «Після того, як точно визначилися наші невдачі на війні, а також після різкого випадку в Державній думі з боку її членів проти вищих чинів центральної урядової влади, серед населення, особливо селянського, стало відчуватися вороже ставлення до вищої влади в Росії загалом, причому тоді ж посилено поширювалися чутки про пануючу всюди державну зраду, величезні підкупи та ін.». В умовах вже зауваженого попиту на газети, дещо пом'якшували ситуацію численні цензуровані публікації про солдатську доблесть та героїзм. Практика використання в окремих регіонах (наприклад, у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях) праці німецьких військовополонених на сільськогосподарських роботах, на думку влади, сприяла «прищеплюванню селянству нових ідей і поглядів на війну»³⁰.

Однак, антивоєнні тенденції ставали все більше помітними. У черговому жандармському донесенні вказувалося, що «тепер на селі уже не вірять в успіх війни; за словами страхових агентів, вчителів, торговців та ін. представників сільської “інтелігенції”, всі чекають не дочекаються, коли ж, нарешті, закінчиться ця проклята війна»³¹. Під впливом агітації лівих партій у робітничому середовищі подібні настрої звучали ще гучніше, а гасло «геть війну» було одним із основних на більшості мітингів з осені 1916 р. До цього додалося різке погіршення продовольчої ситуації в зимній період кінця того року і початку наступного. У суспільстві

²⁹ К. Б. Из Киева в Саратов // Киевлянин. 1915. № 314. 14 ноября. С. 2.

³⁰ Балабанов М. Царская Россия XX века (накануне революции 1917 года). С. 128; Китанина Т. М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.). Ленинград, 1985. С. 53–54.

³¹ Балабанов М. Царская Россия XX века (накануне революции 1917 года). С. 128.

зцементувалося стійке уявлення про зв'язок між необхідністю якнайшвидшого завершення війни і покращенням життєвого рівня. Це підтверджується навіть секретними донесеннями Департаменту поліції, в яких у січні 1917 р. вказувалося, що «з кожним днем все більше голосів вимагає...: “або забезпечте нас продуктами, або завершуйте війну”»³². Патріотичні заклики до загальної перемоги, які гучно лунали на початку війни, через 2,5 роки не резонували на фоні необхідності виживання навіть у далекому тилу.

На початку 1917 р. ліберальна преса відверто писала, що лозунг «все для війни», який у 1914 р. об'єднав населення імперії, поступово втратив своє значення: «початковий підйом громадських настроїв швидко впав. Замість “єднання”, проголошеного з таким ентузіазмом на початку війни, все більше й більше розростається привид повного роз'єднання між суспільством і владою»³³. Вже не відчувалося ноток оптимізму навіть на шпальтах більш консервативних видань. «Безнадія переповнює серце. Немає за що захопитися, втрачаєш віру у найпростіші істини» – підсумовувала 1916 р. помірковано права газета «Вечернее время»³⁴. Навіть у газетному додатку до офіційного урядового вісника, поруч із закликами до єднання зусиль для остаточної перемоги, згадувався мир. «Всі хочуть, щоб кривава заграва війни згасла, зникла, і мирне життя зацвіло як раніше» – писав «Сельский вестник»³⁵.

Загалом на побутовому рівні Перша світова війна спричинила кардинальну переоцінку цінностей і світогляду усіх соціальних, професійних, вікових та інших категорій населення держав, утягнутих у конфлікт. Не було винятком і населення українських губерній, будучи безпосереднім учасником подій 1914–1918 рр. У його свідомості образ і сприйняття «Великої війни» пройшов кількості етапну еволюцію: від чи не абсолютної підтримки дій влади щодо участі у ній та звичайної людської цікавості до подій на фронті – до категоричного несприйняття й необхідності якнайшвидшого виходу зі світового конфлікту, без аналізу можливих наслідків здійснення цього кроку «будь-якою ціною». На індивідуальному рівні процес мав цілком логічне підґрунтя і базувався спочатку на прагненні жити в достатку, а потім – елементарно вижити. Складно окреслити чіткі хронологічні рамки згаданих етапів, адже мова йде про формування світосприйняття різних категорій населення, однак ці зміни мали чіткі

³² Там же. С. 78.

³³ Великий лозунг // Новое время. 1917. № 14670. 7 (20) янв. С. 13.

³⁴ Под Новый год // Вечернее время. 1917. № 1708. 1 (14) янв. С. 3.

³⁵ Мысли о мире // Сельский вестник. 1917. № 1. 1 (14) янв. С. 3.

причини й маркери масової поведінки: 1) з моменту оголошення війни до перших масштабних поразок на фронті (серпень 1914 р. – ≈ весна 1915 рр.) – атмосфера загального єднання та оптимістично-патріотичного сприйняття війни, що охопила навіть ворогуючі політичні партії, активно страйкуюче робітництво і незаможне селянство з його «традиційними» сподіваннями на отримання землі за участь у війні; 2) від весни 1915 р. до осені 1916 р. – хвиля байдужості та апатії, що швидко змінилася помітними проявами антивоєнних настроїв (під впливом поразок, великих людських втрат, мобілізацій та несприятливих економічних факторів), які під час Брусилівського прориву частково нівелювалися надіями і (після чергової втрати захоплених територій Галичини) знову, цього разу значно глибше, укріпилися в масовій свідомості; 3) з кінця 1916 р. – категоричне несприйняття необхідності продовження війни, що остаточно зруйнувало сакральний образ імператорської влади як архетип свідомості більшості населення і започаткувало незворотно загальну радикалізацію суспільства. При цьому, специфіка воєнного часу породила кілька масштабних «позитивних» побутових змін населення українських губерній. Значно зросла роль знань та освіти не лише як чинника самореалізації, а й додаткового фактора виживання у випадку мобілізації, що сприяло загальному розширенню світогляду. На жаль, в основі цих трансформацій були не традиційні еволюційні процеси соціального розвитку, а безпрецедентний військовий конфлікт світового масштабу. Подальші події показали, що вони мали тимчасовий характер і не встигли укорінитися в суспільстві.

1.2. Людина в центрі уваги спецслужб: прояви шпигуноманії

Прояви шпигуноманії у роки Першої світової війни мали безпрецедентні для того часу масштаби. Українські землі, зважаючи на стратегічне розташування, стали ареною ведення не лише бойових дій, а й боротьби спецслужб різних країн поза лінією фронту. Небачений розмах світового конфлікту і важливість отримання перемоги у ньому зумовили втягування у протиборство (контр)розвідок великої кількості представників різних соціально-професійних категорій населення. Прагнення принести користь своїй державі, убезпечитися від певних загроз чи отримати особисту матеріальну вигоду спонукало одних погоджуватися на збір і передачу важливої військово-стратегічної інформації, а інших – скрізь вбачати іноземних шпигунів або просто писати доноси для зведення особистих рахунків.

Розглядом справ, які стосувалися боротьби з іноземними спецслужбами займалися контррозвідувальні відділення. У межах українських

губерній вони існували при штабах Київського та Одеського військових округів³⁶. Утім, оскільки подібні справи часто пов'язувалися із антидержавною діяльністю, або ж звинувачення у політичній неблагонадійності маскувалися під співпрацю з ворожою країною³⁷, на практиці це породжувало дублювання функцій контррозвідки та поліції. Незважаючи на те, що на початку 1914 р. наказ по Окремому корпусу жандармів ставив на перше місце необхідність максимального сприяння діяльності контррозвідувальних відділень³⁸, на практиці інколи спостерігалось протидія або певні непорозуміння між вказаними органами, ведення паралельних розслідувань тощо.

На побутовому рівні неминучість збройного конфлікту із Австро-Угорщиною та Німеччиною стала гостро відчуватися за кілька днів до офіційного вступу Російської імперії у війну. Це проявилось у різних запобіжних діях із боку представників окремих нацменшин та підприємницьких кіл. Зокрема, упереджуючи обмеження прав й можливі підозри у неблагонадійності чи навіть співпраці з ворогом, до київського губернатора задалегідь звернулися представники місцевої чеської громади, австрійські піддані, із проханням про перехід у російське підданство. Всього таке бажання виявили 3,5 тис. осіб. 18 липня* 1914 р. Київська телеграфна контора оголосила про припинення прямого телеграфного сполучення із містами Австро-Угорщини. Щоправда, ще деякий час повідомлення можна було пересилати через Берлін. Паралельно з цим розпочалася масова ліквідація представництв австрійських фірм у різних містах, а їхні службовці і чиновники поспішно евакуюювалися на батьківщину. З метою безпеки, німецькі кораблі тоді ж отримали наказ не заходити у південні порти, зокрема, до Одеси³⁹.

Вищезгадані упереджувальні дії чехів не убезпечили від підозр та арештів. 4 серпня 1914 р. до Київського ГЖУ надійшло прохання від Чеського комітету для взаємодопомоги жертвам війни про звільнення 5 осіб «...за благонадійність яких комітет... може поручитися»⁴⁰. Останні були запідозрені у співпраці з австрійською розвідкою.

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 1152. Оп. 1. Спр. 330. Арк. 30-зв.

³⁷ Саме такі формальні звинувачення у шпигунстві на користь Австро-Угорщини були висунуті М. Грушевському після його повернення з Відня до Києва наприкінці листопада 1914 р. (докл. див.: *Музичук О. В.* Звинувачується у шпигунстві (Невідомі джерела до біографії М.С. Грушевського) // *Архіви України*. 1991. № 5–6. С. 12–29).

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 1152. Оп. 1. Спр. 330. Арк. 30-зв.

* Тут і далі по тексту всі дати вказано за старим стилем.

³⁹ По Україні // Рада. 1914. № 162. 19 іюля. С. 3.

⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3762. Арк. 28.

Із початком бойових дій атмосфера ворожечі за національною ознакою та пошуки ворожих агентів набула особливо значних масштабів. Контррозвідка Головного управління Генерального штабу підготувала «короткі відомості про організацію іноземної розвідки», які були частиною програми занять старших наглядачів контррозвідувальних відділень. Серед іншого, у документі акцентувалося на п'яти групах ворожих агентів: 1) військові чини, 2) спеціально підготовлені найманці, 3) приватні особи, 4) працівники комерційних та інших підприємств, 5) дипломатичні й консульські представники. У рамках досліджуваної проблеми для нас важливим є більш детальний опис сфер діяльності та професій представників третьої групи. Контррозвідка констатувала, що найбільша кількість осіб, які займалися шпигунством або сприяли йому, працювали: комісіонерами і комівояжерами з продажу іноземних товарів від різних комерційних підприємств та контор; представниками закордонних заводів; інженерами казенних й приватних підприємств та заводів у сфері залізниць, транспорту, електроосвітлення, металургії, нафтопромислів; вчителями і гувернантками; артистами, мандрівними музикантами, фокусниками, книготорговцями; кореспондентами іноземних газет. Здебільшого всі ці особи були іноземцями. Також до потенційних ворожих агентів зараховувалися туристи і проститутки⁴¹. Саме ці категорії цивільного населення, особливо, якщо мова йшла про німецьких, австрійських, турецьких чи болгарських підданих, перебували під пильним наглядом і сформували основну групу підозрюваних у збиранні й передачі іншим країнам секретної інформації військового характеру.

Питання боротьби з іноземним шпигунством регулярно піднімалося вищими органами влади. 18 жовтня 1914 р. військовий міністр В. Сухомлинов звернувся до голови Ради міністрів І. Горемікіна із пропозицією винести на обговорення уряду питання щодо видворення з Російської імперії усіх підданих ворогуючих держав (за винятком німецьких французького походження, австрійських – слов'ян та італійців); закриття німецьких і австрійських товариств та інших об'єднань, а також торгових і промислових підприємств. Доцільність цього обґрунтовувалася причетністю вказаних осіб і організацій до широкої шпигунської мережі, їхньою антидержавною діяльністю, включно зі сприянням поширенню революційної агітації серед робітників. Через два дні в іншому листі міністр висловлював аналогічні думки стосовно турецьких підданих⁴². Утім на

⁴¹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 6281. Оп. 1. Д. 98. Л. 1–4.

⁴² Российский государственный исторический архив. Ф. 1276. Оп. 10. Д. 761. Л. 1–6.

той момент Рада міністрів удовольнилася поступовим запровадженням окремих обмежувальних заходів⁴³ (див. далі).

Натомість суспільство реагувало більш оперативно і радикальніше. Сучасник подій, учений Микола Жданов писав, що у перші роки війни мали місце незліченні комічні й трагічні прояви шпигуноманії, коли «старанні обивателі всіх країн хапали на вулицях і на дорогах незнайомих їм проїжджих та перехожих і за підозрою в шпигунстві тягли їх до поліцейських дільниць»⁴⁴. Крім того, поліція почала отримувати від населення численні повідомлення/доноси про ймовірних іноземних агентів. Це ставало причиною проведення слідства та перевірок політичної благодійності без належних підстав чи доказів. На такі випадки вже на початку осені 1914 р. звернув увагу командувач Окремим корпусом жандармів В. Джунковський. «Намагаючись звести старі рахунки і усунути негодних їм осіб, гірші елементи населення поспішають використати час війни для своїх особистих інтересів» – констатовалося в його наказі начальника губерньських жандармських управлінь від 14 вересня. На хвилі патріотичного піднесення дієвим методом стали звинувачення в ображанні імператора, державній зраді, шпигунстві та співчутті ворогуючим державам. Прагнення помсти чи інші особисті мотиви були справжньою причиною написання численних фальшивих доносів. Тож чиновник наголошував на необхідності першочергової негласної перевірки отриманих свідчень та скрупульозного вивчення відносин між свідком і звинуваченим⁴⁵.

Боротися із цими проявами було складно, адже «провінційному жандарму, який засидівся у невисоких чинах, було важко втриматися від спокуси сфабрикувати на основі доносів “шпигунську” справу і цим відзначитися в очах начальства. Буйна фантазія в поєднанні зі знанням основ конспірації і розшукової роботи дозволяла тим, хто був готовий будь-якими шляхами зробити кар’єру, вибудовувати в своїх донесеннях командуванню неймовірні схеми нібито існуючих шпигунських організацій, об’єднавши для цього розрізнену інформацію доносів. Саме так виникло більшість ... донесень про нібито існуючі у різних регіонах країни гігантські шпигунські організації»⁴⁶.

⁴³ Там же. Ф. 1276. Оп. 10. Д. 828. Л. 166–173.

⁴⁴ Жданов Н. М. Русские военнопленные в мировой войне 1914–1918 гг. Москва, 1920. С. 40.

⁴⁵ ГАРФ. Ф. 6281. Оп. 1. Д. 98. Л. 4.

⁴⁶ Греков Н. В. Русская контрразведка в 1905–1917 гг.: шпиономания и реальные проблемы. Москва, 2000. URL: <http://militera.lib.ru/research/grekov/03.html>.

У 1916 р. Департамент поліції надрукував секретний «Альбом осіб зареєстрованих жандармською, розшуковою та загальною поліцією за підозрою в шпигунстві». Він мав гриф «цілком таємно» і призначався для посадових осіб, які відповідали за боротьбу зі шпигунством. У книзі було зібрано короткі біографічні відомості, фотографії та відбитки пальців вказаних осіб. Характерно, що мова йшла лише про підозри щодо них і їх наявність у альбомі «не може служити беззаперечним доказом абсолютної вини у шпигунстві»⁴⁷.

Згадане видання вміщувало інформацію про 427 чоловіків та 38 жінок, які були затримані за відповідними звинуваченнями за період із 1910 р. до кінця 1915 р. Закономірно, що майже 90% затримань відбулося починаючи з липня 1914 р., тобто під час війни або за кілька днів до її початку. На території українських губерній до рук поліції потрапило 174 особи зі списку (≈37%), переважно у найбільших містах (Одеса (майже половина), Київ, Харків, Катеринослав) та прифронтових регіонах – на Волині та Поділлі⁴⁸. До цього числа не входить майже 30 уродженців українських земель, насамперед із Галичини й Хотинщини.

Серед підозрюваних у шпигунстві зустрічалися представники різних національностей і соціальних категорій. Найбільше у списку євреїв – майже 37% (64 особи), та підданих інших країн, насамперед Австро-Угорщини, Німеччини й Османської імперії – 48% (84 особи, в тому числі кілька євреїв). Зацікавленість до них спецслужб і поліції зумовлена, серед іншого, атмосферою недовіри в умовах війни до представників ворожих країн і державною антисемітською політикою. Особливу увагу привертали іноземці, які пройшли військову службу (до 10 осіб) або працювали в дипломатичних установах. Зокрема, серед таких було кілька представників консульства Австро-Угорщини в Одесі – генеральний консул Й. Паумгартнер, консули Г. Філунгер і Е. Герінг (заарештований у Києві), секретарі Й. Гурка та Е. Унгур'ян, а також турецький віце-консул Тахар-Бей. Усі вони не встигли виїхати з Російської імперії напередодні війни й були затримані у перші місяці після її початку. Саме так сталося із австро-угорським консулом у Києві, бароном Р. Гейном, заарештованим 24 липня 1914 р. у Петрограді. Восени того ж року під підозру потрапив навіть неписьменний лакей, який служив при турецькому консульстві в Одесі.

⁴⁷ Альбом лиц зарегистрированных жандармской, сыскной и общей полицией по подозрению в шпионстве: Вып. 1: Составлено по материалам присланным в регистрационное бюро департамента полиции по 31 декабря 1915 года. Петроград, 1916. С. V.

⁴⁸ Там же. С. 325–343.

Очевидно, що затримання деяких осіб, насамперед представників консульств ворогуючих держав, іноземців із досвідом військової служби чи тих, хто незаконно в'їхав до Російської імперії, було цілком доцільним. Однак дехто потрапив під підозру винятково на хвилі боротьби із т. зв. «німецьким засиллям», або з політичних міркувань, без належних доказів. Так, додаткового дослідження потребує звинувачення у шпигунстві австрійського підданого, 64-річного українця, неграмотного чорнороба Івана Земка із м-ка Дунаївці Подільської губ. Аналогічні сумніви виникають щодо німецького підданого, католика, неграмотного чорнороба Якова Колача, який проживав у с. Бірзула Херсонської губернії – важливому у регіоні ринку некваліфікованих кадрів, куди у пошуках роботи з'їжджалися тисячі збіднілих селян⁴⁹.

Загалом більшість із підозрюваних у шпигунстві належали до неможливих верств або середнього достатку, працювали у сфері обслуговування (кафе, ресторани, готелі) і торгівлі (комівояжери, торгові агенти й посередники, купці, комісіонери, маклери). Водночас траплялися і неординарні випадки, як от: неписьменна продавщиця популярної щоденної газети «Одеська пошта», музикант у міському саду Ялти, позолотник із Чернігівської губернії, малограмотний ворожбит-хіромант перського походження, якого затримали на залізниці у Жмеринці⁵⁰ та ін. Багато хто з потенційних шпигунів відвідував різні регіони або контактував із великою кількістю людей з огляду на специфіку роботи, що стало додатковим фактором уваги поліції.

У кількох випадках затримували близьких родичів: 1) батько та син Вінтери, комісіонер і конторник відповідно, німці-лютерани; 2) брати Доллержалі, конторник та електротехнік, німецькі піддані, лютерани; 3) брати Екерти, вояжер та скульптурно-мармуровий майстер, поляки-католики; 4) брати Еліси, власники мануфактурної крамниці, євреї; 5) брати Нарліани, торговець металом і студент-математик, турецькі піддані, вірмени.

Дехто з підозрюваних ще до війни потрапив у поле зору поліції. Наприклад, австрійського підданого Івана Зінкевича було вислано із Російської імперії за участь у революційному русі під час подій 1906–1907 рр.; єврей Янкель Рідер притягувався до відповідальності «за таємне заняття у вигляді промислу еміграцією»; болгарського підданого Марина Цонева затримано у 1915 р. після вислання за шпигунство у 1914 р. тощо.

⁴⁹ Там же. С. 52, 67.

⁵⁰ Там же. С. 87, 109, 157.

Неординарно виглядає біографія «професійного злочинця» Мойсея Піднебенного, 1856 року народження, уродженця Богодухівського повіту Харківської губернії, міщанина м. Богодухова, домовласника у Харкові. На початку ХХ ст. він, разом із дружиною Євдокією, потрапив до спеціального довідника для поліції, оскільки у 1899 р. притягувався до відповідальності в Москві у статусі «хіпесника». До цієї категорії зараховувалися «зłodії і зłodійки, що обкрадають чоловіків, яких приводили повії в спеціально пристосовану для цього квартиру або номер в готелі (іноді в лазні)»⁵¹. У 1905 р. М. Піднебенний перебував у тилу діючої армії в Харбіні під час російсько-японської війни. Правоохоронні органи також зафіксували, що він утримував будинки розпусти. Напередодні Першої світової війни підозрюваний проживав за кордоном, був старостою при російській церкві у Лейпцигу. Затриманий 2 вересня 1914 р. у Петрограді за звинуваченнями у шпигунстві⁵².

Окрему увагу привертає справа випускника Київського залізничного технічного училища Сергія Жидковського. Напередодні війни він працював наглядачем телеграфу у Козятині та Жмеринці, цікавився радіотехнікою, проводив досліди на власноруч сконструйованій радіостанції. 2 березня 1914 р. С. Жидковського було затримано у Жмеринці «за влаштування безпровідного телеграфу», а 9 березня Подільське ГЖУ зареєструвало його як військового шпигуна⁵³. На користь такого звинувачення свідчила доказова база: висока професійна кваліфікація підозрюваного, наявність несанкціонованої радіостанції, прийом радіограм інших станцій, в тому числі й місцевої військової. Із 1913 р. підозрюваний перебував у штаті київської служби телеграфу, налагоджував прийом метеобюлетенів із Парижа, брав участь у конструюванні переносної станції для прийому повідомлень під час руху поїздів. У вільний від роботи час С. Жидковський продовжував любительські досліди за допомогою кількох власних радіостанцій⁵⁴. Тож «влаштування, без належного дозволу, пристрою бездротового телеграфу, за допомогою якого можливі зносини з особами, що знаходяться за межами Росії» стало першим звинувачен-

⁵¹ Справочный указатель для чинов полиции. Фотографии профессиональных преступников по категориям, с очерком антропометрии и приложением краткого словаря воровского языка / сост. нач. Моск. сыск. полиции В. И. Лебедевым. Москва, 1903. С. 115, 120.

⁵² Альбом лиц зарегистрированных жандармской, сыскной и общей полицией... С. 98.

⁵³ Там же. С. 50.

⁵⁴ Глуценко А. А. Место и роль радиосвязи в модернизации России (1900–1917 гг.). Санкт-Петербург, 2005. С. 526–528.

ням. Відповідно до закону 1912 р. мірою покарання за такий злочин було ув'язнення на термін від місяця до року⁵⁵, однак у ході розслідування С. Жидковського стали підозрювати у «військовому шпигунстві», за що передбачалася смертна кара.

Справа швидко набула небаченого резонансу, цим випадком зацікавилися не лише регіональні, а й столичні газети. У їх публікаціях наводилися наступні тези:

– «У Жмеринці раптом перестав працювати телеграф у той час, коли надходили секретні військові телеграми. Тут і з'явилася підозра, що телеграф навмисно зіпсований Жидковським, щоб перехоплювати військові телеграми і передавати їх по своєму бездротовому телеграфу за кордон» («Новое время», 1914, 18 березня);

– «...влада знайшла багато записів, із яких видно, що Жидковський зносився зі Жмеринки з Берліном, Гамбургом, Парижем та іншими містами за кордоном» («Русское слово», 1914, 16 березня);

– «...його радіотелеграфний апарат не примітивний і не саморобний, а системи Марконі [італійський винахідник радіо. – *Авт.*], коштує дорого, але ним [Жидковським] не купувався, а отриманий із-за кордону» («Новое время», 1914, 21 березня).

Майже рік тривали слідчі дії (допити, експерименти) і судовий процес. Спеціальна комісія встановила, що радіостанція С. Жидковського добре працює на прийом повідомлень, інколи навіть прослуховувалися французькі, англійські та німецькі станції, однак непридатна для передачі. Це дозволило зняти звинувачення у військовому шпигунстві та державній зраді. Після цього його звільнили з-під варті, де він перебував понад 2 місяці у одиночній камері, під гласний поліцейський нагляд⁵⁶. Врешті-решт, на виїзній сесії Одеської судової палати 18 лютого 1915 р. С. Жидковського було «визнано винним у влаштуванні станції без дозволу і виправдано за звинуваченням у шпигунстві», з покаранням 1 місяць ув'язнення⁵⁷. Незважаючи на початок війни та поширення у суспільстві проявів шпигуноманії, у цій ситуації важливу роль відіграв громадський розголос та фах звинувачуваного, який з 1912 р. відкрито займався радіотелеграфією і не приховував існування любительської станції.

На той час стратегічне значення бездротового способу передачі інформації не до кінця усвідомлювалося навіть спецслужбами і поліцією,

⁵⁵ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). 3-е собр. Т. 32. Ч. 1. № 37724. Петроград, 1915. С. 1102.

⁵⁶ Освобождение Житковского // Утро. 1914. № 2324. 30 мая. С. 3.

⁵⁷ Дело Жидковского // Киевлянин. 1915. № 50. 19 февраля. С. 5.

тож до ув'язнення і звинувачення у шпигунстві справа дійшла лише за кілька років⁵⁸. Натомість традиційно більшу важливість для формування державної політики і контролю за настроями мали друковані видання, писемний спосіб передачі інформації (передусім листування) і видавнича справа загалом. У перші місяці війни працівники типографій та видавництва стали ще одним джерелом поповнення списку підозрюваних у шпигунстві. Йдеться про друкарів, набирачів та технічний персонал, переважно з числа іноземних підданих або євреїв.

Додаткового вивчення, з огляду на брак достовірних джерел, потребує історія дійсного статського радника, старшого цензора київської поштової цензури Карла Зіверта. Його було запідозрено у шпигунстві лише в 1917 р., після майже 50-ти річної служби на різних посадах. Перлюструючи кореспонденцію начальника штабу армій Південно-Західного фронту, пізніше головнокомандувача арміями Північно-Західного фронту генерала М. Алексєєва, військового міністра В. Сухомлинова, генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського, дружини генерала О. Брусилова, він нібито переписував їх або робив світлини і надсилав до Відня. При цьому використовував німецькі фотоапарати, а для непомітного відкриття листів за власною унікальною методикою – німецький електрочайник⁵⁹. Чи не єдиним джерелом інформації про цей детективний випадок є книга англійського публіциста Річарда Роуена, кілька разів передрукована, зокрема скорочено в СРСР – у вигляді серії статей газети «Правда» та окремих видань⁶⁰. Фактично без жодних змін бездоказовий опис викриття ледь не потрійного шпигуна К. Зіверта потрапив у поле зору й сучасних російських учених⁶¹. Натомість український історик О. Кирієнко, згадуючи цей приклад, стверджує, що не виявив «фактів викриття законспірованих агентів країни, що воювали з російською державою в апараті військової цензури»⁶². Відсутність відомих архівних джерел чи публікацій у тогочасній пресі про судовий процес над

⁵⁸ Докл. про діяльність радіоаматорів під час Першої світової війни див.: *Rikitiaskaia M.* Listening to «Concert of Europe»: pioneering radio amateurs during World War I // *World War I Media, Entertainments & Popular Culture* / Edited by Chris Hart. Chester, 2018. Pp. 123–144.

⁵⁹ *Rowan R.* The Story of Secret Service. New York, 1937. Pp. 652–655.

⁶⁰ *Роуан Р.* Разведка и контрразведка. Москва, 1937. 61 с.; *Его же.* Очерки секретной службы. Из истории разведки. Москва, 1946. 404 с.

⁶¹ *Смыкалин А. С.* Перлюстрация почтовой корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР. Москва, 2015. С. 80.

⁶² *Кирієнко О.* Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. – жовтень 1917 р.). К., 2016. С. 166.

К. Зівертом наштовхує на думку про надуманий характер описаного Р. Роуеном та ідеологічну доцільність поширення цієї інформації в радянський період.

Загальна картина дозволяє висловити сумніви щодо високого відсотку реальних шпигунів серед усього складеного поліцією списку згаданого «Альбому...» і безпосередньо тих осіб із нього, кого було затримано на території українських губерній. Безумовно, в умовах війни спецслужби і поліція закономірно проявляли пильну увагу у виявленні іноземних агентів, однак нерідко підозри висувалися виключно з політичних мотивів або на релігійному чи національному ґрунті. Найбільше страждали особи німецького походження у рамках боротьби із їх «засиллям».

Кампанія пошуку ворожих агентів охопила найрізноманітніші сфери. В освіті мова йшла не лише про управлінську вертикаль, а й викладацький і учнівсько-студентський склад. Досить характерний приклад, пов'язаний із шпигуноманією, трапився у Харківському навчальному окрузі. Про влаштовану правими організаціями «травлю» його попечителя Павла Соколовського, німця за походженням, преса писала з січня 1915 р. «Найогидніше у цих гоніннях те, що ясно видно їх корисливу ціль: “користуючись нагодою”, “патріоти”, як ми сказали, намагаються зайняти місця тих, кого вони зганяють» – йшлося у публікації харківської газети «Утро»⁶³. На початку лютого П. Соколовський, повернувшись із Петрограда, спростував чутки про його відставку, згадавши при цьому поширення у столиці двох брошур анонімних авторів, спрямованих проти нього. Одне з подібних видань голосливо звинувачувало попечителя у співпраці з ворожою державою та «вірності присязі Вільгельму II»⁶⁴. Як наслідок, 23 липня 1915 р., на прохання профільного міністра П. Ігнат'єва, він подав прохання про відставку. У розмові з журналістами П. Соколовський так пояснював обставини свого звільнення: «Моя відставка викликана політичними мотивами... я остзеєць і моя діяльність, можливо, здаватиметься шкідливою»⁶⁵.

У цьому й безлічі інших подібних випадків такі надумані, необґрунтовані підозри підігривалися Міністерством народної освіти, яке активно звільняло чиновників і усувало від занять студентів вищих навчальних закладів – німецьких та австрійських підданих. Поновлення було можливим лише у випадку переходу в російське підданство. Ради уні-

⁶³ Ослиное копыто // Утро. 1915. № 2553. 21 января. С. 4.

⁶⁴ *Староверов Б.* Немецкое пленение Харьковского университета. Харьков, 1915. С. 36.

⁶⁵ П. Е. Соколовский о своей отставке // Утро. 1915. № 2732. 24 июля. С. 6.

верситетів почали виключати зі свого складу почесних членів-німців. Наприклад, у Київському університеті на засіданні 17 квітня 1915 р. виключено 8 професорів із Відня, Лейпцига, Бреслау, Берліна, Мюнхена та ін. У Новоросійському університеті станом на початок 1915 р. не було німців серед почесних членів, тож заклад уникнув цієї ганебної процедури⁶⁶. Щоправда, міністерство давало право попечителям залишати на посадах тих австрійських і німецьких підданих, які були корисні для навчальних округів, обов'язково пропонуючи їм при цьому перейти у російське підданство; і лише після відмови – звільняти⁶⁷. На осіб слов'янського, французького та італійського походження це правило не розповсюджувалося⁶⁸. Без зволікань із навчальних закладів виключали тих учнів, які «висловлювали вороже ставлення до Росії та співчуття Німеччині»⁶⁹.

Із новою силою хвиля громадського несприйняття всього німецького, яка проявлялася й у пошуку ворожих агентів, спалахнула весною 1915 р. під час «великого відступу» російської армії з Галичини. «Суспільство хвилювалося і шукало “винуватців”, 5-у колону, як тепер висловлюються. По країні прокотилася хвиля злоби проти своїх німців, здебільшого давним-давно обрусілих, які зберегли лише свої німецькі прізвиська. У багатьох місцях це вилилося у демонстрації, ображання осіб німецького походження і погроми» – пригадував А. Денікін⁷⁰. Шпигуноманія активно підігрівалася націоналістичними й правомонархічними організаціями, зокрема у пресі та тиражованих публіцистичних виданнях. У житомирській газеті «Жизнь Волини», яку видавав голова тутешнього відділення «Союзу російського народу» Олександр Красильников, у публікації за листопад 1915 р., на тих, хто бажав миру безапеляційно вішався ярлик шпигуна і зрадника: «У деяких колах (на щастя нечисленних) легко вітається пропагована німецькими агентами ідея миру на будь-яких умовах, лише б зараз або ж якнайшвидше... Це або підкуплені німецьким золотом підлі зрадники та шпигуни, або просто торгаші, дрібні комерсанти, в яких унаслідок війни скоротилася кількість угод і т. д...»⁷¹.

⁶⁶ Черказьянова И. В. Профессор П. Э. Соколовский во главе Харьковского учебного округа // Университеты. Наука и просвещение. Харьков, 2004. № 3. С. 68–69.

⁶⁷ Держархів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2794. Арк. 109.

⁶⁸ По вопросу об исключении со службы неприятельских подданных // Циркуляр по Одесскому учебному округу. 1916. № 8. С. 1154.

⁶⁹ Держархів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 1909. Арк. 17.

⁷⁰ Деникин А. И. Путь русского офицера. Москва, 2012. С. 266–267.

⁷¹ Гаврилюк А. Жаждащие мира // Жизнь Волини. 1915. № 305. 6 ноября. С. 1. (Цит. за: Куцик Р. Прийоми інформаційного впливу російської імперської влади на населення

2 лютого 1915 р. рішенням уряду австрійські, угорські, німецькі та турецькі піддані були значно обмежені в економічних правах⁷². У результаті, негативні явища проявилися навіть у сільській освіті, зокрема Приазов'я та Кримського п-ова. Лише у Євпаторійському повіті Таврійської губернії було закрито 31 німецьку школу. Загалом звільнені від німецьких колоністів території планувалося заселити новими людьми⁷³. Натомість до початку війни, у 1912 р., інспектор народних училищ С. Дегтярьов констатував, що тутешнє німецьке населення «цілком забезпечене початковою освітою: у повіті 21 початкове німецьке училище і 41 німецька школа грамоти»⁷⁴. Безапеляційне і, водночас фактично бездоказове ототожнення усіх німецьких колоністів Російської імперії із шпигунами та агентами розвідки зустрічається у радянських політичних брошурах періоду Другої світової війни⁷⁵.

Доречно нагадати, що у випадку доведення винуватості осіб у шпигунстві, такий злочин для російських підданих кваліфікувався як «державна зрада», за що передбачалася смертна кара⁷⁶. На практиці щодо підозрюваних чи неблагонадійних здебільшого застосовувалася адміністративна висилка у внутрішні, віддалені від зони бойових дій, регіони імперії. Особливо масово це торкнулося саме німецьких колоністів. За деякими даними до кінця 1915 р. із Подільської губернії було вислано 20 тис. осіб, Чернігівської – 11,5 тис., Київської – 10 тис. Найбільших масштабів цей процес набув на Волині. За приблизними підрахунками лише за липень 1915 р. звідти було вислано понад 67 тис. німецьких колоністів⁷⁷. Цю динаміку стимулювала наближеність Правобережжя до фронту і великий відсоток іноземного землеволодіння в регіоні. Напередодні Першої світової війни на Волині німецьким підданим належало

Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. // Київські історичні студії. 2017. № 1. С. 85).

⁷² Переселение и землеустройство в Азиатской России: сборник законов и распоряжений / сост. В. П. Вошинин; под ред. Г. Ф. Чиркина. Петроград, 1915. С. 388–397.

⁷³ Постановления заседаний чрезвычайного и очередного Евпаторийского уездного земского собрания 1915 года. Евпатория, 1916. С. 178.

⁷⁴ Постановления чрезвычайного и очередного уездных земских собраний 1913 года, и чрезвычайного Евпаторийского уездного земского собрания 22 декабря 1912 года. Евпатория, 1914. С. 204.

⁷⁵ *Никитинский И., Софинов П.* Немецкий шпионаж в России во время войны 1914–1918 гг. Москва, 1942. С. 25–29.

⁷⁶ ПСЗ РИ. 3-е собр. Т. 23. Ч. 1. № 22704. Санкт-Петербург, 1905. С. 193.

⁷⁷ *Лор Э.* Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. Москва, 2012. С. 159–161.

майже 29,5 тис. дес. землі, на Поділлі – майже 22 тис. дес., у Київській губернії – 4 тис. дес. Ця етнічна група знаходилася під першочерговою підозрою. Однак враховувалося й «вороже» німецьке походження російських підданих. Таким особам у Волинській губернії належало майже 600 тис. дес., у Київській – майже 30 тис. дес., у Подільській – 3 тис. дес.⁷⁸

Також постраждали різноманітні іноземні об'єднання і компанії. У вже згадуваній програмі занять старших наглядачів контррозвідальних відділень зазначалося, що «приклади, які передували великій європейській війні, показують, що ряд промислових та інших підприємств німецького походження у Росії перебували на службі у ворожої розвідки або більше чи менше сприяли їй»⁷⁹. Ця точка зору втілювалася на практиці після поразок на фронті у першій половині 1915 р., адже 1 липня державні органи отримали повноваження ліквідувати торгівельні та промислові підприємства, які були визнані німецькими чи австрійськими⁸⁰. До того часу контррозвідка перевіряла їх щодо можливого збору і передачі секретної інформації лише на підставі наявності таємних доносів та агентурних даних. У подальшому такі підприємства розглядалися як ймовірні законспіровані розвідувальні організації, особливо, якщо до складу правління входили іноземці⁸¹.

Одним із найбільш масштабних осередків військового шпигунства була визнана відома компанія «Зінгер», яка мала 51 відділення в Російській імперії. Формально це акціонерне товариство було зареєстроване у США, проте головний склад знаходився у Гамбурзі, а до керівних органів входило чимало німців. Із початком Першої світової війни компанія потрапила у поле зору контррозвідальних органів, а потім і жандармських управлінь. Поодинокі перевірки та обшуки у різних регіонах поступово набували системного характеру, а звинувачення у збиранні секретних військових відомостей синхронно почали лунати й від правих організацій. На початку 1915 р. компанія була змушена звільнити всіх німецьких співробітників. Їх чисельність становила менше 0,5%, однак мова йшла переважно про вище керівництво. На місцях поліція стала складати списки працівників компанії, перевіряти їхню кореспонденцію, проводити негласні слідчі дії. Наприклад, у Волинській губернії під

⁷⁸ Немецкое землевладение // Голос Юга. 1914. № 298. 6 декабря. С. 3.

⁷⁹ ГАРФ. Ф. 6281. Оп. 1. Д. 98. Л. 4.

⁸⁰ Дякин В. С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья // Первая мировая война 1914–1918 гг. Москва, 1968. С. 232.

⁸¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1. С. 223.

нагляд потрапило 140 осіб. Вже у квітні почалося урядове розслідування, а з липня – масові закриття й секвестри магазинів та складів фірми «Зінгер». Паралельно по всій Російській імперії тривали арешти й обшуки службовців фірми. Упродовж 1915–1916 рр. звинувачення у шпигунстві були висунуті низці агентів компанії у різних повітах Київської губернії, службовцям представництв у Херсонській та Харківській губерніях тощо. Особливу цікавість у спецслужб викликало регіональне керівництво, зокрема, завідувачі відділень у Маріуполі (Д. Луков), Сімферополі (Ф. Битко), Харкові (К. Гентчель)⁸².

Тоді ж націоналістична преса почала активно передруковувати лист від правління компанії, нібито розісланий її службовцям, який називали доказом шпигунства на користь Німеччини. У ньому йшлося про те, що вся територія Російської імперії поділена на частини, які керуються окремими відділеннями. Їм підпорядкована мережа магазинів, по одному на 1–2 повіти. Далі ці райони розбиваються на ще дрібніші одиниці – 1–2 волості, територією яких «роз'їжджають на конях агенти фірми, які продають товар і отримують гроші з боржників». Крім того, у різних регіонах члени правління постійно проводять регулярні ревізії, маючи при собі детальні карти, фотоапарати і отримуючи від завідувачів відділень інформацію про кращі способи пересування та стан шляхів сполучення. Преса писала, що фірма, «очевидно, у комерційних цілях», також збирала щорічні відомості про народжуваність, густоту населення, врожайність, поточну економічну ситуацію⁸³. Відтак, нестандартні для російської дійсності методи ведення бізнесу, аналізу ринку і боротьби за споживача стали «доказом» збору секретної інформації. До уваги не брався той факт, що компанія мала окремий російський корпоративний статус, виконувала військові замовлення, займалася благодійністю, жертвувала або давала у безкоштовне користування тисячі швейних машинок для різних організацій, які працювали на потреби фронту, шили одяг для солдатів⁸⁴.

Прямих доказів організованого шпигунства не було виявлено, а факти передачі секретних відомостей не підтвердилися. Вивчивши ситуацію, «Зінгер» підтримали провідні члени союзів земств та міст. У справу

⁸² ЦДІАК України. Ф. 307, Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1–99; Ф. 317. Оп. 1. Спр. 5893. Арк. 1–13; Оп. 2. Спр. 3215а. Арк. 1–53; Ф. 348. Оп. 1. Спр. 714. Арк. 1–250; Ф. 419. Оп. 1. Спр. 6848. Арк. 1–28.

⁸³ Зингер и К⁰ – шпионская организация // Киевлянин. № 190. 13 июля 1915 г. С. 2–3.

⁸⁴ Щедрый дар // Донецкая жизнь. 28 августа 1914 г.

втрутилося американське посольство, адже центральний офіс компанії у США почав недоотримувати десятки мільйонів рублів прибутку. До кінця 1915 р. діяльність компанії було розблоковано окремим рішенням Ради міністрів⁸⁵. Після цього у регіонах знову почали поступово відкриватися її представництва. Наприклад, 30 жовтня 1915 р. дозвіл на відновлення торгівлі отримали 25 одеських магазинів, закритих у липні. У наступні місяці з-під арешту поступово звільняли затриманих у цій справі осіб.

Під підозру потрапили й інші іноземні компанії, зокрема, німецькі фірми «Кунст і Альберс», «Сіменс і Шуккерт», «Вольф Герман», контора «Гергард і Гей», адміністрація вінницького насінневого заводу «Раббетге і Гізеке», електричний синдикат «Allgemeine Electricitäts-Gesellschaft» до управлінської структури якого входили «Київське електричне товариство», «Німецьке континентальне товариство» (експлуатувало газовий завод в Одесі), товариство електрики «В. Ламейер і К^о» (обслуговувало трамвай у Києві) та ін.⁸⁶ Звинувачення у шпигунстві рядових співробітників торгових фірм, транспортних і довідкових контор обґрунтувалося спецслужбами так: «практика показала, що на таких підприємствах таємні агенти часто приховуються під маскою найнезначніших агентів, які відіграють, здавалося б, жалюгідну роль»⁸⁷.

Всього у Російській імперії до осені 1917 р. було ліквідовано 58 великих німецьких фірм, ще 439 – підпорядковано місцевій владі або занесено до «чорного списку»⁸⁸. Звісно, факти збору і передачі секретних відомостей з боку підданих ворогуючих держав мали місце, однак говорити за замовчуванням про знак рівності між кожним співробітником іноземної компанії, особливо середнього чи нижчого рівня, і шпигуном, як мінімум, непрофесійно. Натомість занадто прискіплива увага спецслужб до німецького капіталу в роки Першої світової війни спричинила його поступовий відтік із Російської імперії зі значно меншими втратами порівняно з тими, які мали іноземні підприємства під час пізнішої більшовицької експропріації.

Не пощастило і китайцям, які займалися розносною торгівлею мануфактурними товарами. Зважаючи на кілька випадків їх викриття у військовому шпигунстві на користь Німеччини, за пропозицією Головного управління Генерального штабу, всі жандармські управління 28 липня

⁸⁵ Лор Э. Русский национализм и Российская империя. С. 96–98.

⁸⁶ Орлов В. Г. Двойной агент: Записки русского контрразведчика. Москва, 1998. С. 208–210.

⁸⁷ ГАРФ. Ф. 6281. Оп. 1. Д. 98. Л. 5.

⁸⁸ Греков Н. В. Русская контрразведка в 1905–1917 гг.

1914 р. отримали наказ виявляти таких осіб, ретельно обшукувати та допитувати. Керуючись цієї вказівкою, через місяць у Чугуєві Харківської губернії було затримано трьох китайців, які мали при собі всі дозвільні документи. Оскільки подібне повторювалося по всій Російській імперії, то китайський посланець почав скаржитися на вислання мандрівних земляків-торговців, їх утиски і незаконне затримання. Реакція влади не забарилася і менше, ніж через місяць командувач жандармів В. Джунковський, з метою «підтримання якнайкращих добросусідських взаємин із дружньою країною», розпорядився негайно звільнити затриманих китайців за відсутності обґрунтованих підозр у шпигунстві. Доводячи цю інформацію до відома повітових справників, харківський губернатор М. Катеринич запропонував «звернути особливу увагу на мандрівних циган»⁸⁹.

Загалом у роки Першої світової війни шпигуноманія стала звичним явищем для всіх ворогуючих країн. Її підґрунтя формували як об'єктивні чинники, пов'язані із умовами воєнного часу та безпрецедентністю масштабу тогочасних подій, так і цілком штучно породжені страхи суспільства. У Російській імперії таку тривогу можна було легко розвивати за допомогою націоналістичних організацій та преси, підтримуваних владою. Зважаючи на це, головним об'єктом для можливих підозр у шпигунстві ставали іноземці, єврейське населення, політичні опоненти та просто особисті недруги, на яких, користуючись ситуацією, можна було написати таємний донос. У підсумку реальних агентів ворожої розвідки стало складно виявити. Ця справа, особливо у віддалених від фронту регіонах, перейшла від кваліфікованих контррозвідувальних органів до рук жандармських управлінь. Суспільна думка ж формувалася не рішеннями судових органів, а націоналістичною пресою, без дотримання принципу презумпції невинуватості. В українських губерніях її голос лунав особливо гучно, адже українські ліберальні газети було закрито відразу після запровадження воєнного стану. Наявність єврейського населення, німецьких колоністів і загалом іноземного капіталу давала гарне підґрунтя для «полювання на відьом» під маскою боротьби зі шпигунством. Справа телеграфіста Сергія Жидковського, вигадки про потрійного агента-цензора Карла Зіверта, звільнення попечителя Харківського навчального округу Павла Соколовського, закриття магазинів компанії «Зінгер», безпричинні арешти китайських мандрівних торговців та інші приклади є

⁸⁹ Про китайських шпигунів у Харківській губернії 1914 року // «Альфа-Омега». URL: <https://alfa-omega.kh.ua/pro-kitajskih-shpiguniv-u-harkivskij-guberniyi-1914-roku/>.

свідченням не стільки прагнення влади, спецслужб і поліції убезпечити імперію від іноземної розвідки, скільки відображенням шпигуноманії і домінуванням вибіркового підходу до виконання своїх обов'язків.

1.3. Мобілізація промисловості та продовольчих ресурсів для потреб фронту

Упродовж всього періоду існування Російської імперії фактично жодне десятиліття не обходилося без війни. За майже 200 років із різних причин вона була втягнута у збройні конфлікти із Швецією, Османською імперією, Річчю Посполитою, Францією, Британською імперією, Персією, Японією та ін. Це не могло не вплинути на загальну мілітаризацію суспільства й економіки.

На початку ХХ ст., враховуючи наростання напруження у міжнародних відносинах на європейському континенті, витрати на армію і флот продовжували зростати. Відповідну статистику за п'ять років, що передували Першій світовій війні, наводила преса. У 1909 р. оборонні видатки становили 631 млн руб., 1910 р. – 648 млн руб., 1911 р. – 669 млн руб., 1912 р. – 809 млн руб., 1913 р. – 944 млн руб.⁹⁰, тобто зросли на 50%. Напередодні війни була законодавчо затверджена так звана велика програма переозброєння армії та флоту. Конкретизувати уявлення щодо темпів її реалізації допомагають дані про додаткові фінансові витрати на артилерію, технічні, інженерні війська тощо: 1914 р. – 64,2 млн руб., 1915 р. – 154,3 млн руб., 1916 р. – 208,2 млн руб., 1917 р. – 253,7 млн руб.⁹¹

Незважаючи на ці красномовні факти, царська Росія виявилася недостатньо підготовленою до ведення тогочасної війни. Серйозним чинником, який негативно впливав на підготовку, стали прорахунки щодо обсягів нагромадження боєприпасів на випадок масштабного конфлікту. За визнанням голови Державної думи М. Родзянка, загальний напрямок мислення не тільки урядових кіл, а й парламентських і навіть громадських був такий, що війна продовжуватиметься лише шість місяців. З огляду на це переконання, здійснювалися всі розрахунки по забезпеченню армії необхідним спорядженням – зброєю, боєприпасами, одягом, взуттям,

⁹⁰ Горно-заводское дело. 1915. № 3. С. 10279.

⁹¹ Шаццлло К. Ф. От Портсмутского мира к Первой мировой войне. Генералы и политика. Москва, 2000. С. 261.

медикаментами тощо⁹². Однак, уже осіння кампанія 1914 р., під час якої до армії було мобілізовано мільйони запасних, виявила величезний дефіцит не тільки зброї і боєприпасів, але й одягу та взуття. Через чотири місяці від початку війни повністю виснажилися артилерійські припаси. Для усіх став очевидним затяжний характер війни.

Восени та на початку зими 1914 р. гостра нестача армійського спорядження стала набувати загрозливих розмірів. Не вистачало чобіт, кожухів, шинелей. Скрутне становище, в якому опинилися царські війська, вимагало термінового залучення приватної промисловості для виробництва предметів військового екіпірування. Однак мобілізація промисловості розтяглася на занадто довгий час. Натомість наростаючі потреби у бойовому спорядженні армії шокували навіть досвідчених фахівців. Криза постачання царських військ боєприпасами досягла свого апогею наприкінці 1914 р., але в середовищі правлячих кіл продовжували панувати безхмарні настрої, чому сприяли, безсумнівно, успіхи Південно-Західного фронту в Східній Галичині.

Невдовзі стан справ почав все більше погіршуватися. Німецька армія демонструвала переконливу технічну перевагу, особливо в артилерії великого калібру. Війська Російської імперії вимушені були відступати широкою лінією фронту. За оцінкою німецького генерала Еріха Людендорфа, успіх кампанії 1915 р. визначився «батареями надзвичайно великих калібрів»⁹³.

Воєнна кампанія 1915 р. та її наслідки розбудили, нарешті, імперське суспільство. З усіх боків лунали палкі заклики до мобілізації промисловості, забезпечення армії необхідними предметами бойового й інтендантського спорядження і пошуку винних у катастрофічному становищі на фронті.

26–28 травня 1915 р. у Петрограді проходив 3'їзд представників промисловості й торгівлі за участю членів законодавчих органів та урядових установ. Його рішення спрямовувалися на створення дієвих структур, які б опікувалися виробництвом і забезпеченням армії зброєю та боєприпасами. Для координації цієї роботи було створено Центральний військово-промисловий комітет (ЦВПК). Разом із ним виникли обласні

⁹² Падение царского режима. Стенографические отчёты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства: В 7 т. Т. 7: Допросы и показания. Москва; Ленинград, 1927. С. 117.

⁹³ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. Т. 1. Москва, 1923. С. 126.

військово-промислові комітети (ВПК). Останніх на території України діяло чотири – Київський, Катеринославський, Харківський і Одеський.

За ініціативою громадськості та з дозволу влади, на початку війни виникли Всеросійський земський союз (ВЗС) і Всеросійський союз міст (ВСМ), які облаштовували лазарети та шпиталі для поранених воїнів, надавали допомогу біженцям, вигнанцям з прифронтових територій тощо. Згідно з постановою зібрання уповноважених губернських земств і з'їзду представників міст, на початку літа 1915 р. розпочалася їх спільна робота, а 10 липня створено Головний комітет Всеросійських земського і міського союзів з постачання армії.

Під тиском несприятливих для монархії обставин Микола II погодився на створення Особливої наради з оборони. Однак царизм не хотів допускати представників громадськості до реальних важелів прийняття рішень в економічній сфері. Нова структура проектувалася без надання їй реальних повноважень у вигляді дорадчого органу при воєнному міністрі. І тільки подальші потрясіння на фронті привели до того, що Рада міністрів ухвалила проєкт організації постачання армії та флоту, який і був внесений на затвердження Державної думи. Функції постачання армії залишалися, як і раніше, за окремими міністрами, але при кожному з них створювалася особлива нарада – з оборони, палива, транспорту та продовольства. У великих промислових регіонах почали діяти районні заводські наради. На території України створено чотири таких наради – в Києві, Катеринославі, Харкові й Одесі⁹⁴. Отже, влітку 1915 р. влада супроти власного бажання вимушена була зробити деякі кроки на шляху реформування управління економікою, участі земської громадськості в організаціях, створених для ефективного забезпечення армії необхідними припасами.

Подальша мобілізація промисловості відбувалася у складних умовах. Взнявши замовлення військового відомства на виготовлення навіть найпростіших за зовнішнім виглядом деталей, підприємства дрібної й середньої промисловості зіткнулися з великими ускладненнями. Головна причина цього полягала в непристосованості приміщень і наявного промислового устаткування для виготовлення предметів воєнного спорядження. Не вистачало верстатів, палива, металу, інженерно-технічних працівників і кваліфікованих робітників. З другої половини 1915 р. підприємства

⁹⁴ *Ресніт О. П., Сердюк О. В., Шевченко В. В.* Економічне становище в підросійській Україні // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1. С. 393.

дедали гостріше відчували перебої в роботі залізниць. Війна виявила організаційну слабкість промисловості, відсутність плановірності в обліку.

Мобілізаційна гарячка, що охопила всю промисловість, відкрила шлях до збагачення спиритних ділків. Стало надзвичайно вигідним брати грошові аванси й виготовляти різноманітні предмети для армії. Вакханалія зловживань набула неймовірного поширення. Розквіт корупції такого масштабу став можливим в умовах безкарності вищих урядовців, відсутності дієвого контролю з боку державних органів.

Ключова роль у мобілізації промисловості належала українській металургії. Всупереч деякому скороченню виробництва на початку війни, попит на метал зростав. У першому півріччі 1915 р. синдикат «Продамет» одержав замовлення на залізо та сталь, які перевищували попит відповідного періоду передвоєнного 1913 р. на 2 млн руб. Ще більшого значення набула якість металу. Нові військові технології вимагали потужних сталевих снарядів, у зв'язку з чим заводи переходили на виготовлення сталі високих сортів. Зросла також потреба у цинку, олові, алюмінію, свинцю, сурмі, які використовувалися для виробництва різноманітної апаратури.

У роки війни близько 90% усієї продукції металургійної промисловості відправлялося підприємствам, що працювали для потреб армії⁹⁵. Зокрема, воєнним заводам, підпорядкованим переважно Головному артилерійському управлінню, приватним підприємствам, які переходили на випуск воєнного спорядження, металургійним підприємствам для виконання оборонних замовлень. Зрештою, заводи України забезпечували металом підприємства, які виконували замовлення Головного комітету Всеросійських земського і міського союзів та ВПК. Снарядна сталь вироблялася на заводах Російсько-Бельгійського товариства, Донецького товариства в Дружківці, Новоросійського товариства в Юзівці, Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства, Донецько-Юр'ївського металургійного товариства та ін. Листова й смугова сталь, яка йшла на потреби оборони, виготовлялася на Брянському заводі в Катеринославі й заводах Шодуар у Нижньодніпровську.

Через воєнно-промислові комітети пройшли замовлення на великі грошові суми. До 1 грудня 1917 р. ВПК виконали замовлень по артилерійському постачанню на 118,9 млн руб., по технічному – на 22,9 млн руб. і по інтендантському – на 55,5 млн руб. Загалом ВПК

⁹⁵ Известия Главного комитета по снабжению армии. 1916. № 12. С. 73.

одержали замовлень на 349,5 млн руб., а виконали на 197,3 млн руб., або 56,5%, у тому числі по артилерійському постачанню на 70%⁹⁶.

Значний внесок в оборонні заходи, виготовлення різноманітного спорядження для армії здійснено зусиллями Київського ВПК. Його військово-технічний відділ виконував замовлення на 600 тис. земляних мішків, 2,6 млн підков, 50 млн підковних шипів для кавалерійських частин, 2 тис. похідних кухонь, 19,5 тис. возів різних конструкцій, 20 тис. сідел, 10 тис. самоварів, 40 тис. саней, а також на багнети, ножі, гранати, бомбомети тощо. Загальна сума замовлень становила 10 млн руб. Мостовий відділ одержав замовлення на проектування різних моделей мостів, підпор тощо. Широку організаційну роботу проводили й інші ВПК України. Однак нестача промислового устаткування деколи зводила нанівець усі зусилля по виробництву воєнного спорядження. Переважно з цієї причини понад 40% замовлень у системі ВПК залишилися нереалізованими. Свою негативну роль відіграла тут урядова політика перешкоджання подальшому посиленню впливу громадськості в царині економічного життя.

Встановити остаточну цифру, яка б відображала обсяги постачань для армії підприємствами дрібної промисловості, на наш погляд, практично неможливо. На 1 лютого 1916 р. поміж земськими комітетами Земгору всієї Російської імперії розподілено замовлень на суму 70,7 млн руб., у тому числі по артилерійському постачанню на майже 13,7 млн руб., військово-технічному – 19 млн руб., інтендантському – 38 млн руб. сума замовлень земським і міським комітетом України становила, за нашими підрахунками, на 1 лютого 1916 р. близько 27,4 млн руб., або понад 38,7%⁹⁷. Місяць потому сума замовлень Головного комітету Земгору зростає до 80 млн руб., однак процент їх виконання був замалим – близько 20%⁹⁸. Головні причини цього полягали у розпорошеності дрібної промисловості, гострому дефіциті необхідного промислового устаткування та недостатньому фінансуванні.

Проте найбільший внесок у забезпечення армії боєприпасами зробили підприємства, які знаходилися під егідою уповноваженого Головного артилерійського управління генерала С. Ванкова – так званої військово-промислової групи Ванкова. До неї увійшли підприємства з різнопро-

⁹⁶ Бужипан Я. М. Военно-хозяйственная политика: формы и методы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914–1918 гг. Москва; Ленинград, 1929. С. 303.

⁹⁷ Известия Главного комитета по снабжению армии. 1916. № 12. С. 19–20, 60–62.

⁹⁸ Там же. № 14. С. 20.

фільним потужним виробництвом, що дає підстави зарахувати її до організації концернівського типу. В Україні частиною групи стали підприємства Київського, Одеського і Південного районів. Завдяки наявності верстатів і металу, Південний район довго посідав перше місце у військово-промисловій групі Ванкова за виробництвом артилерійських снарядів, і лише в травні 1916 р. Московський район, краще забезпечений механічним устаткуванням, дещо перевищив його за обсягами цієї продукції⁹⁹. До кінця 1917 р. підприємства Південного району виготовили понад 4,7 млн корпусів трьохдюймових снарядів французького зразка, або 34% від замовлення, враховуючи всі регіони Російської імперії. За вказаний період у районі виготовлено близько 940 тис. готових комплектів запальних стаканів з бойовими головками, 6230 тис. штампувальних тіл до них та інших снарядних компонентів¹⁰⁰. Питома вага української сталі у виробництві корпусів трьохдюймових снарядів становила 90%, а запальних стаканів – 91%¹⁰¹.

1 серпня 1915 р. була оформлена група підприємств Київського регіону, де розміщувалися солідні замовлення на виробництво артилерійських боєприпасів. Певні успіхи у їх виготовленні мала й організація Одеського району. У ній налічувалося близько 70 підприємств, переважно майстерень з недосконалим промисловим устаткуванням. Як правило, вони працювали у тісному контакті з Одеським ВПК. Одним з найпотужніших підприємств в Україні з виробництва боєприпасів став завод сільськогосподарських машин Ельворті. На ньому було вироблено понад 4 млн комплектів трьохдюймових запальних стаканів з боєголовками, або третину від усього виробництва військово-промислової групи Ванкова¹⁰². Цікаво, що все проєктування і практичне впровадження технології виробництва боєприпасів на підприємстві повністю реалізував інженерно-технічний персонал, який раніше проєктував сільськогосподарські машини.

⁹⁹ История организации уполномоченного Главным артиллерийским управлением по заготовлению снарядов по французскому образцу, генерал-майора С. Н. Ванкова. 1915–1918 гг. Москва, 1918. С. 156.

¹⁰⁰ Маниковский А. А. Боевое снабжение русской армии в мировую войну. Москва, 1937. С. 90; История организации уполномоченного Главным артиллерийским управлением... С. 157, 160.

¹⁰¹ История организации уполномоченного Главным артиллерийским управлением... С. 156.

¹⁰² Маниковский А. А. Боевое снабжение русской армии в мировую войну. С. 90; История организации уполномоченного Главным артиллерийским управлением... С. 165.

Таким чином, результати мобілізації промисловості для потреб фронту за участю громадських організацій виявилися доволі переконливими. З кінця 1915 р. війська забезпечувалися зброєю й боєприпасами у зростаючих обсягах. Внесок України у цей процес був особливо масштабним і різностороннім. На тутешніх підприємствах виготовлялася солідна частка боєприпасів, а металургія стала фундаментом усієї системи озброєнь. Вугільна промисловість Донецького басейну забезпечила господарський комплекс паливом. Однак, за вражаючими цифрами нарощення мілітаристського потенціалу все ще знаходилася економіка з нерозвиненою промисловою інфраструктурою і зникаючими можливостями у справі забезпечення населення мінімальними побутовими потребами.

Правлячий режим Російської імперії надавав важливого значення забезпеченню військ продовольством. Було вжито заходів до мобілізації продовольчих ресурсів у першу чергу для прогонування військ, ігноруючи навіть потреби тилового населення в містах і промислових регіонах.

Після оголошення мобілізації запасних воїнів підрозділи Головного інтендантського управління відразу ж приступили до заготівлі продовольства за рахунок створеного воєнного фонду. Водночас уряд взявся за створення нової продовольчої організації. 30 липня 1914 р. Рада міністрів доручила Головному управлінню землеустрою й землеробства (ГУЗіЗ) розпочати широку закупівлю продуктів сільського господарства для забезпечення потреб армії. ГУЗіЗ призначив для загального керівництва справою окружних інспекторів, а виконання поставок для армії поклав на губернських уповноважених із місцевих громадських діячів або посадових осіб¹⁰³.

Війна кардинально змінила становище на продовольчому ринку України. Припинився експорт продуктів сільського господарства. Найбільшим споживачем хліба, м'яса та інших продовольчих товарів стала армія. Тим часом колосальна за своїми масштабами мобілізація запасних воїнів виявила неможливість забезпечення військ традиційними методами, які практикували раніше інтендантські служби. Правлячі кола змушені були залучати до мобілізації продовольчих ресурсів земства, біржові комітети, кооперативи та інші громадські організації. Хліб закуповувався згідно з нарядами ГУЗіЗ в обсягах, узгоджених з Головним інтендантським управлінням. Участь у цьому процесі громадських організацій та установ

¹⁰³ Киевская земская газета. 1914. 15 августа.

сприяла постачанню армії продуктів високої якості безпосередньо від виробників.

Так, у збуті хліба для армії на Полтавщині брали участь 137 кредитних кооперативів (їх загальна кількість в регіоні складала 193). До 1 січня 1915 р. в губернії було заготовлено більше 3171 тис. пудів житнього борошна. З них 1194 тис. пудів відправлено в інтендантські склади Південно-Західного фронту. 300 тис. пудів борошна перевезено для зберігання в Брянськ, а 1677 тис. пудів – розміщено в пакгаузах залізниць в очікуванні нарядів. Окрім цього, за чотири місяці заготівельної кампанії в регіоні було заготовлено близько 1795 тис. пудів вівса, 427 тис. пудів гречки і 10 тис. пудів макаронів. Загальні обсяги заготівлі хлібів у губернії до 1 січня 1915 р. перевищили 5393 тис. пудів¹⁰⁴.

Кредитні спілки Київської губернії, окрім значних поставок хлібних продуктів, відправили у військові частини 24 500 пудів сала на суму 245 тис. руб., вершкове масло і 900 голів великої рогатої худоби¹⁰⁵. Участь кооперативів у заготівлі продовольства дозволила втягнути в цей процес дрібних сільських господарів, стримати деякою мірою селян від намагання скупити хліб за безцінь.

Із самого початку війни кредитні кооперативи і сільськогосподарські товариства в губерніях Правобережної України поставляли інтендантству значні партії великої рогатої худоби і свиней, а також овочі й фрукти, але відомості про них найчастіше не подавалися¹⁰⁶. У прифронтових Подільській і Волинській губерніях інтендантські підрозділи закупували хліб та фураж «майже виключно в приватновласницьких господарствах». Внаслідок цього селяни були вимушені збувати продукти сільського господарства дрібним спекулянтам-посередникам, «втрачаючи половину своїх звичайних прибутків»¹⁰⁷.

Із Чернігівської губернії у роки війни поставлялося до армії м'ясо, сало, риба, рослинне масло й курячі яйця. Загалом у хлібозаготівельну кампанію 1915 р. тутешні кооперативи поставили для армії 35% продуктів, заготовлених організацією ГУЗіЗ¹⁰⁸. Позитивна роль кооперативів у справі реалізації врожаю проявилася й у Харківській губернії.

¹⁰⁴ Соколовский Ю. Ю. О заготовке в Полтавской губернии продуктов для армии // Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. 1915. № 6. С. 13–14.

¹⁰⁵ Известия Главного комитета по снабжению армии. 1915. № 4–5. С. 151; 1916. № 12. С. 19–20.

¹⁰⁶ Там же. 1916. № 12. С. 19–20.

¹⁰⁷ Экономическая жизнь Подолии. 1914. № 18. С. 31; № 19. С. 4.

¹⁰⁸ Реннт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. К., 2004. С. 219.

Солідним виявився внесок у збір хліба для армії з урожаю 1914 р. степових районів України. У Катеринославській губернії було заготовлено 11 742 тис. пудів хлібних продуктів, у тому числі 1516 тис. пудів жита і житнього борошна, 3600 тис. пудів пшениці й пшеничного борошна, 6100 тис. пудів ячменю, 452 тис. пудів вівса, 22 тис. пудів пшона, 45 тис. пудів перлової крупи, 7 тис. пудів макаронів. Кооператорами й приватними власниками губернії було заготовлено 785 тис. пудів сіна для кінського поголів'я кавалерійських частин¹⁰⁹. Деякими особливостями відзначалася закупівля хліба в Херсонській губернії. Частка хліба, заготовленого для армії безпосередньо селянством, була тут більшою порівняно з іншими губерніями України. За рахунок цього до 36,5% скоротилася його питома вага від посередників¹¹⁰.

Встановити обсяги заготовленого в Україні хліба з урожаю 1914 р. неможливо через відсутність повних статистичних даних. Продовольчі й фуражні культури закуплялися не тільки через уповноважених ГУЗіЗ, але й заготівельниками Головного інтендантського управління та окремих військових частин, особливо в губерніях Правобережної України.

У сільськогосподарському сезоні 1915 р. на продовольчому ринку відбулися серйозні зміни. Зросли масштаби закупівельних операцій для армії, а разом із ними попит на зернові культури з боку борошномелів та інших споживачів. За півтора роки війни тільки уповноваженими ГУЗіЗ було заготовлено 276 млн пудів хліба, в тому числі кооперативні хлібні поставки з 28 губерній Російської імперії становили 40,5 млн пудів, або 14%. Частка українських кооперативів становила близько 10 млн пудів, але поставки прифронтової Подільської губернії не увійшли до цієї цифри, а з Чернігівської губернії враховані тільки на 9%¹¹¹.

Зросли обсяги кооперативної заготівлі й інших продуктів. З 9 січня до 20 лютого 1916 р. сільськогосподарські товариства і кредитні кооперативи губернії заготовили для армії 257 свиней і 1710 пудів сала¹¹². Значно масштабніші поставки м'ясних та інших продуктів здійснювали земства.

Поставки продовольства для армії зростали в усіх губерніях України. Восени 1915 р. полтавські кооператори заготовили близько 2 млн пудів

¹⁰⁹ Черниговская земская неделя. 1915. 14 августа.

¹¹⁰ Докладніше про участь кооперативів у заготівлі сільськогосподарських продуктів для потреб армії див.: *Реснт О. П., Сердюк О. В.* Перша світова війна і Україна. С. 215–222.

¹¹¹ Известия Главного комитета по снабжению армии. 1916. № 12. С. 13–15.

¹¹² Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1916. 4 апреля.

хліба¹¹³. Його реалізація на внутрішньому ринку супроводжувалася грою на підвищення цін з боку хліботорговельного капіталу. За таких обставин кооперативи намагалися загальмувати ці та інші несприятливі для споживачів тенденції. Інколи це вдавалося, особливо там, де надавалася підтримка з боку земств.

Паралельно з уповноваженими ГУЗіЗ заготівлю продовольства вело Головне інтендантське управління. До 1 січня 1916 р. його підрозділами було заготовлено велику кількість продовольства й фуражу: борошна – 80,9 млн пудів, вівса – 120,7 млн пудів, крупи й рису – 14,4 млн пудів, сухарів і галет – 6,2 млн пудів, цукру – 2,7 млн пудів, чаю – 434 тис. пудів, сіна – 58,3 млн пудів. Але потреби військ перевищували обсяги заготовленого й відправленого продовольства і фуражу. З того часу продовольча криза безупинно посилювалася, набравши загрозливих форм у другій половині 1916 – на початку 1917 рр. Перебороти цю край небезпечну тенденцію вже не могли ні земства, ні кооперативи.

Запізнілою виявилася реакція на загострення продовольчої кризи хліботоргового капіталу. Купецтво тільки наприкінці другого року війни поставило питання про «мобілізацію торгівлі* для обслуговування потреб воєнного часу»¹¹⁴.

Таким чином, мобілізація продовольчих ресурсів для потреб фронту розпочалася в Україні з перших днів війни. Психологічним підґрунтям її активізації стало те, що у військах перебувала величезна кількість мобілізованих українців. Війна кардинально змінила продовольче становище в Україні. Роль міжнародного ринку зійшла нанівець. Ціни на хліб та деякі інші продукти встановлювалися урядом. За поставки хліба до армії йшла гостра боротьба між приватними власниками, хліботорговельним капіталом і трудовим селянством. Основна маса хліба була закуплена у виробників агентами великих фірм і банків, так званими посередниками. Важливу роль у поставках для армії хліба, м'яса, сала, овочів, фруктів та інших продуктів стало відігравати селянство, організоване в кооперативи.

Правлячі ж кола Російської імперії протягом усієї війни зверталися до переважно адміністративних методів регулювання продовольчого ринку для забезпечення армії та населення харчовими продуктами. Найбільшого поширення набули заборони вивозу продовольства з місць його виробництва, що практикувалося органами військової й цивільної влади.

¹¹³ Известия Главного комитета по снабжению армии. 1915. № 6. С. 133.

* Під мобілізацією торгівлі малася на увазі мобілізація продовольчих ресурсів для потреб армії і населення.

¹¹⁴ Прокопович С. Н. Война и народное хозяйство. Москва, 1917. С. 186.

Потреби населення міст і промислових регіонів забезпечувалися, як і до війни, за законом вільної конкуренції. Зростаючі потреби армії змусили царизм реформувати певною мірою продовольчу організацію, що знайшло втілення у створеній 17 серпня 1915 р. Особливій нараді з продовольства. Важливим інструментом регулювання продовольчого ринку стали тверді ціни на основні продукти – хліб, цукор, м'ясо тощо. Проте ринок промислових товарів залишився поза рамками урядового регулювання, що призвело до різкого згортання товарообігу між містом і селом. Відсутність ефективної системи ціноутворення й перебої у роботі залізничного транспорту позбавили уряд можливості маневру на продовольчому ринку. Не дало бажаних результатів і введення у 1916 р. нового способу заготівлі хліба для армії і населення – продрозверстки, – реалізація якої пов'язується з іменем управляючого міністерством землеробства О. Ріттіхом. Основний її тягар було покладено на українські губернії, особливо Таврійську, Київську, Подільську, Полтавську та Харківську. Загалом обсяги ріттіховської розверстки в Україні перевищували 309 млн пудів, що становило 40% від загальноімперського наряду¹¹⁵. Проте практичні результати виконання розверстки були значно нижчими від призначених показників. Українські земства не сприйняли цю хлібну повинність з її адміністративними методами регулювання продовольчого ринку. Остання лише посилила недовіру громадськості та всього селянства до імперської влади.

1.4. Вплив війни на соціально-економічне становище та життєвий рівень населення України

Складно оцінювати соціально-економічне й, зокрема, матеріальне становище населення України, як і загалом усієї Російської імперії, на початку ХХ ст. З одного боку, промислове піднесення сприяло розбудові міст, зростанню зарплати робітників, службовців та інтелігенції, покращенню побутових умов частини жителів. Міцніючі зв'язки зі світовим ринком урізноманітнювали харчування. З іншого боку, імперське суспільство роздиралося гострими протиріччями, значна частина яких сягала в попередню кріпосницьку епоху. Поміж привілейованою верхівкою й широкою масою населення пролягала прірва.

¹¹⁵ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. Ч. 3: Сельское хозяйство и крестьянство. Ленинград, 1967. С. 204–205.

Внутрішній ринок залишався малорозвиненим, характеризувався застарілими формами товарних угод, примітивними нормами регулювання торгівлі й обслуговування жителів міста і села. Незважаючи на зростання державного бюджету в передвоєнні роки, населення все ще залишалося надзвичайно бідним. Торговий оборот на одного жителя європейської частини Російської імперії становив 23 коп. на день. Ця цифра засвідчує неможливість задовольнити навіть мінімальні потреби людини. Відомий того часу підприємець, член Державної думи О. Коновалов, аналізуючи ситуацію напередодні Першої світової війни, дійшов сумного висновку. «Економічне піднесення Росії, – зазначав він, – є реальністю, але в загальному зростанні продуктивних сил Європи і Америки Росія посідає таке місце, що не доганяє, а все більше й більше відстає від них»¹¹⁶.

Війна принесла нові випробування населенню міст і промислових регіонів. Значна частина сімей втратила годувальників, змушена була взяти на утримання членів родин, скалічених на фронті. Не вистачало харчових продуктів та інших товарів першої необхідності. Зросла тривалість робочого дня. Через дорожнечу неухильно падала реальна заробітна плата. У містах з'явилася маса біженців і безпритульних дітей, які потребували постійної опіки. Ці та інші негативні явища призвели до різкого падіння життєвого рівня населення.

Напередодні Першої світової війни в містах України, як і всієї Російської імперії, проживало близько 14–15% жителів від загальної кількості населення¹¹⁷. Надлишки сільськогосподарської продукції у великих обсягах вивозилися на світовий ринок. Ці чинники найбільшою мірою сприяли поширенню в імперському суспільстві тези про невичерпність продовольчих ресурсів на випадок тривалого військового конфлікту.

Однак війна з усією силою виявила, що вирішення продовольчого питання, особливо в містах і промислових регіонах, які віддалені від районів сільськогосподарського виробництва, залежить і від інших чинників – транспортних й фінансових засобів, розвиненості промислової інфраструктури продовольчих ресурсів, наявності досконалої системи регулювання продовольчого ринку економічними та адміністративними методами. У справі забезпечення продовольством міст Правобережної України величезну роль відіграла наближеність до фронту. Мільйонні військові контингенти щоденно потребували колосального обсягу продовольства й фуражу, вичерпували їх із засік приватновласницьких і

¹¹⁶ Горно-заводское дело. 1913. № 21. С. 7313.

¹¹⁷ Ежегодник Министерства финансов. Петроград, 1915. С. 2–3; Горно-заводское дело. 1914. № 41. С. 9751.

селянських господарств. Останнє вкрай негативно вплинуло на накопичення торгових запасів. Перешкодою на шляху забезпечення харчовими продуктами величезного гірничозаводського регіону Донбасу й Придніпров'я стали негаразди на залізницях та урядові заборони на вивіз продовольства з однієї губернії в іншу тощо. Занепад селянських і приватновласницьких господарств у 1916 р. призвів до подальшого загострення продовольчої кризи. До цього слід додати ще й зацікавленість хліботорговельного капіталу в сприянні підвищувальній тенденції на продовольчому ринку зі спекулятивними намірами.

З початком воєнних дій уряд зосередив зусилля на постачанні продовольства армії. Все тилове населення, як і раніше, забезпечувалося переважно підприємницькими структурами за законами вільної конкуренції. Але ця схема стала давати збої внаслідок адміністративних заборон на вивіз продовольства з місць його виробництва та надто слабкої залізничної мережі, що спричинило численні перебої у поставках харчових продуктів до міст і робітничих селищ. З перших днів війни виявився дефіцит таких продовольчих товарів, як чай, кава, какао, низка овочів і фруктів, які імпортувалися до війни. З часом стала помітною нестача продуктів вітчизняного виробництва – борошна, м'яса, олії, цукру, солі, що негайно стало розцінюватися як ненормальне явище. Ця тенденція різко посилилася після тривалого німецького наступу влітку 1915 р. За даними Особливої наради з продовольства, у вересні 1915 р. із 659 міст Російської імперії про нестачу продовольчих товарів заявило 500, зокрема жита і житнього борошна – 348, пшениці і пшеничного борошна – 334 міста. Того ж місяця деяку нестачу хліба, цукру й солі відчували в губерніях Правобережної України 84% міст, Південної України – 60%. Підрахунки нестачі одних тільки хлібних продуктів дали такі результати: жита і житнього борошна не вистачало в губерніях Правобережної України в 45% міст, пшениці й пшеничного борошна – у 53%; на Лівобережній Україні відповідно – 32% і 66% міст, а в Південній Україні – в 30% і 41% міст¹¹⁸. Щоправда, дослідження популярного на той час кореспондента часопису найбільшої підприємницької організації Я. Букшпана зафіксували дещо інші результати щодо продовольчого становища в містах Південної України (див. табл. 1.4.1).

Відповідні статистичні дані засвідчують, що восени 1915 р. м'яса не вистачало в 30% міст Південної України, житнього борошна – в 20,5%,

¹¹⁸ Китанина Т. М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917 г.). С. 191.

крупів – в 47%, цукру – в 62%, солі – в 47% міст. Враховуючи розвиненість у цьому регіоні тваринництва, наявність величезних запасів хліба і солі, легко зробити висновок, що основною причиною дефіциту зазначених продуктів стали перебої в роботі транспорту, нестача палива на товарних млинах, заборона вивозу продовольства.

Таблиця 1.4.1

**Нестача продуктів харчування в містах Південної України
восени 1915 р.¹¹⁹**

Губернія	Кількість міст у губернії	Кількість міст, що подали дані	Кількість міст, які подали скарги на нестачу					
			м'яса	житнього борошна	пшеничного борошна	крупів	цукру	солі
Херсонська	39	10	2	2	2	4	5	5
Катеринославська	21	9	2	2	2	4	7	5
Таврійська	35	15	6	4	3	8	9	6
Загалом	95	34	10	8	7	16	21	16

Попри всі складнощі й негаразди воєнного часу, щедрий урожай 1915 р. певною мірою пом'якшував гостроту й масштаб продовольчої кризи. Яскравим свідченням цього є дані щодо торгових продовольчих запасів, які знаходилися в руках різних посередників між виробниками та споживачами сільськогосподарської продукції – приватних власників, земських і міських самоуправлінь, кооперативів тощо. Їх перепис на місцях здійснювався губернськими уповноваженими з заготівлі продовольства для користування працівниками апарату Особливої наради з продовольства. Обліку підлягали торгові запаси 16 основних продуктів харчування вітчизняного виробництва. Перепис мав завершитися до 25 грудня 1915 р., але клопотання місцевих органів влади продовжувався в ряді губерній до 15 січня 1916 р. До перепису були залучені працівники податкової інспекції, службовці земських і міських управ, а в Полтавській губернії – й приватні особи, які діяли на добровільних засадах. Після проведеної роботи загальна картина виявилася такою.

¹¹⁹ Промышленность и торговля. 1915. № 30. С. 590.

У європейській частині Російської імперії торгіві запаси становили 322 млн пудів, у тому числі продовольчих хлібів – 181 млн пудів, фуражних – 39 млн, цукру – 25 млн, солі – 41 млн пудів. Загалом виявилося, що хлібних запасів у торговельній мережі припадало на душу населення в європейській частині імперії близько 1,5 пуда, що було достатньо для місячного прохарчування, а для одних тільки жителів міст – на п'ять місяців, навіть у випадку повного припинення підвозу¹²⁰. Обсяги торгових запасів по шести губерніях Наддніпрянської України наведено в табл. 1.4.2.

Таблиця 1.4.2

Торгові запаси продуктів першої необхідності в шести губерніях України наприкінці 1915 – початку 1916 р.¹²¹

Губернія	Зарєстровані запаси продовольства (тис. пудів)								
	Жито	Пшениця	Житнє борошно	Пшеничне борошно	Крупа	Ячмінь	Овес	Вівітки	Макуха
Волинська	143	275,4	47,5	227,8	19,2	42,0	72,5	69,2	26,5
Чернігівська	140,6	43,0	119,5	203,5	46,2	14,3	35,1	50,4	124,4
Полтавська	1597,1	2027,6	1209,6	1488,3	372,5	762,7	619,4	904,9	101,9
Харківська	681,7	1787,5	310,6	575,4	158,1	988,0	384,6	339,1	600,0
Херсонська	898,4	2977,4	168,3	887,5	132,3	4635,5	206,5	402,5	1508,2
Таврійська	1371,1	26 587,5	55,1	1464,4	44,7	8051,1	980,3	463,1	63,8
Загалом	4831,9	33 698,4	1910,6	4846,9	773,0	14 493,6	2298,4	2229,2	2424,8
Губернія	Зарєстровані запаси продовольства (тис. пудів)								
	Олія	Вершкове масло	Цукор-рафінад	Цукор-пісок	Сіль	Риба	М'ясо	Загалом	
Волинська	3,7	0,25	304,4	1828,3	48,2	4,9	–	3113	
Чернігівська	40,0	0,2	39,5	25,5	94,0	56,3	2,6	1035,2	
Полтавська	31,6	0,4	141,5	3851,5	221,5	91,7	–	13 422,1	
Харківська	36,1	1,7	139,6	4806,9	454,1	97,9	0,15	10 821,5	
Херсонська	57,4	6,8	895,3	–	1767,9	30,2	1,5	14 575,7	
Таврійська	6,5	0,7	123,9	34,4	13 856	60,7	0,15	53 163,3	
Загалом	1753	10,05	1644,2	10 546,6	16 441,7	341,7	4,40	96 130,8	

¹²⁰ Известия Особого совещания по продовольственному делу. 1916. № 21. С. 58.

¹²¹ Там же. № 19. С. 72–73; № 20. С. 74–75; № 21. С. 64–69, 74–77.

У шести губерніях Наддніпрянської України в торговій мережі налічувалося 96,13 млн пудів продовольчих товарів 16-ти найменувань, що становило близько 30% торгових запасів європейської частини Російської імперії. Зокрема, торгові запаси продовольчих хлібів становили понад 46 млн пудів, фуражних хлібів – близько 16,8 млн пудів, цукру – 12,2 млн пудів. Впадає в око майже повна відсутність у торговій мережі м'яса, бо його відправляли переважно для харчування армії. На жаль, ми не маємо докладних статистичних даних щодо торгових запасів на території двох губерній Правобережної України – Київської і Подільської, а також і Катеринославської губернії. За даними часопису гірничопромисловців, торговий запас на території Правобережжя становив 10,4 млн пудів, а з відрахуванням запасу Волинської губернії – майже 7,3 млн пудів. Безперечно, що з урахуванням продовольства трьох вищезгаданих губерній, які не включені до таблиці, торговий запас України становив на початку 1916 р. щонайменше 40% від усього обсягу продовольства в європейській частині імперії.

Слід зазначити, що дані Особливої наради з продовольства, які відображено в таблиці, засвідчують, з одного боку, дещо неповні обсяги торгових запасів, а з іншого – нерівномірність їхнього розміщення на території як окремих губерній, так і всієї України. На Волині, наприклад, не враховано запаси чотирьох повітів, що знаходилися у безпосередній зоні воєнних дій, – Володимир-Волинського, Дубенського, Ковельського і Луцького¹²². На Херсонщині у сільськогосподарському сезоні 1915 р. хлібний надлишок становив 80 млн пудів, а торгові хлібні запаси – майже 9,6 млн пудів. Три четверті торгового хлібного запасу, майже весь цукор і сіль цієї губернії знаходилися в Одесі. Запаси цукру на ринку губернії становили 0,2–0,3 пуда на душу, або близько чотирьох-шестимісячної норми споживання; солі – 0,5 пуда, або в обсязі шестимісячного споживання. Через нерозвиненість транспортної мережі торгові запаси розподілялися нерівномірно і в інших губерніях України. Торгові запаси на території Таврійської губернії становили майже 53,2 млн пудів, запаси пшениці – близько 14 пудів на душу населення і 60 пудів на одного міського жителя. У губернії накопичилися колосальні запаси солі – 6,7 пуда на душу¹²³. Останнє пояснюється гострими транспортними проблемами як на залізницях, так і на шляхах каботажного перевезення.

¹²² Там же. № 19. С. 59–60.

¹²³ Там же. № 21. С. 51–54.

У Харківській губернії переписом зареєстровано понад 10,8 млн пудів торгових запасів 16-ти видів продуктів. Зокрема, запаси продовольчого хліба становили 6 пудів на душу міського населення, фуражного – 3 пуди, цукру – 1,5 пуда проти 0,46 пуда середнього річного споживання в губернії. Проте в губернії не вистачало солі, її торгові запаси становили 0,16 пуда на душу, або 1/6 річної потреби. В Полтавській губернії переписом виявлено в торговій мережі більше 13,4 млн пудів продовольчого запасу, з них хліба на душу міського населення – 16 пудів, що повністю покривало і навіть перевищувало його потреби. Те ж стосується й цукру, запас якого становив 1,17 пуда на душу населення при середній річній нормі споживання в губернії – 0,24 пуда. Запаси солі через транспортні негаразди знизилися в губернії до 0,06 пуда на душу, або трохи менше 1/12 річного споживання¹²⁴. У Чернігівській губернії зареєстровані переписом хлібні запаси торгової мережі забезпечували населення міст на 1,5–2 місяці. Незначні запаси фуражних хлібів пояснюються тут інтенсивними поставками до армії. Запаси цукру й солі забезпечували тутешнє міське населення приблизно на місяць споживання¹²⁵.

За повідомленням засобів масової інформації, на території Правобережної України торговий запас продовольчих хлібів становив 3,4 млн пудів, фуражних – 0,3 млн, цукру – 5,7 млн пудів, солі – 0,3 млн пудів¹²⁶. Наведені цифри говорять самі за себе. Фуражне зерно тут майже повністю відправлялося у війська. Сіль не постачалася з Таврії й Херсонщини через нестачу перевізних засобів. Запаси цукру свідчили про наявність потужної виробничої бази цього продукту. Особливо вражаючим було вичерпання продовольчих ресурсів Правобережної України в торговельній мережі на душу населення: продовольчих хлібів – 0,25 пуда, фуражного зерна – 0,02 пуда, солі – 0,02 пуда. І тільки запаси цукру все ще були значними – 0,41 пуда на душу¹²⁷.

Сумарні дані показують, що в торговій мережі України на початку 1916 р. зберігалися солідні продовольчі запаси основних продуктів споживання. За абсолютними їх розмірами попереду були південні губернії.

Нестачу продовольства, найперше відчули міста і навіть села Правобережної України. В 1915 р. війна зруйнувала прифронткову зону цього регіону. Надмірно посилилася міграція населення, в містах розташувалися військові гарнізони й шпиталі для поранених воїнів, з'явилася

¹²⁴ Там же. С. 50, 53.

¹²⁵ Там же. № 20. С. 54.

¹²⁶ Горно-заводское дело. 1916. № 23. С. 13691–13692.

¹²⁷ Там же. С. 13692.

величезна кількість біженців і вигнанців, які потребували продовольчого забезпечення. Внаслідок масових реквізицій коней та волів ускладнилося підвезення продовольства з навколишніх сіл. Постачання продуктів населенню міст із колосальних запасів, накопичених Міністерством землеробства та іншими продовольчими структурами для армії, мало епізодичний і навіть хаотичний характер. Траплялися випадки, коли те саме місто, подаючи заявки на товари масового попиту різним продовольчим структурам, упродовж певного часу розпоряджалося додатковими запасами продуктів харчування, а інші не отримували нічого. Уповноважені, які відповідали за заготівлю продовольства для армії, нерідко реквізували хліб, заготовлений для населення міст та промислових районів.

За таких обставин органи самоуправління клопотали про надання урядом фінансової допомоги на продовольчі потреби. Особлива нарада з продовольства асигнувала Кам'янець-Подільському повітовому земству 150 тис. руб. позики, Могильову – 30 тис. руб., Новій Ушиці – 10 тис. руб.¹²⁸ Здійснювалися деякі заходи, спрямовані на унормування продовольчого питання, обчислення потреб продовольства для кожного міста і навіть приміських околиць. Постановою Кам'янець-Подільської міської думи від 14 листопада 1915 р. встановлювалася місячна норма продуктів першої необхідності для жителів міста і повіту (табл. 1.4.3).

Таблиця 1.4.3

**Місячна норма продовольства для жителів
Кам'янець-Подільського повіту¹²⁹**

Продовольчий продукт	Обсяги продовольства	
	Кам'янець-Подільський	Населення повіту
Жито	30 000	10 000
Пшениця	100 000	100 000
Овес і ячмінь	50 000	50 000
Різні крупи	3000	2500
Сіль	15 000	5000
Цукор-рафінад	8000	6000
Цукор-пісок	6000	8000
Чай	150	150
Олія і вершкове масло	2000	2000
Риба	1500	1500

¹²⁸ Известия Особого совещания по продовольственному делу. 1916. № 23–24. С. 39.

¹²⁹ Там же. С. 39–40.

Серйозні продовольчі ускладнення принесла війна Києву. В історичній літературі та документальних джерелах наводяться суперечливі дані щодо чисельності населення цього міста, одного з найбільших у Російській імперії – найчастіше називаються від 500 до 600 тис. осіб. Восени 1915 р. губернська продовольча нарада встановила для задоволення потреб міста норму підвозу продовольства і фуражу залізницями в розмірі 94 навантажених вагонів на добу¹³⁰. На початку 1916 р. в Києві було проведено перепис жителів, який засвідчив, що в місті проживає 571 602 особи. Але, за даними преси, частина населення, особливо мешканців єврейських кварталів, ухилилася від реєстрації¹³¹.

Продовольче становище Києва надто ускладнювалося його розташуванням поруч з театром воєнних дій. У місті знаходилися багатолюдний гарнізон, шпитали та інші військові установи. З міської торгової мережі харчувалися також мешканці багатьох залізничних селищ і близької околиці – Деміївки, Святошина, Слобідок та ін. Протягом 1915–1916 рр. залізницями, річковим і гужовим транспортом через Київ у східному напрямку рухались сотні тисяч біженців та вигнанців. Наведені вище факти дозволяють стверджувати, що місту доводилося годувати від 900 тис. до 1 млн осіб¹³². Окрім цього, воно потребувало значного обсягу фуражу, оскільки в ньому налічувалося близько 25 тис. коней, певна кількість волів і корів¹³³. Продовольче питання загострювалося й через заборони на вивезення харчових продуктів з інших губерній України і реквізиції з боку військової влади та губернського уповноваженого з продовольства.

Зростання населення міста змусило владу переглянути обсяги продовольчих потреб, і добова норма підвозу залізницями була збільшена до 120 вагонів. На основі даних про надходження до Києва продовольчих вантажів за три передвоєнних роки були встановлені обсяги основних продуктів харчування (див. табл. 1.4.4).

Таблиця демонструє місячну й річну потреби населення в продовольстві та інших товарах масового попиту. Зокрема, щомісячна норма становила 1050 тис. пудів продовольчого зерна, 110 тис. пудів різних крупів, 75 тис. пудів цукру, 90 тис. пудів риби, 150 тис. пудів тваринних

¹³⁰ Там же. № 19. С. 9.

¹³¹ Киевские городские известия. 1916. № 9. С. 87.

¹³² Известия Особого совещания по продовольственному делу. 1916. № 21. С. 41; Киевские городские известия. 1916. № 9. С. 87.

¹³³ Киевские городские известия. 1916. № 7–8. С. 29.

і рослинних жирів, 180 тис. пудів м'яса та багато інших продуктів, фуражу та товарів повсякденного попиту.

Таблиця 1.4.4

Річна і місячна потреба жителів Києва у продовольстві й товарах масового попиту¹³⁴

Продукт	Обсяги продовольства і фуражу (пудів)	
	на рік	на місяць
Пшениця	9 000 000	750 000
Жито	3 600 000	300 000
Різна крупа	1 323 000	110 000
Горох і квасоля	180 000	15 000
Цукор	900 000	75 000
Сіль	1 100 000	92 000
Риба	1 100 000	90 000
Жири	1 800 000	150 000
М'ясо	2 160 000	180 000
Молоко (відер)	8 400 000	близько 700 000
Картопля		180 000
Капуста		100 000
Овес		300000
Сіно		300 000
Солома		10 000
Гас	977 508	81 459
Сірники	32 117	2676

Влітку 1915 р. військова влада приготувала місто до евакуаційного стану. Порушувалося питання про вивезення з Києва святинь Києво-Печерської лаври. До міст Лівобережної України й, особливо, центральної частини імперії, евакуювалися державні установи, бібліотеки, музеї¹³⁵. До Саратова й Воронежа було переміщено низку вищих

¹³⁴ Там же. С. 30.

¹³⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. К., 1992. С. 448.

навчальних закладів¹³⁶. За таких несприятливих обставин торгіві організації міста утримувалися від заготівлі великих партій продовольства, побоюючись надмірних фінансових втрат, а міське самоуправління змушене було тримати заготовлені продукти на лівому березі Дніпра, де не було достатньої кількості складських приміщень¹³⁷. До того ж транспортні засоби на Дніпрі реквізувалися військовою владою, доставка продовольчих вантажів річковими шляхами припинилася, запаси зерна на київських млинах різко зменшилися порівняно з попередніми роками. Ціни на хлібні продукти стали різко зростати. Зрештою, це призвело до масштабної борошняної кризи в серпні 1915 р. Проте загрозу «борошняного голоду» було припинено зусиллями К. Григоровича-Барського і С. Гриневича – уповноважених Київської та Полтавської губерній на заготівлю хліба для армії. В розпорядження продовольчої комісії міської управи надійшло для товарних млинів близько 1 млн пудів пшениці і 300 тис. пудів жита з інтендантських складів, а також 700 тис. пудів продовольчого зерна від уповноважених Міністерства землеробства. Цього було достатньо для хлібного прохарчування жителів Києва в повному обсязі щонайменше протягом двох місяців. Активну участь у забезпеченні міста хлібом брали голова губернської земської управи М. Суковкін та управляючий землеробського синдикату І. Черниш¹³⁸.

У листопаді 1915 р. становище на продовольчому ринку Києва знову загострилося. Через нестачу основних продуктів харчування київський губернатор заборонив вивіз хліба з млинів і залізничних станцій, розташованих навкруги губернського центру в радіусі 60 км¹³⁹. 23 листопада губернська адміністрація довела до відома киян про зняття заборони на вивіз із Чернігівської і Полтавської губерній борошна, крупів, м'яса, сала, фуражного зерна тощо. Продовольча ситуація в місті дещо вирівнялася, але на початку 1916 р. знову загострилася. Тенденцію до погіршення становища на хлібному ринку Києва взимку 1915–1916 рр. відображають дані таблиці 1.4.5.

¹³⁶ Ежемесячник Киевского отделения Комитета её императорского высочества Великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий. К., 1916. № 1. С. 1–2.

¹³⁷ Известия Особого совещания по продовольственному делу. 1916. № 21. С. 41.

¹³⁸ Русский мельник. 1916. № 6–7. С. 225.

¹³⁹ ЦДАК України. Ф. 274. Спр. 3259. Арк. 1.

Таблиця 1.4.5

Завіз хлібних продуктів до Києва взимку 1915–1916 рр. (млн пудів)¹⁴⁰

Продукт	1–15.XII	15–31.XII	Увесь грудень	1–15.I	15–31.I	Увесь січень	1–15.II	% завозу
Пшениця	291	254	545	214	154	368	115	39
Жито	38	72	110	49	15,5	64,5	11	29
Пшеничне борошно	40	42,2	82,2	33	25,5	58,5	53	132,5
Житнє борошно	–	6	6	–	–	–	4	67,7
Загалом	369	374,2	743,2	296	195	491	183	49,6

Як бачимо, завезення хлібних продуктів до Києва в першій половині лютого 1916 р., порівняно з першою половиною грудня 1915 р., становило тільки 49,6%, у тому числі пшениці – 39%, жита – 29%, житнього борошна 67,7%. І лише обсяги пшеничного борошна зросли на 32,5%.

Падіння завозу продовольчого зерна і борошна до Києва взимку 1915–1916 рр. негативно вплинуло на обсяги споживання хлібних продуктів жителями міста протягом усього 1916 р. За підрахунками статистиків апарату губернського уповноваженого з продовольства, для повного місячного задоволення потреб міста необхідно було в середньому 270 тис. пудів житнього борошна і 563 тис. пудів пшеничного, а загалом 833 тис. пудів. В дійсності ж середнє місячне споживання становило 698 тис. пудів, у тому числі 205 тис. пудів житнього і 493 тис. пудів пшеничного борошна, або близько 84% від потреб споживачів¹⁴¹. Враховуючи постійний дефіцит на продовольчому ринку м'яса, сала й жирів, які відправлялися до армії, зменшення споживання хліба на 16% було надто болісним для жителів міста.

Щоб поліпшити продовольче становище, органи військової і цивільної влади скасовували час від часу власні заборони на вивіз продуктів. У квітні 1916 р. головний інтендант Південно-Західного фронту дозволив завозити до Києва велику рогату худобу, свиней, овець і м'ясо з шести

¹⁴⁰ Киевские городские известия. 1916. № 11–12. С. 180.

¹⁴¹ Там же. С. 181–182.

губерній на території Київського військового округу¹⁴². Губернський уповноважений з продовольства клопотав, щоб Міністерство землеробства підвищило для Києва норму цукру на одну особу із 2,5 фунта до 4 фунтів на місяць, а для решти міст регіону – з 2 до 2,5 фунта, залишивши для сільського населення 1 фунт цукру на душу. Клопотання мотивувалося розташуванням губернії неподалік від фронту, що призвело до виснаження таких харчових продуктів, як м'ясо і сало, та погіршенням умов підвозу продовольства залізницями. Для задоволення потреб Києва необхідно було щомісячно отримувати 90 тис. пудів цукру¹⁴³. Отже, забезпечення продовольством під час війни було обмеженим і незадовільним.

У роки війни погіршилося забезпечення продовольством Харкова – міста з численним робітничим населенням. У передвоєнні роки річний приріст населення становив тут 2,74%¹⁴⁴, а під час війни цей процес набув ще більшого темпу внаслідок міграції сільського населення та напливу біженців з Царства Польського, Прибалтики, Галичини, Подільської і Волинської губерній. На 1 квітня 1916 р. в Харківській губернії налічувалося лише зареєстрованих біженців і вигнанців 123,5 тис. осіб, у тому числі безпосередньо в Харкові – 45 тис.¹⁴⁵ Населення міста з околицями ще до напливу біженців становило 295 тис. осіб. Для його прохарчування потребувалося майже 192,5 тис. пудів житнього і 250 тис. пудів пшеничного борошна на місяць, а протягом року – кілька десятків тисяч биків і корів, 37 тис. свиней, близько 2,4 тис. телят, 41,5 тис. овець і баранів, 14 тис. ягнят, багато домашньої птиці тощо. Сума в 125 тис. руб., надана Особливою нарадою з продовольства міському управлінню для проведення продовольчих операцій, була надто замалою, і міська влада клопотала про надання позики в розмірі 500 тис. руб.¹⁴⁶

Нестача житнього хліба в торговій мережі Харкова проявилася у березні 1915 р., що спричинило різке підняття цін на борошно. На інтендантських складах губернії знаходилися великі запаси продовольства, і уповноважений з заготівлі хліба для армії, член Державної думи П. Неклюдов запропонував міському самоуправлінню закупити з армійського

¹⁴² ЦДІАК України. Ф. 279. Спр. 136 (м/ф). Арк. 1.

¹⁴³ Киевская земская газета. 1916. 25 октября.

¹⁴⁴ Известия Харьковской городской думы. 1915. № 9–10. С. 107.

¹⁴⁵ Известия Особого совещания по продовольственному делу. 1916. № 27. С. 60–63.

¹⁴⁶ Известия Харьковской городской думы. 1915. № 6–8. С. 116; № 9–10. С. 107; 1916. № 3–4. С. 183–184.

запасу 200 тис. пудів житнього борошна за ціною 1,45 руб. за пуд з мішками¹⁴⁷.

Однак становище на хлібному ринку Харківської губернії на той час було далеким від критичного. Ще існували численні джерела поповнення хлібом Слобожанщини та Лівобережної України. Продовольча комісія Харківської міської думи мала можливість диференційовано підходити до закупівлі борошна, враховуючи його ціну, якість і смаки споживачів. Тому й не дивно, що комісія відмовилася від прийняття великої партії борошна «звичайного інтендантського розмелу» й закупила пшеничне борошно високої якості в різних повітах губернії. Сприятливі перспективи на врожай сільськогосподарського сезону 1915 р. стимулювали надходження на ринок Харкова й інших міст зерна та борошна і сприяли навіть деякому зниженню цін на нього влітку 1915 р. З інтендантських складів П. Неклюдова було закуплено лише житнього борошна 26 тис. пудів¹⁴⁸.

У подальшому траплялися перебої у постачанні жителям міста продовольства, а восени 1916 р. становище на хлібному ринку Харкова, як і повсюди в Україні, а тим більше в інших регіонах Російської імперії, різко погіршилося через зменшення пропозиції з боку виробників. Надмірна урядова регламентація і всілякі заборони на вивіз продовольства з місць його виробництва набули небувалого масштабу. Хліб відправлявся, як правило, в армію та промислові й безхлібні віддалені або столичні регіони. На засіданні міської думи 4 листопада 1916 р. повідомлялося, що запасів пшеничного зерна й борошна залишалося на два тижні, а житнього зовсім немає. Заготовлену харківськими борошномелами пшеницю в різних регіонах України було заборонено вивозити під загрозою реквізиції¹⁴⁹.

Наприкінці 1916 р. продовольче становище в Харкові ще більше загострилося, нестача борошна в хлібопекарнях призвела до величезних черг біля хлібних крамниць. Члени міської думи скаржилися, що підприємства міста працюють майже повністю на оборону, але не мають належного продовольчого забезпечення. Міська управа клопотала перед урядом про надання дозволу на завіз 300 вагонів закупленого в Таврії борошна. Подальше загострення продовольчого становища змусило міську думу обговорити питання організації завозу продовольства з повітів губернії гужовим транспортом. На середину лютого 1917 р. запасу

¹⁴⁷ Там же. № 5–7. С. 125.

¹⁴⁸ Там же. С. 127–128.

¹⁴⁹ Там же. № 10–12. С. 22.

пшеничного борошна залишилося тільки на сім днів та й то за умови припинення вивозу хліба до армії, про що дума просила губернатора. Жителі Харкова опинились у скрутному становищі через нестачу хлібних продуктів¹⁵⁰.

Трохи інакша картина спостерігалася на хлібному ринку Південної України. В цьому регіоні були найбільші продовольчі запаси, в тому числі й у торговій мережі, а ціни – помірнішими. Врожай сільськогосподарського сезону 1915 р. тільки посилив цю тенденцію. У Миколаївському повіті Херсонської губернії ціна одного пуда пшениці знизилася в серпні 1915 р., порівняно з червнем, із 1,07 руб. до 1,05 руб., а жита – із 0,88 руб. до 0,81 руб., ячменю – із 0,8 руб. до 0,77 руб. за пуд¹⁵¹. Це був рівень довоєнних цін на зернові культури для виробників. Їх зростання в містах регіону також дещо стримувалося солідними запасами зерна і борошна на товарних млинах і в складських приміщеннях торгової мережі. На млинах Керчі, наприклад, на початку листопада 1915 р. запас борошна становив 500 тис. пудів¹⁵².

Загострення продовольчого становища в містах було ще й наслідком того, що населення околиць повсюди залишалося через відсутність будь-якого забезпечення необхідними предметами. За цих обставин такі товари першої необхідності, як цукор, чай, гас, сірники, мило, тютюн і навіть хлібні продукти, неминуче «переливалися з міської торговельної мережі в безтоварні зони». Внаслідок цього дедалі гостріше відчувався дефіцит товарів у містах. Спроби окремих повітових земств забезпечити приміське населення основними життєвими припасами не дали очікуваних результатів через різке падіння виробництва предметів масового попиту і недосконалість створеної урядом продовольчої організації.

На початку 1917 р. торгові запаси хліба в усіх регіонах України різко зменшилися. В Харківській губернії вони становили 551,6 тис. пудів, Волинській – близько 100 тис. пудів, Чернігівській – 308,5 тис. пудів, Катеринославській – 561,1 тис. пудів. У торговій мережі Таврійської губернії вони становили понад 3,36 млн пудів, але це було менше відповідного періоду попереднього року приблизно в сім разів¹⁵³. Особливу тривогу з цього приводу викликало становище на Катеринославщині, з території якої забезпечувалося найбільшою мірою населення величезного гірничозаводського регіону Донбасу й Придніпров'я.

¹⁵⁰ Там же. 1917. № 1–3. С. 19, 43.

¹⁵¹ Известия Особого совещания по продовольственному делу. 1916. № 20. С. 33.

¹⁵² Там же. С. 27.

¹⁵³ Торговые запасы хлеба на 1 февраля 1917 г. Вып. III. Петроград, 1917. С. 12–14.

Внаслідок прогресуючого вичерпання продовольчих ресурсів ставали дедалі очевиднішими недоліки продовольчої організації, створеної законом від 17 серпня 1915 р. Окрім того, що її працівники мали слабкі зв'язки з громадськістю на місцях, її функції обмежувалися переважно забезпеченням продовольством армії і тільки частково персоналу робітників та службовців, які працювали на оборонних підприємствах. На цьому наголошував міністр землеробства О. Ріттіх навіть на третьому році війни. Всі інші категорії тилового населення були залишені напризволяще. І тільки крайнє загострення продовольчої кризи в містах через нестачу спочатку м'ясних, а потім і хлібних продуктів змусило урядові кола надавати населенню безпосередню продовольчу та фінансову допомогу. За даними міністра землеробства О. Наумова, до середини лютого 1916 р. з накопичених для армії продовольчих запасів містам і земствам було передано за плату близько 30 млн пудів хліба й надано для закупівлі продуктів та товарів масового попиту позику на 18,5 млн руб. У розпорядження місцевих уповноважених з продовольства надійшли також позики розміром у 15 млн руб.¹⁵⁴

За повідомленням газет, Міністерство фінансів надало позики ряду міст України: управам Катеринослава і Херсона – по 300 тис. руб., Олександрівському повітовому земству – 60 тис., управлінню Рівного – 52 тис. руб., Чернігівській управі – 25 тис., Старобільській управі – 30 тис. руб.¹⁵⁵ Для забезпечення жителів Києва продовольством, згідно з встановленими нормами, потребувалося близько 30 млн руб. на рік. Проте вищими урядовими установами була дозволена тільки двохмільйонна позика на продовольчі операції. Особлива нарада з продовольства асигнувала місту 0,5 млн руб., Черкасам – 50 тис., Чигирину – 20 тис.¹⁵⁶

Із самого початку війни закупівля хліба для армії фінансувалася через інтендантське управління, а для населення – за рахунок позик, які надавалися за рішенням Міністерства фінансів тим чи іншим містам та районам імперії, і частково за кошти для військових заготівель. Такі операції, як правило, велися за наявні гроші, причому витрачені суми поверталися в державну скарбницю зі значним запізненням, після надходження й реалізації продуктів, що обмежувало рамки діяльності працівників урядової продовольчої організації. Ці та інші негативи фінансового господарства стали особливо помітними і обтяжливими після поширення

¹⁵⁴ Стенографический отчёт Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. Стб. 1832; Промышленность и торговля. 1916. № 11. С. 300.

¹⁵⁵ Торгово-промышленная газета. 1916. 9 марта; 1916. 6 апреля.

¹⁵⁶ Киевские городские известия. 1916. № 7–8. С. 30.

твердих хлібних цін на всі торгові угоди. За підрахунками статистиків, для тилового населення необхідно було закупити до врожаю 1917 р. близько 300 млн пудів хлібних продуктів за ціною в середньому по 2,5 руб. за пуд¹⁵⁷. Це створювало на продовольчому ринку імперії принципово нову ситуацію. Фінансова слабкість держави стала, очевидно, ще одним поштовхом для впровадження так званої реформи О. Рітгіха в листопаді 1916 р.

Особливо гостро нестача продовольства відчувалася в Донбасі й Придніпров'ї. На нараді директорів металургійних заводів у вересні 1916 р. наголошувалося, що забезпечення цього регіону завжди було складним завданням через те, що гірничозаводські підприємства, особливо вугільні й залізородні копальні, виникали свого часу в малолюдних місцевостях і були «своєрідними промисловими колоніями». Це зобов'язувало адміністрацію «постійно вирішувати питання широкого продовольчого спектра – від заготівлі часнику й цибулі до м'яса, жирів і решти продуктів, а також фуражу для худоби»¹⁵⁸. З цієї причини адміністрація багатьох копалень і металургійних заводів ще до війни мала службу заготівельників, продовольчі склади та крамниці. З іншого боку, як свідчать численні документи фонду гірничопромисловців, торговельна мережа підприємств регіону забезпечувалася в роки війни, в усякому разі до осені 1916 р., приблизно на 60–70% від загальних потреб за рахунок централізованих поставок, що здійснювалися урядовою продовольчою організацією.

У роки війни продовольча ситуація загострилася внаслідок цілого ряду чинників. Рік у рік зростала чисельність робітників. На початку 1916 р. в гірничозаводській промисловості регіону налічувалося разом із членами родин близько 800 тис. душ чоловічої й жіночої статі. У зв'язку з цим часопис гірничопромисловців писав: «Можна без всякого перебільшення сказати, що продовольче питання – центральне й найбільш злободенне для гірничозаводської промисловості»¹⁵⁹. У наступні місяці контингент робітників зростав. У 1917 р. кількість робітників гірничої і металургійної промисловості з членами їхніх родин лише у Катеринославській губернії перевищила 1 млн осіб, а з урахуванням підприємств цього профілю в Херсонській, Таврійській, Харківській губерніях і Донській області – досягла понад 1,5 млн осіб¹⁶⁰. Заборони влади на вивіз

¹⁵⁷ Известия Особого совещания по продовольственному делу. 1917. № 1. С. 89.

¹⁵⁸ ЦДАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 113 зв.–114.

¹⁵⁹ Горно-заводское дело. 1916. № 13. С. 13231.

¹⁶⁰ Там же. 1917. № 28–29. С. 16094.

продовольства з місць його виробництва, негаразди на залізницях і криза сільського господарства в 1916 р. ще більше ускладнили становище на продовольчому ринку Донбасу й Придніпров'я.

Продовольчі негаразди гостро проявилися в гірничозаводському регіоні наприкінці 1915 р., коли виявився небувалий у попередні півтора року війни дефіцит хліба, цукру та інших харчових товарів. Найпершою причиною цього був розлад залізничного транспорту, відсутність достатньої кількості перевізних засобів. Становище на залізницях настільки безрадісне, скаржився часопис гірничопромисловців, що годі й думати про цілковите виправлення ситуації. Усі заходи урядових інстанцій у цій сфері «залишаються мертвою літерою»¹⁶¹.

Як з'ясувалося, «борошняна криза» стала ще й наслідком недосконалості механізму таксування предметів першої необхідності. Такси на борошно встановлювалися, як правило, значно нижче ринкових цін. Співвідношення між оптовими й роздрібними цінами на зерно й борошно встановлювалися на рудниках в суміжних губерніях і повітах довільно. Ці питання розглядалися 12 січня 1916 р. на засіданні Ради з'їзду гірничопромисловців за участю уповноваженого з продовольства Катеринославської губернії К. Гесберга. Зібрання вирішило клопотати, щоб уряд скасував заборону на вивезення продовольства з Таврійської й Катеринославської губерній і визнав продовольчі вантажі на залізницях для гірничозаводських підприємств позачерговими та сприяв закупівлі цукру і солі. Була переглянута також такса на продукти в сторону підвищення роздрібних цін, що сприяло надходженню на ринок продовольства¹⁶². Невдовзі за безпосередньою участю представника Ради з'їзду гірничопромисловців на рудники стали надходити вагони з цукром для робітничого населення. У лютому 1916 р. питання щодо забезпечення рудничних селищ і металургійних заводів було вирішене.

Однак у крамницях для робітників і далі не вистачало м'яса й сала – продуктів, які першочергово відправлялися у війська. Окремі підприємства намагалися встановити до трьох пісних днів на тиждень, але робітники погрожували припинити роботу. Тим часом проведене Радою з'їзду гірничопромисловців анкетування засвідчило наступне середнє місячне споживання продовольства у гірничопромисловому регіоні протягом 1915 р.: борошна – 800 тис. пудів, цукру – 40 тис., м'яса – 160 тис.,

¹⁶¹ Там же. 1916. № 4. С. 1283.

¹⁶² Там же. 1917. № 3. С. 15096; 1916. № 6. С. 12904.

різних крупів – 38 тис., олії – 10 тис., сала – 14 тис., картоплі – 60 тис., солі – 5 тис. пудів¹⁶³.

Продовольче становище в регіоні знову загострилося в серпні 1916 р., коли стало відомо про те, що тверді ціни на хлібні продукти невдовзі зростуть. Пропозиція з боку виробників різко скоротилася, товарні млини опинилися з мінімальними запасами зерна. Попри ці несприятливі явища, губернські уповноважені з продовольства продовжували забороняти адміністрації підприємств самостійно заготовляти продовольство, а залізниці припинили перевезення продовольчих товарів приватних осіб і навіть представників заводууправлінь. Часто траплялися випадки реквізиції продовольства. З усіх кінців регіону надходили повідомлення про нестачу, а то й повну відсутність м'яса, сала, цукру, крупи і навіть борошна¹⁶⁴. У вересні 1916 р. централізовані поставки до складів підприємств гірничозаводського регіону знизилися до 50%¹⁶⁵. Виникла серйозна загроза страйкового руху гірників і металургів. Останнє спонукало Раду з'їзду гірничопромисловців вдатися до «телеграфного тиску» на урядові інстанції для зупинення продовольчої кризи¹⁶⁶. У телеграмі уряду від 24 серпня 1916 р. М. Дітмар наполягав на необхідності видавати щомісячно з інтендантських складів близько 800 тис. пудів борошна для робітничого населення, а також прирівняти робітників вугільних копалень і металургійних заводів за нормами забезпечення м'ясом та іншими продуктами до солдатів діючої армії. Для забезпечення рудників хлібними продуктами гірничопромисловці наполягали навіть на необхідності реквізиції урядом зернових хлібів у виробників¹⁶⁷.

23 вересня 1916 р. Рада з'їзду гірничопромисловців провела нараду, на якій розглядалося питання щодо забезпечення гірників і металургів продовольством. Зібрання намагалося визначити подальший напрямок продовольчої політики. Було ухвалено постанову про передачу постачання продовольством гірничозаводського населення, у тому числі на території Донської області, Катеринославському уповноваженому Особливої наради з продовольства; запропоновано заходи для забезпечення товарних млинів мінеральним паливом і удосконалення перевезення продовольчих вантажів залізницями¹⁶⁸.

¹⁶³ Там же. № 10–11. С. 13091; № 13. С. 13233.

¹⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 113.

¹⁶⁵ Там само. Спр. 138. Арк. 7–8.

¹⁶⁶ Горно-заводское дело. 1917. № 3. С. 15096.

¹⁶⁷ Там же. 1916. № 34. С. 14107; 1917. № 3. С. 15096.

¹⁶⁸ Там же. С. 15097.

Протягом усієї осені підприємства докладали надзвичайних зусиль для поліпшення продовольчого становища робітників, доставляючи продукти з навколишніх сіл. Проте тільки в грудні 1916 р. ситуація була дещо вирівняна, хоча й ненадовго. До продовольчої мережі регіону в централізованому порядку надійшло 796 вагонів пшеничного борошна, або 77,1% від замовленої кількості¹⁶⁹.

На початку 1917 р. забезпечення регіону продовольством знову ввійшло в фазу нової кризи, що тривала до самого повалення династії Романових. У січні централізовані поставки хліба були виконані на 60%, а в лютому 1917 р. – знизилися до 46% від норми¹⁷⁰. Повсюдно болісно відгукувалася нестача основних харчових продуктів. Адміністрація Російсько-Бельгійського металургійного товариства висловила працівникам органів регулювання економікою занепокоєння з приводу нестачі хліба й прохала, зокрема, уповноваженого Особливої наради з оборони полковника Панкіна посилити постачання продовольства підприємствам товариства¹⁷¹. Скрутне становище на рудниках у центрі вугільного басейну відображено в рапорті окружного інженера Горлівського гірничого округу. Централізовані поставки продовольства різко скоротилися внаслідок урядової заборони вивозити продовольство навіть з території власної губернії. Вагони на залізничних станціях у випадках, коли вдавалося закупити продовольство, не подавалися бодай за умови надання посвідчень про те, що підприємства працюють виключно на оборону. Внаслідок скорочення централізованих поставок запаси м'яса, зокрема на підприємствах Південно-Російського товариства, заготовленого ще восени 1916 р., майже вичерпалися. Заготівля м'яса й сала стала неможливою через ревізіцію худоби для армії. Не вистачало пшеничного борошна й рослинного масла. Коні, що належали підприємствам, залишилися без корму, оскільки фуражне зерно повсюди ревізувалося для армії¹⁷². Окремі промислові райони й підприємства опинились у ще складнішому становищі. Маріупольський гірничозаводський район з населенням понад 50 тис. осіб отримав за місяць лише 10% із призначених у централізованому порядку 180 тис. пудів хліба. Краматорський завод отримав до 15 лютого менше четвертої частини борошна, дозволеного завезти

¹⁶⁹ ЦДАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 7–8.

¹⁷⁰ Там само. Спр. 181. Арк. 1–2

¹⁷¹ Держархів Луганської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 153.

¹⁷² ЦДАК України. Ф. 896. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 125–125 зв.

губернським уповноваженим, а до продовольчих складів Дружківського металургійного заводу не надійшло жодного пуда¹⁷³.

Для прохарчування населення Донбасу й Придніпров'я протягом семи місяців, тобто до нового врожаю, потрібно було 32 млн пудів хліба, у тому числі для міст – 6 млн пудів, робітників гірничозаводських підприємств з родинами – 14 млн пудів, для сільського населення, основним джерелом існування якого була переважно праця в різних галузях промисловості, – до 12 млн пудів. Катеринославщина мала поставити державі, згідно з розверсткою Ріттіха, 27 млн пудів хліба. 17 січня 1917 р. 41-й з'їзд гірничопромисловців знову клопотав, щоб уряд заборонив вивіз зерна й борошна за межі губернії й дозволив закупівлю продовольства для гірничозаводських підприємств у повітах Таврійської й Херсонської губерній¹⁷⁴. Учасники продовольчої наради, проведеної Катеринославською земською управою, дійшли висновку про неможливість виконання розверстки в повному обсязі, а губернський уповноважений з продовольства К. Гесберг заявив, що він не зможе забезпечувати підприємства хлібом починаючи з лютого 1917 р. Зайве складати програми на метал, нагадував він урядові, якщо підприємства будуть позбавлені програми на хліб¹⁷⁵. Ця заява, безперечно, відображала крайнє роздратування продовольчою політикою імперського уряду як виробників продовольства, так і промислових кіл України. Перебування в січні–лютому 1917 р. в Харкові міністрів О. Ріттіха і В. Шаховського й переговори з ними керівництва Ради з'їзду гірничопромисловців мало що змінили в забезпеченні регіону продовольством. Ріттіх відмовився задовольнити прохання щодо ввезення зерна з інших українських губерній, мотивуючи це тим, що продовольча ситуація в багатьох регіонах імперії ще гостріша.

Таким чином, продовольче становище в містах і промислових районах України в роки війни суттєво погіршилося. На першому етапі війни це проявилось в більш-менш м'яких формах, у вигляді певної нестачі основних продуктів харчування. В подальшому продовольча ситуація ускладнювалася й призвела до різкого скорочення споживання міським населенням продовольчих товарів, а також повсякденного попиту. Причини цього крились у затяжному характері війни, загальній слабкості імперської економіки і фінансової системи, занепаді сільськогосподарського виробництва. Далеко не досконалою виявилася урядова продовольча організація, що працювала переважно на армію, не забезпечуючи

¹⁷³ Там само. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 22.

¹⁷⁴ Горно-заводское дело. 1917. № 3. С. 15097.

¹⁷⁵ Держархів Луганської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 153–154.

потреб більшості тилового населення. Несприятливий хід подій на фронті в 1915 р. дезорганізував транспортну систему, а заборони на вивіз продовольства з районів його виробництва додатково погіршували продовольче становище жителів міст і промислових регіонів.

У роки війни різко знизився життєвий рівень населення в містах і промислових районах України. Окрім відрахувань у бюджет, жителі міст зазнали втрат унаслідок занепаду промислових галузей, що мали раніше торгові зв'язки зі світовим ринком, руйнувань у прифронтовій зоні, реквізицій продовольства і напливу біженців та вигнанців. Найбільшою мірою погіршилося матеріальне становище тієї частини міського населення, єдиним джерелом існування якої була заробітна плата.

Війна забирала левову частку матеріальних засобів існування всіх соціальних прошарків і груп. Купівельна спроможність рубля знизилася, за офіційними даними, майже в чотири рази – до 0,27 руб. на 1 березня 1917 р. У зв'язку з витратами на війну народне споживання скоротилося в Російській імперії за перший рік війни на 25%, за другий – на 43%, за третій – на 52%¹⁷⁶. Таке скорочення мало прямий зв'язок з товарним голодом, який загострювався з кожним місяцем через згорання економічних зв'язків між містом і селом. Лише ця тенденція, з тривогою констатував часопис промисловців, «може примусити воюючу державу скласти зброю»¹⁷⁷.

Небувалою розмаху набула спекулятивна вакханалія, у посиленні якої брали участь банки, структури хліботорговельного капіталу та торгові фірми. Зростанню цін усіляко сприяли різні паразитичні елементи, чисельність яких, як ніколи, збільшилася в роки війни. Формула «кому війна, а кому рідна мати» набула нечуваного поширення саме в містах, особливо в столицях Російської імперії, де зосередилися правлячі кола. Ця формула й відображала суть їхньої шкідливої діяльності. На третьому році війни особливо болісною стала нестача в містах продовольчих товарів. Постійним елементом міського пейзажу восени й узимку 1916–1917 рр. стали величезні черги людей біля продовольчих крамниць.

Проаналізувати падіння життєвого рівня міського населення в роки війни краще всього на фоні довоєнного періоду. На наш погляд, заслуговує на увагу становище тієї частини жителів, які перебували в більш-менш сприятливих умовах проживання за рахунок заробітної плати – інженерно-технічних кадрів, різного роду службовців, працівників нав-

¹⁷⁶ Россия в мировой войне 1914–1918 годов (в цифрах). Москва, 1925. С. 6.

¹⁷⁷ Промышленность и торговля. 1916. № 1. С. 1.

чальних і медичних закладів та ін. Висвітлення матеріального становища цих категорій населення було вкрай невігідне для радянського режиму й повністю обійдене представниками тогочасної історичної науки.

Для прикладу наведемо такі дані, що відносяться до міста Харкова. Річне жалування працівників міської управи й канцелярії міської думи становило: архіваріуса – 900 руб., головного бухгалтера – 4500, конторника – 600, діловода – 1800, архітектора – 3000, інженера з архітектурних питань – 3000, землеміра – 1600, завідувача народною освітою – 2700, юрисконсульта – 2400, санітарного лікаря – 2200, головного інженера – 6000 руб. Солідним виглядає й річний заробіток рядових службовців міського трамвайного управління Харкова: рахівника – 900 руб., табельника – 600 руб., кресляра – 600 руб., техніка – 900 руб., монтувальника – 900 руб., майстра – 960 руб. Старший лікар Олександрівської лікарні міста отримував річну заробітну плату в розмірі 2400 руб., терапевти – 1500, хірург – 1500, фельдшер – 600 руб., завідувач хірургічного відділення – 1800 руб.¹⁷⁸

Відносно високий рівень оплати цих та інших категорій службовців давав можливість користуватися культурними здобутками часу – відвідувати театри, музеї, мати власні бібліотеки, виписувати популярні газети й журнали, давати освіту дітям. У січні 1914 р. в Харкові розповсюджувалося 54 різних найменувань часописів, з них понад 30 – іноземними мовами. Про зростання добробуту високооплачуваних працівників і різного роду власників свідчать наступні факти. Упродовж 1913 р. службами міської управи було дозволено збудувати будинки в такій кількості: одноповерхові дерев'яні – 334, двоповерхові – 27; одноповерхові кам'яні – 78, двоповерхові – 98, триповерхові – 47, чотириповерхові – 36, п'ятиповерхові – 16, шестиповерхові – 10. Нерухоме майно професора Харківського університету Д. Багалія оцінювалось у 6917 руб.¹⁷⁹ Аналогічною тенденцією характеризувався розвиток інших великих міст України в довоєнний період.

На цьому тлі рельєфно вирізняється незадовільне становище робітничого класу та інших прошарків міського населення, позбавлених політичних, соціальних і правових гарантій, які мали їхні колеги з країн Західної Європи. Робітниче законодавство в Російській імперії було обмеженим та недосконалим і приймалося «тільки під шум робітничих заворушень». За визнанням С. Вітте, жодної серйозної програми чи

¹⁷⁸ Известия Харьковской городской думы. 1914. № 1. С. 47–48; 55–68; 79.

¹⁷⁹ Там же. С. 342–344; № 5. С. 166; № 9–11. С. 450.

політики стосовно становища робітників уряд ніколи не мав. Реакція правлячих кіл на робітничі страйки завжди витримувалася в дусі російського традиціоналізму, що виправдовував безправ'я робітників: «Усе це прийшло до нас із Заходу і не притаманне нашому побуту й нашим звичаям».

Тогочасний український економіст М. Туган-Барановський наголошував, що рівень заробітної плати робітників визначається переважно двома чинниками: продуктивністю суспільної праці й організованістю та соціальною силою робітничого класу. Оскільки ні перший, ні другий чинник у Російській імперії не досягли задовільного рівня, вона була дуже низькою. За статистичними даними фабричних інспекторів, середній річний заробіток робітника в 1901–1905 рр. становив 206 руб., у 1906–1910 рр. – 238 руб., а в 1911 р. піднявся до 251 руб. Коливання сум у різних промислових галузях і регіонах Російської імперії були значними. Найменші заробітки були в групах підприємств, широко представлених в Україні, – обробки харчових та смакових продуктів і речовин, особливо в цукрових виробництвах, де середній заробіток становив близько 114 руб. на рік¹⁸⁰. Це стало однією з причин повільнішого накопичення грошових внесків у ощадних касах українських губерній порівняно з регіонами Російської імперії.

Середня річна заробітна плата робітників промислових підприємств, що перебували під наглядом фабричних інспекторів, дорівнювала за 1910 р. 242 руб., а в Київському промисловому окрузі – тільки 179 руб.¹⁸¹

Вищими були заробітки в Харківському промисловому районі. На підприємствах харчових продуктів вони становили в середньому в передвоєнному 1913 р. близько 189 руб., а обробки металів – 402 руб. на рік. Середній по імперії річний заробіток робітника, за даними Міністерства торгівлі й промисловості, досягнув у 1913 р. 264 руб., а в 1914 р. – 271 руб. У різних промислових галузях він коливався від 166 до 456 руб. на рік¹⁸².

У кам'яновугільній промисловості Донецького басейну середній заробіток артільного робітника за три передвоєнних роки зріс з 1,60 до 2,40 руб. за упряжку, або на 50%. За підрахунками статистиків Ради з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, середній річний заробіток

¹⁸⁰ Горно-заводское дело. 1911. № 51–52. С. 6498–6499; Ежегодник Министерства финансов. Петроград, 1915. С. 200–205.

¹⁸¹ Дихтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. Москва, 1960. С. 53.

¹⁸² Горно-заводское дело. 1915. № 14. С. 10812; 1916. № 2. С. 12733.

гірника становив у 1912 р. 365 руб. на кам'яновугільних підприємствах і 399 руб. 40 коп. – на антрацитових¹⁸³. Але підвищення заробітної плати відбулося у передвоєнні роки на тлі загального подорожчання життя. Отже, слід говорити переважно про номінальне, а не реальне підвищення заробітної плати.

Автори колективної монографії, присвяченої історії робітників Донбасу, стверджують, не посилаючись на документальні джерела, що середня заробітна плата гірників Донбасу в 1913 р. становила 413 руб., і вищу зарплату, ніж робітники цього регіону, мали в той час тільки металісти С.-Петербурга і працівники служби тяги на залізницях¹⁸⁴. Проте за статистичними обчисленнями працівників Міністерства торгівлі й промисловості, до підприємств з найвищими заробітками належали ще в 1910–1911 рр. електричні станції – 485 руб., та машинобудівні підприємства – 418 руб.¹⁸⁵

Надто тривалим був робочий день на підприємствах промисловості й торгівлі. У 1913 р. обстежено, за даними Міністерства торгівлі й промисловості, 17 726 фабрик і заводів, на яких працювало 2212 тис. робітників, та 1566 гірничих підприємств із 424 тис. робітників. Понад 1164 тис. дорослих чоловіків за тривалістю робочого дня розподілилися таким чином. Трохи менше трьох чвертей працювало до 10,5 годин на добу і тільки 7,7% – вісім годин (на фабриках з трьома змінами). Близько 19,7% робітників працювало по дев'ять годин на добу – переважно на підприємствах з двозмінною працею. На ряді фабрик і заводів робочий день тривав 9,5 або 10 годин. Більше 10,5 годин працювала четверта частина робітників¹⁸⁶. Більшість їх була зайнята на підприємствах з обробки харчових продуктів, цегляних і металургійних виробництвах України.

Надмірна тривалість робочого дня поширювалась й на працюючих жінок та підлітків. Представники торгово-промислового класу в органах міського самоуправління наполягали на необхідності збереження 12-годинного робочого дня в аптеках, крамницях та інших торгових закладах, мотивуючи це тим, що протягом року налічується 87 вихідних і святкових днів¹⁸⁷. Отже, в Україні, як видно з наведених вище даних, була най-

¹⁸³ Там же. 1914. № 40. С. 9719.

¹⁸⁴ История рабочих Донбасса. Т. 1. К., 1981. С. 80.

¹⁸⁵ Горно-заводское дело. 1911. № 51–52. С. 6498–6499.

¹⁸⁶ Там же. 1915. № 6. С. 10443.

¹⁸⁷ Известия Харьковской городской думы. 1914. № 1. С. 144.

нижчою заробітна плата більшості робітників і найбільш тривалий робочий день порівняно з іншими регіонами імперії.

Радянська історіографія доклала чимало зусиль для підтвердження тези В. Леніна про сформованість в царській Росії кадрів спадкового пролетаріату. Проте дійсність значно відрізнялася від уявлень і бажань тих, хто подавав себе за вождів робітничого класу. За переписом 1897 р. 57,1% промислових робітників були самотні або мали сім'ю в селі¹⁸⁸. Особливо тісним був зв'язок із землею у робітників Донецького басейну. Окружний інженер Маріупольського гірничого округу повідомляв у своєму рапорті до Гірничого управління в роки війни, що робітник вугільних копалень не став корінним гірником, а залишився селянином: «його цікавить не стільки робітниче питання, як земельне»¹⁸⁹.

Проблема стабільності кадрів у 1913 р., як і до того, була надзвичайно гострою в усьому Донецькому басейні. Про зв'язок робітників кам'яно-вугільної й антрацитової промисловості з сільським господарством переконливо засвідчують такі факти. Їх кількість на вугільних копальнях різко зменшувалася під час весняних польових робіт і літніх жнив: у березні 1913 р. їх чисельність становила 168 400 чоловік, у квітні – 145 700, у травні – 157 470, у червні – 156 900, у липні – 152 700. Восени чисельність гірників стала відновлюватися і в грудні 1913 р. досягла 201 тис. чоловік¹⁹⁰.

У пресі повідомлялося про важкі побутові умови гірників, які нерідко жили надголодь. Сімейному робітнику ледве вистачало на найнеобхідніші речі. Через регулярне вживання горілчаних напоїв життя значної частини робітників ставало нестерпним і безглуздим. Впадала у вічі відсутність у сім'ях книг і часописів, а на рудниках – закладів культури. «Навіть церква не впливає на гірника», – констатували газети.

Директор Гірничого департаменту В. Арандаренко наголошував, що однією з основних причин нестабільності робітничих кадрів у вугільній промисловості були жахливі антисанітарні житлові умови. Більшість гірників проживала в переповнених бараках і землянках. Тільки залученням сімейних робітників і забезпеченням їх добрим житлом, казав чиновник, можна припинити відому схильність гірників перекочовувати з рудника на рудник, що спричиняє прогули й пияцтва¹⁹¹. Міністр торгівлі й промисловості С. Тімашев також визнав, що поліпшення кадрового

¹⁸⁸ Туган-Барановський М. И. Социальные основы кооперации. Москва, 1918. С. 187.

¹⁸⁹ ЦДАК України. Ф. 896. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 34.

¹⁹⁰ Горно-заводское дело. 1914. № 24. С. 9093.

¹⁹¹ Там же. 1913. № 4. С. 6668.

складу робітників на рудниках можна досягти вирішенням житлової проблеми. Міністерство звертало на це увагу вуглепромисловців. Напередодні війни розглядалося питання щодо будівництва житла для 30 тис. гірників, для чого необхідно було витратити близько 20 млн руб., або 667 руб. на одне житло¹⁹². Але розпочалася війна, і справа далі слів не пішла.

Під час світового конфлікту життєвий рівень робітників, як і всіх прошарків населення, різко знизився. Внаслідок понаднормової праці, особливо на підприємствах, що виконували замовлення військового відомства, зросла тривалість робочого дня. Знизився й без того незадовільний рівень техніки безпеки на виробництві. Заробітна плата відставала від рівня цін на продовольство і товари повсякденного попиту. Про динаміку зростання денної заробітної плати робітників основних професій у Харкові свідчать дані табл. 1.4.6.

Таблиця 1.4.6

**Денна заробітна плата робітників основних професій
у роки війни в м. Харкові, у руб.¹⁹³**

Професія	Червень 1914 р.	Червень 1916 р.	Вересень 1917 р.	Лютий 1918 р.	% зростання
Землекоп	1,10	1,20	3,00	4,00	263,6
Муляр	1,75	2,00	5,00	5,00	185,7
Коваль	1,75	1,80	4,00	5,50	214,3
Тесляр	1,75	1,90	3,75	5,00	185,7
Слюсар	1,70	1,80	4,00	5,00	194
Столяр	1,65	1,80	3,75	5,00	203
Штукатур	1,75	2,00	3,75	5,00	185,7
Чорнороб	1,20	1,20	3,00	4,00	233,3
Візник	2,50	3,00	6,50	6,00	140

Загалом зростання денної заробітної плати робітників основних професій Харкова становило за 2,5 роки війни від 140 до 263,6%. В абсолютних цифрах її добовий рівень у лютому 1917 р. коливався від 4 до 6 руб.

¹⁹² Там же. № 13–14. С. 7064.

¹⁹³ Известия Харьковской городской думы. 1917. № 1–3. С. 180.

Приблизно такими або навіть повільнішими темпами зростала номінальна заробітна плата робітників в інших містах України. Напередодні війни середній денний заробіток на Луганському заводі Гартмана становив 1,81 руб., у 1915 р. – 2,13 руб., а на початку 1917 р. – 4,43 руб., тобто зріс на 140%¹⁹⁴.

Дуже складно визначити загальний рівень заробітної плати гірників, яка в Донецькому басейні в роки війни повсюди була різною. Навіть номінально суми зростали тут надто повільно. За свідченням преси, адміністрація вугільних копалень гальмувала зростання заробітків, користуючись тим, що значна частина робітників перебувала в становищі військовозобов'язаних. Нерідко навіть представники головної підземної професії – вибійники отримували в другій половині 1915 р. 45–50 руб. на місяць¹⁹⁵. За визнанням міністра торгівлі й промисловості В. Шаховського, який аналізував причини спаду продуктивності праці в Донецькому басейні під час війни, ціни на вугілля зростали, а заробітна плата часто залишалася без змін. Останнє підтверджується документальними джерелами. На Любенському руднику Російського акціонерного товариства антрацитових і кам'яновугільних копалень середній заробіток за упряжку коливався від 2,00 до 2,37 руб. аж до лютого 1917 р.¹⁹⁶ На інших рудниках антрацитового району денна номінальна заробітна плата зросла приблизно вдвічі, про що свідчать дані табл. 1.4.7.

Таблиця 1.4.7

Зростання денної номінальної заробітної плати на підприємствах антрацитових копалень біля станції Должанська, у руб.¹⁹⁷

Професія	Напередодні війни	Січень 1916 р.	Липень 1916 р.	Грудень 1916 р.	% зростання
1	2	3	4	5	6
Зарубник	2–2,5	4	4–5	4–5	100
Вибійник	3–3,5	3,5–4,5	5	6–7	100
Стругальник	1,5	2,5	3	3,5	133
Слюсар	1,6–1,9	1,8–2,2	1,95–2,6	2,75–3,2	68–72
Молотобоець	1,2	1,4	1,6	2,15	79

¹⁹⁴ Держархів Луганської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 8.

¹⁹⁵ Наш голос. 1916. 24 января.

¹⁹⁶ ЦДАК України. Ф. 896. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 50.

¹⁹⁷ Там само. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 59.

1	2	3	4	5	6
Коногін	1,7	2	2–3	2–3,5	18–106
Коваль	1,7–2,5	1,8–2,65	2,6–3	3,2–3,5	40–88
Електрик	1,5–1,6	1,8–2,1	2,2–2,4	3–3,4	100–112,5
Кочегар	1,3	1,5	1,8	2,15	65
Відкатник	1,3	1,45–1,75	1,75–2,5	3	131
Вагонник	2	3	4	4,5	125

Як бачимо, заробітна плата основних професій на антрацитових рудниках зросла наприкінці 1916 р. на 100%. Заробітки зарубників становили 5–6 руб., а вибійників 6–7 руб. за упряжку. У робітників інших професій вони були приблизно вдвічі меншими.

У документальних джерелах знаходимо вугільні підприємства з більш високим темпом зростання заробітної плати – близьким до антрацитових копалень. За даними окружного інженера Горлівського гірничого округу, на Вірівському руднику номінальна заробітна плата до 1917 р. зросла на 100%, а на різних підприємствах Південно-Російського кам'яновугільного товариства – на 108 і 154%¹⁹⁸.

Доволі повільним був темп зростання заробітної плати у металургів Донбасу й Придніпров'я. За підрахунками дослідників, у 1913 р. тутешній місячний заробіток становив у середньому 40,60 руб.¹⁹⁹ У січні 1917 р. на Юзівському металургійному заводі він вимірювався 101 руб., Олександрівському – 79 руб., Дніпровському – 92 руб, Донецько-Юрїївському – 70 руб., Костянтинівському – 74 руб. Через нестачу палива, сировини і кваліфікованих робітників металургія працювала з небувалими раніше перебоями. Номінальна заробітна плата зросла на різних металургійних підприємствах Донбасу й Придніпров'я в січні 1917 р. від 47 до 136%, порівняно з передвоєнним 1913 р.²⁰⁰

Значно вищими були заробітки на підприємствах машинобудування й металообробки, на яких виконувалися військові замовлення. Якщо в 1913 р. середня місячна плата робітника на фабрично-заводських підприємствах Донбасу й Придніпров'я становила близько 35,5 рублів²⁰¹, то в роки війни вона значно зросла. На суднобудівних заводах Херсона

¹⁹⁸ Там само. Ф. 896. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 28–28 зв.

¹⁹⁹ Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России 1914 – февраль 1917. Москва, 1971. С. 63.

²⁰⁰ ЦДАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 22.

²⁰¹ Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России 1914 – февраль 1917. С. 62–63.

основна маса робітників мала заробітну плату понад 100 руб. на місяць. Робітники високої кваліфікації отримували заробітну плату від 180 до 300 і більше рублів на місяць²⁰².

У складному становищі опинилися в роки війни й службовці, а також представники освіти, медичних і культурних закладів, які отримували невелике жалування. Міська дума Одеси, наприклад, тільки за кошторисом на 1917 р. підвищила оплату працівникам управи від 20 до 60%²⁰³.

Отже, зростання номінальної заробітної плати на підприємствах України було очевидним, але життєвий рівень населення залежав від реальної заробітної плати, яка в роки війни визначалася цінами на продовольство і товари масового попиту.

Після оголошення війни ціни на продукти, що експортувалися на світовий ринок, різко знизилися. Київський хлібний ринок опинився в стані розгубленості. У серпні 1914 р. на хлібній біржі не було укладено жодної угоди, торговці й покупці очікували «прояснення економічного горизонту». Але так тривало недовго, і господарське життя пристосувалося до змін, які принесла з собою війна. У вересні ціни на продовольство й товари широкого вжитку стали підніматися, наприкінці 1914 р. досягли попереднього рівня і продовжували зростати. У грудні 1914 р. ціна одного пуда пшениці зросла до 1,48 руб., вівса – до 1,3 руб. Загалом ціни в Києві, за даними міської управи, зросли на 30–40%²⁰⁴. До січня 1916 р., за обчисленнями статистиків Особливої наради з продовольства, біржові ціни в європейській частині Російської імперії значно перевищили показники 1913 р.: на пшеницю – на 57,3%, пшеничне борошно – на 58%, жито – на 72,8%, житнє борошно – на 86,6%, ячмінь – на 35,4%, овес – на 104,7%, гречану крупу – на 130,3%, пшоно – на 101,9%, м'ясо – на 33,5%, цукор-пісок – на 47%, вершкове масло – на 96,4%, курячі яйця – на 22,6%, сіль – на 162,7%. У середньому їх рівень на продовольчі товари зріс на 75,7%²⁰⁵.

Міністр фінансів П. Барк у своїй промові, виголошеній у Державній думі 19 липня 1915 р., пояснював зростання цін виключно причинами, викликаними війною: порушенням світового торгового обороту й тими «надзвичайними заходами, до яких доводиться вдаватися воюючим державам для безупинного постачання армій». Посадовець всіляко акцентував увагу депутатів на те, що ціни різко зростають у всіх воюючих

²⁰² ЦДІАК України. Ф. 2699. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 32–48

²⁰³ Известия Одесской городской думы. 1916. № 21–22. С. 314.

²⁰⁴ Там же. 1915. № 1. С. 9, 12.

²⁰⁵ Торгово-промышленная газета. 1916. 27 мая.

країнах, навіть у Сполучених Штатах Америки²⁰⁶. Аргументація міністра фінансів була правильна, але існували й інші поважні причини, що призводили до дорожнечі продуктів. І до війни в Російській імперії не було солідних оптових фірм для закупівлі так званих «колоніальних товарів» із перших рук – чаю, кави, какао, цитрусових культур тощо. Торгові агенти отримували їх переважно від посередників із Німеччини, Нідерландів й Англії. Різке зменшення світового торгового обороту після оголошення війни ще більше ускладнило доставку цих товарів, призвело до зростання фрахту на суднах під іноземним прапором і страхових премій в іноземній валюті, а отже, до відповідного підняття оптових і роздрібних цін.

З усією силою виявилася колосальна роль транспортного чинника і заборон на вивіз продовольства з місць його виробництва. У грудні 1914 р. ціна коров'ячого масла на ринках Західного Сибіру різко знизилася й була близькою до 7,5 руб. за пуд, тоді як у Ризі – 20,6 руб., а в Києві – 32 руб. за пуд²⁰⁷. Транспортна проблема продовжувала загострюватися із затягуванням війни. Міський голова Сімферополя інформував представників міст Таврії 16 травня 1915 р., що Харківський порайонний комітет залізничних перевезень зможе надавати тільки половину вагонів, необхідних для забезпечення губернії продовольчими товарами і паливом²⁰⁸. Отже, внаслідок цілого комплексу причин закон попиту й пропозиції спрацьовував повною силою, але не на користь споживачів.

Ціни завжди були найбільш чутливим барометром економічної кон'юнктури. Вони зростали, як правило, під час промислового піднесення і падали під час економічної депресії. Однак у роки війни все змінилося, і карколомне подорожчання продуктів сигналізувало перш за все про загальне виснаження народного господарства, гострий дефіцит усіх товарів. У квітні 1916 р. за один пуд сала платили на ринках Харківщини щонайменше вдвічі більше, ніж до війни (близько 15 руб.). Скупники продовольства навіть не торгувалися, щоб не витратити зайвого часу²⁰⁹. На початку 1917 р. структури губернських уповноважених закуповували сало для армії за ціною 16 руб. за пуд, проте на ринках Правобережної України вартість пуда цього продукту досягла 25–35 руб.,

²⁰⁶ Стенографический отчёт Государственной думы. Четвёртый созыв. Сессия IV. Стб. 41.

²⁰⁷ Известия Киевской городской думы. 1915. № 1. С. 13–14.

²⁰⁸ Известия Симферопольской городской думы. 1915. № 5–6. С. 419.

²⁰⁹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1916. 29 апреля; 1916. 6 мая.

а в Києві – 50 рублів²¹⁰. Нарада представників земств Подільської губернії, враховуючи безперервне зростання цін і нестачу продуктів у прифронтових районах, висловилися проти встановлення твердих цін на велику рогату худобу. Учасники наради були готові у випадку незгоди влади наполягати на необхідності встановлення ціни 13,5 руб. за один пуд великої рогатої худоби в живій вазі²¹¹.

Безліч фактів засвідчує, що ціни на харчові продукти, а тим більше на промислові товари стали різко обганяти зростання заробітної плати, знижуючи тим самим життєвий рівень населення. Про це особливо яскраво засвідчують дані табл. 1.4.8.

Таблиця 1.4.8

Ринкові й таксовані ціни на продовольчі товари у Харкові (у коп.)²¹²

Продовольчий товар (в одиницях виміру)	Липень 1914 р.	Липень 1915 р.	Квітень 1916 р.	17 лютого 1917 р.			
				Таксаційна ціна	% зростання	Ринкова ціна	% зростання
1	2	3	4	5	6	7	8
Фунт м'яса 1-го сорту	19	18	22	65	242	25	295
Фунт м'яса 2-го сорту	15	14	16	65	333	75	400
Фунт м'яса 3-го сорту	13	10	10	65	400	75	477
Фунт свинини 1-го сорту	19	23	24	80	321	120	531
Сало (фунт)	25	35	40	107	328	180	620
Вершкове масло (фунт)	48	60	110	165	244	320	566
Смалець (фунт)	30	45	60	–	–	170	466
Молоко (кварта)	12	13	20	–	–	60	400
Курячі яйця(десять шт.)	24	25	35	45	87	200	733
Картопля (пуд)	40	80	80	–	–	200	400
Капуста шаткована відро)	25	–	50	–	–	250	900
Житній хліб (фунт)	3	4	5	7,5	150	8	166
Пшеничний хліб 1-го сорту (фунт)	6	6,5	7	11	83	16	166

²¹⁰ Известия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. 1917. № 2. С. 14.

²¹¹ Экономическое положение России... Ч. 3. С. 171.

²¹² Известия Харьковской городской думы. 1917. № 1–3. С. 179.

1	2	3	4	5	6	7	8
Пшеничний хліб 3-го сорту (фунт)	5	5,5	6,5	6	20	10	100
Пшоно (фунт)	5	7	8	8	60	15	200
Гречана крупа (фунт)	5	7	8	9,5	90	15	200
Цукор-рафінад (фунт)	–	–	17,5	25	–	25	
Цукор-пісок (фунт)	–	–	15	20	–	20	

Представлені дані відображають колосальне зростання ринкових цін у Харкові до середини лютого 1917 р., особливо на м'ясні й молочні продукти, а також певне їх стримування через таксування.

Складніше встановити рівень реальної заробітної плати робітників гірничозаводських підприємств Донбасу й Придніпров'я. У крамницях Государево-Байрацького рудника ціни на основні продовольчі товари зросли приблизно на 80–100%, а заробітна плата – тільки на 75%, що є незаперечним доказом зниження останньої. Але для її визначення слід враховувати й інші фактори.

Підприємства гірничозаводського регіону були розкидані на величезних відстанях, що надто ускладнювало підвезення продовольства, впливало на ціни. За таких обставин адміністрація встановлювала тверді ціни на продовольчі товари, які ще до війни на багатьох підприємствах були меншими від ринкових, зокрема на хлібні та м'ясні продукти на 16–33%²¹³. Із затягуванням війни різниця між твердими й ринковими цінами неухильно зростала. На підприємствах Новоросійського металургійного товариства, фінансові можливості якого були колосальними, тверді ціни до лютого 1917 р. зросли, порівняно з довоєнним періодом, на житній хліб лише на 16%, на пшеничний – на 28%, на м'ясо – на 47%, на цукор – на 57%. Для порівняння зазначимо, що середні ціни на продовольство в Донецькому басейні зросли до цього часу надзвичайно круто: на пшеничне борошно – на 139,6%, житнє борошно – на 157%, олію – на 178,6%, цукор – на 94%, сало – на 227%, білий хліб – на 143%, житній хліб – на 141%, м'ясо – на 212,5%²¹⁴. Слід враховувати й те, що приблизно третину продовольства робітники і службовці цього регіону закуповували за значно вищими цінами вільного ринку, а вартість таких промислових товарів, як мануфактура, одяг, взуття, предмети домашнього вжитку, зростала ще більшими темпами. Окружний інженер Горлівського гірничого округу в

²¹³ ЦДІАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 15, 42.

²¹⁴ Там само. Арк. 14, 42.

своєму рапорті від 9 січня 1917 р. рекомендував керівництву Гірничого управління зобов'язати адміністрацію підприємств підвищити оплату праці до рівня зростання дорожнечі й підтримувати тверді ціни на предмети першої необхідності. Тільки за таких умов підприємства могли, на його переконання, функціонувати й далі нормально²¹⁵. Отже, ціни на продовольство та рівень оплати праці в Донбасі й Придніпров'ї характеризувалися надзвичайною строкатістю, що ускладнює достовірне визначення розміру спаду реальної заробітної плати робітників. За приблизними розрахунками дослідників, ця динаміка напередодні повалення династії Романових становила 50–70% довоєнної, а на металургійних заводах – від 57 до 89%²¹⁶.

Серед причин, які призвели до крутого підвищення цін на продовольство і промислові товари, слід назвати й спекуляцію, яку розкручували промислові фірми й банки. Останні створили тенденцію до приховування величезних партій продовольства і промислових товарів з метою спекулятивних афер. Нестача на ринку цукру наприкінці 1915 – на початку 1916 р. створена значною мірою штучно, оскільки цього товару було вдосталь, але закупівля здійснювалася за цінами в півтора рази вищими у відділеннях Петроградського міжнародного банку, розташованих у Харкові, Сумах та інших містах України²¹⁷. Масштабним розмахом товаропозикових хлібних операцій з метою приховування зерна й борошна для подальшого розкручування цін відзначалися на території України ще в 1915 р. Одеське відділення Російсько-Азійського банку – на 363 тис. і Харківське – на 79 тис. руб.²¹⁸ Від банків не відставали різноманітні промислові й торгові фірми, що з'явилися під час війни на ринку та розгорнули спекулятивні афери. За документальними свідченнями, до війни прибуток текстильних підприємств становив 5–6% на валовий обіг. На початку 1917 р. через небувалий товарний дефіцит навіть занепали торгові фірми стали отримувати 25% чистого прибутку²¹⁹.

Таким чином, негативний вплив війни на життєвий рівень усіх категорій населення українського населення був беззаперечним. Зросла тривалість робочого дня працюючих. Погіршилися побутові умови переважної частини населення через нестачу, а то й повну відсутність більшості промислових товарів. Знизився рівень медичного обслуговування.

²¹⁵ Там само. Ф. 896. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 29.

²¹⁶ Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России 1914 – февраль 1917. С. 76–77.

²¹⁷ Горно-заводское дело. 1916. № 4. С. 12796.

²¹⁸ Экономическое положение России... Ч. 1. Москва; Ленинград, 1957. С. 101–105.

²¹⁹ ЦДАК України. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 2.

Ціни на продовольчі товари і предмети масового попиту суттєво обганяли підвищення заробітної плати. Стабільність товарного ринку підривали спекулятивні афери банків і торгових фірм. Нестача продовольчих та промислових товарів призвела до скорочення споживання, виснаження робітничого населення, що посилювало його незадоволення правлячим режимом, загострювало суспільні відносини.

1.5. Метаморфози повсякдення: пристосування до реалій війни

Перша світова війна, як і будь-який інший збройний конфлікт, а тим більше глобальний, спричинила небачені зміни усіх без винятку сфер життєдіяльності. Свій помітний відбиток вона наклала й на повсякденне життя людей, які не брали участь у бойових діях та навіть ніколи їх не бачили, адже проживали у віддалених від фронту районах.

Першу реакцію серед обивателів викликала заборона продажу алкоголю. Преса почала наповнюватися різноманітними повідомленнями з регіонів про позитивні наслідки такого рішення і зверненнями від громад про необхідність обмежень і після завершення війни. Спостерігалось «помітне оновлення» провінційного життя, «поява культурних запитів»²²⁰. Повідомлялося про зменшення «захворювань, крадіжок і бійок», а також можливість накопичити кошти, які раніше витрачалися на алкоголь. Таку тенденцію підтверджувала поліція. «Суттєво зменшилася кількість вбивств, грабежів та проявів усякого роду хуліганства. Зважаючи на те, що ці злочини, здебільшого скоюються “під градусами”, можна сміливо сказати, що закриття винних крамниць тут зіграло важливу роль» – йшлося у пресі Катеринославської губернії²²¹. У Луганську, за перший місяць запровадження обмеження на торгівлю спиртним, кількість крадіжок зменшилася вдвічі, «поножовщини» взагалі не фіксувалося. Мешканці околиць із радістю відзначали, що можуть спокійно повертатися вечорами додому. Вночі життя у місті завмирало, панувала абсолютна тиша. Натомість в ощадних касах з’являлися нові вкладники, переважно робітники²²². У Харківській губернії на зборах громад різних населених пунктів приймалися постанови про необхідність збереження заборони на продаж спиртних напоїв на увесь період війни, що власне

²²⁰ Результати трезвости // Утро. 1914. № 2420. 6 сентября. С. 7; Отрезвление // Там же. 1914. № 2447. 3 октября. С. 7.

²²¹ Преступность и водка // Приднепровский край. 1914. 19 августа.

²²² Трезвый месяц // Донецкая жизнь. 1914. 20 августа.

і відбулося²²³. У м. Сміла Київської губернії після закриття 4-х винних магазинів та 3-х трактирів селяни жартували, що «тепер у нас у Смілі немає п'яниць, бо 4 монополюшки закрили, та тільки жаль одну на насіння zostавили, але без того не можна, бо ще б п'яниці “забастовку” вчинили»²²⁴. У Маріуполі міська дума висловилася за категоричну заборону будь-якого продажу спиртного, за винятком виноградних вин у запакованій тарі²²⁵.

На початку 1915 р. позитивні наслідки від заборони продажу спиртних напоїв стали настільки приголомшливими, що земства почали детально вивчати це питання, проводити опитування серед населення, збирати й розповсюджувати статистичні дані щодо зміни рівня злочинності, кількості пожеж тощо. У Катеринославській губернії з цією метою було анкетовано майже 2 тис. осіб сільського населення. Найбільше відповідей надійшло від простих людей, про що свідчив також «незвичний до пера почерк», дещо менше – від учительства, духовенства та представників волосних правлінь. У деяких відповідях розгорнутого характеру зустрічаються висловлювання, які стосуються не лише теми алкоголю, а також загального сприйняття дійсності воєнного часу. Наприклад, у рядках селянина Маріупольського повіту «хуліганів взяла війна» відображається його своєрідне бачення того, що певна категорія людей заслуговувала бути мобілізованими, а також демонструється відсутність героїзованого ставлення до військової служби²²⁶. Водночас люди почали помічати зменшення насилля у суспільстві (на родинному і побутовому рівнях), яке співпало з початком конфлікту, однак стало наслідком заборони продажу спиртних напоїв. Здавалося б в умовах війни, коли погіршення економічної ситуації негативно вплинуло на добробут абсолютної більшості населення і мало спричинити ріст злочинності, спостерігалися зворотні процеси. Інша справа, що вже тоді газети полюбили смакувати подробиці різних злочинів, особливо вбивств. Вивільнені кошти та час, які раніше витрачалися на алкоголь, стали додатковим ресурсом боротьби з дорожнечою чи неврожаєм, засобом для пошуку заробітку. «Якщо тверезість збережеться й після війни, то через 5–10 років нашого села і нашого мужичка та чорнороба неможливо буде і впізнати» – оптимістично писав селянин із Бахмутського повіту.

²²³ Борьба против водки во время войны // Русское слово. 1914. 18 августа.

²²⁴ Дописи // Рада. 1914 р № 163. 20 іюля. С. 4.

²²⁵ На пути к отрезвлению // Утро. 1914. № 2447. 3 октября. С. 7.

²²⁶ Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли: Литературно-статистический очерк / под ред. П. К. Соколова. Екатеринослав, 1915. С. 28.

Вже з середини 1915 р. мотивовані доповіді щодо необхідності припинення торгівлі міцними напоями після завершення війни розроблялися губернськими земствами Правобережної України²²⁷. Водночас сільські громади справедливо побоювалися можливого зростання податкового навантаження на місцях, адже казна втрачала важливу статтю доходу. За деякими даними у 1913 р. надходження від продажу спиртного формували 28% всього бюджету²²⁸. Тому перший, затверджений під час війни, бюджет Російської імперії на 1915 р. іронічно було названо «тверезим». За рахунок обмеження торгівлі спиртними напоями казна втрачала близько 650 млн руб. Підвищення існуючих податків дозволяло компенсувати 540 млн руб. Решта покривалася зростанням митних зборів, поземельними податками, на пиво, тютюн, електрику й газ²²⁹.

Згадані земські анкети зафіксували реалістично-негативне ставлення селян до війни, її впливу на господарство:

– «робочі руки відірвані на війну», «складно сказати щодо покращення, війна наклала на все свій відбиток» (с. Царекостянтинівка, Олександрівський повіт);

– «можна припустити, що закриття торгівлі горілкою відбилося у народі в кращий бік, якби не сталася при цьому війна, а з нею і всі негаразди, а саме: позбавлення [мобілізація] кращих робітників, дорожнеча всіх продуктів і т. д.» (Государєво-Байрацька копальня, Бахмутський повіт);

– «слідом за закриттям виноторгівлі відкрилася війна. Дуже багато господарств залишилось взагалі без робітників. У багатьох родинах залишилися лише старі, які нездатні працювати» (с. Карлівка, Бахмутський повіт)²³⁰.

Отримані земством відповіді дозволили зробити висновок про більш відчутний вплив війни на добробут і купівельну спроможність промислових робітників. Натомість селяни, будучи залежними від натурального господарства, на побутовому рівні наприкінці 1914 – на початку 1915 рр. більше відчували наслідки неврожаю, ніж інфляції чи скорочення зовнішніх ринків. Описана картина стосувалася всіх українських губерній, а не лише Катеринославської.

Унаслідок зміцнення тверезості суспільства постала інша проблема – відсутність цікавого дозвілля для певних категорій населення, адже

²²⁷ Земство в борьбе с пьянством // Киевлянин. 1915. № 143. 27 мая. С. 2.

²²⁸ Балабанов М. Царская Россия XX века (накануне революции 1917 года). С. 52.

²²⁹ «Трезвый» бюджет // Голос Юга. 1914. № 290. 28 ноября. С. 2.

²³⁰ Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли... С. 34–35.

з'явився «вакуум» розваг, який раніше заповнювався спиртним. У провінції наступили «сірі, одноманітні будні» і позитив від обмеження продажу алкоголю міг зійти нанівець. «Село протверезило, але на заміну поки йому не дали нічого, що могло б осмислити його дозвілля, що усунуло б умови для повернення до пияцтва... Загляньте зараз у село... Що там роблять?.. Де-не-де грають в карти, а багато хто – нудиться, не знаючи, що з собою робити...» – писала у грудні 1914 р. харківська преса. Красномовно про особливості використання вільного часу свідчили жителі тутешньої губернії та сусідніх Катеринославської й Полтавської:

- «Спимо багато. Бувало раніше неділя швидко проходила. Збиралися біля “монопольки”. Пили. Тепер немає що робити» (Ізюмський повіт);
- «Хлопці грають в карти», сусід програв заробіток із поясненням «а куди я подіну гроші?», «і то правда – нікуди» (Сумський повіт);
- «У селі грають в карти. Нічого робити. Пияцтва немає» (Зміївський повіт);
- «Шиємо чоботи для москалів» (Зіньківський повіт);
- «Шкода. Діла немає. Що робити? Не знаємо» (Катеринославський повіт);
- «Хлопці в орлянку грають, в карти. Старі сміються» (Олександрівський повіт).

У різних місцях висловлювалися пропозиції щодо необхідності влаштування театру, організації перегляду фільмів, відкриття бібліотек та народних будинків. «Без горілки народ хоче книг» і «валом валив» на різні культурно-просвітницькі заходи, лекції, кінодемонстрації – писав мариупольський кореспондент²³¹.

Подібні відповіді зібрало серед населення й Катеринославське земство. «Поки що нудьга по вину відволікається і заповнюється в житті винятково воєнними подіями» – зауважував житель с. Аненське Слово-носербського повіту. Аналогічну думку висловлювали й у с. Нова Карань Маріупольського повіту: «поки нудьгувати немає коли: війна тримає всіх у напруженому стані. Але що буде після війни, сказати не важко: занудьгують»²³². Однак проблема відсутності цікавого дозвілля, особливо для селянства та робітництва, актуалізувалася значно раніше. Незважаючи на зростання популярності різноманітних культурно-просвітницьких заходів, її негативним проявом стало збільшення споживання сурогату алкоголю та захоплення азартними іграми, насамперед карточними. Це

²³¹ *Торе Гам.* Голос деревни // Утро. 1914. № 2515. 11 декабря. С. 7; Досуг «трезвой» деревни // Там же. 1914. № 2528. 24 декабря. С. 6.

²³² Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли... С. 53.

явище виразніше проявлялося у промислових поселеннях, де вільний час не можна було приділити господарству, як у селах.

Війна надзвичайно цікавила підрастаюче покоління, розбурхуючи уяву. Учнівська та студентська молодь була глибоко проинята романтичним сприйняттям подій на фронті. Участь у війні розцінювалася як шанс проявити мужність і здобути славу²³³. Із початком мобілізації та бойових дій на вокзали найбільших міст почали надходити заяви від місцевого населення й телеграми від іногородніх про численні втечі неповнолітніх. В Одесі жандармська залізнична поліція періодично затримувала невеликі групи (від 2-х до 5-ти осіб) 12–14-річних хлопців під час спроб «поїхати на війну». Доля кількох 15–16-річних підлітків-утікачів залишилася нез'ясованою²³⁴. Деяких упійманих неодноразово доводилося повертати додому. Наприклад, незважаючи на затримання у м. Проскурові Подільської губернії трьох хлопців (двоє приїхали із Одеси, один був місцевим), їм вдалося все-таки доїхати до Галичини. Звідти їх знову повернули додому²³⁵. Газети повідомляли навіть про втечу двох хлопців 10-ти та 11-ти років, які попередньо викрали у батьків карту бойових дій на східному театрі війни. Тоді ж писалося про зникнення дівчини 13-ти років²³⁶. Часто діти відкрито заявляли або писали у записках про наміри піти на війну, щоб вбити «хоч одного німця»²³⁷.

Подібні втечі і раптові зникнення відбувалися по всій Російській імперії, поступово індивідуальні випадки змінилися груповими. Цьому сприяли численні публікації газет про геройські подвиги юнаків, адже частина з них потрапляла на фронт, залишалася служити у війську, а дехто навіть отримував бойові нагороди. Зокрема учня 4 класу Житомирської гімназії Миколу Орлова (орієнтовний вік – 16 років) було нагороджено орденом святого Георгія 4-го ступеня за мужність у бою. Коли його розвідувальна рота потрапила під перехресний обстріл під Львовом він зголосився повернутися на позиції свого полку за підкріп-

²³³ Ставлення до війни дітей 6–13-ти річного віку, на прикладі вихованців допоміжних учнівських закладів при Київському Фребелівському інституті, дослідив психолог В. Зеньківський (див.: *Зеньковский В. В. О влиянии войны на детскую психику (по данным анкеты)* // Дети и война. Сборник статей. К., 1915. С. 38–66.

²³⁴ На войну // Мариупольская жизнь. 1914. 3 августа; Бежали на войну // Маленькие одесские новости. 1914. 11 августа.

²³⁵ *Кайский А.* Дети на войне. Петроград, 1915. С. 16.

²³⁶ Бежали на войну // Маленькие одесские новости. 1914. 13 августа.

²³⁷ Задержание юных беглецов // Голос Юга. 1914. № 276. 13 ноября. С. 4.

ленням²³⁸. Найбільше тікали на війну гімназисти, діти кадрових військових, чиновників, купців, інтелігенції, міщан²³⁹.

Під впливом численних неконтрольованих втеч Міністерство народної освіти було змушене частково врегулювати цей процес циркуляром від 7 жовтня 1914 р., дозволивши учням старших класів середніх навчальних закладів вступати до армії добровольцями за наявності дозволу батьків²⁴⁰. Незабаром подібне право отримали і студенти, які мали відстрочку від військової служби. Проте у 1915–1916 рр. газети періодично писали про випадки затримання неповнолітніх на ключових залізничних вузлах наближених до фронту, в Україні, насамперед у Києві та Жмеринці. Описуючи масові втечі юнацтва на війну, публіцист Василь Брусянін писав: «у наших родинях війна викликала своєрідну боротьбу між батьками і дітьми: діти потягнулися на війну, а батькам довелося піти назустріч цьому новому руху»²⁴¹.

Одним із наслідків таких вчинків стало зменшення кількості самоубивств серед неповнолітніх. На початку ХХ ст. це явище набуло загрозливого характеру у Російській імперії, особливо у великих містах. Наприклад, буквально за кілька тижнів до початку війни в одному з сіл Радомишльського повіту Київської губернії застрелився випускник Житомирської гімназії Олег Соловійов, який готувався до вступу в Київський університет. Газети написали, що юнак часто розмірковував про сенс життя, про неможливість щастя на землі і висловлював суїцидальні думки серед свого оточення. У 1913 р. професор Київського університету Іван Сікорський, батько пізніше всесвітньовідомого авіаконструктора Ігоря Сікорського, навіть опублікував книгу, присвячену боротьбі з самогубствами у юному віці за допомогою психологічних методів. Він визнавав, що «завдяки незвичайній частоті, самоубивство спустилося зі своєї страхотливої висоти, стало звичайним повсякденним явищем життя, перетворилося у чергову рубрику газетних хронік, як звичайнісінька вулична подія»²⁴². Тоді ж на ІХ Пироговському з'їзді лікарів було створено окрему комісію для вивчення самоубивств і розробки методів боротьби з ними.

²³⁸ *Кайский А.* Дети на войне. Петроград, 1915. С. 23–24.

²³⁹ *Брусянин В.* Война, женщины и дети. Москва, 1917. С. 30–32.

²⁴⁰ Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. Часть LIV. 1914. Декабрь. С. 141–142.

²⁴¹ *Брусянин В.* Война, женщины и дети. С. 33.

²⁴² *Сикорский И.* Психологическая борьба с самоубийством в юные годы. К., 1913. С. I.

Цим питанням займалися не лише лікарі, а й педагоги, юристи, громадські діячі²⁴³.

Після початку війни частина юнаків, які мали психологічні проблеми у сприйнятті реальності, розцінювали втечу на фронт зокрема й як спосіб отримати відповідь на питання, які хвилювали вже згаданого гімназиста О. Соловйова. Водночас, це не вплинуло на тих, хто зважився на суїцид у результаті певних трагічних життєвих подій. Так було із Константином Штейфоном у червні 1915 р., який покінчив із життям після смерті батька, відомого харківського діяча Миколи Штейфона. Часто фіксувалися випадки самогубства через негаразди в особистому та сімейному житті.

Щоправда, самовбивство було притаманне не лише підліткам. На той час, наприклад, у Санкт-Петербурзі фіксувалося в середньому понад 100 випадків суїциду на місяць. В українських губерніях найбільшою була статистика в Києві, Харкові та Одесі. Харківська газета «Утро» підкреслювала, що самогубства стали типовою ознакою капіталістичних держав, а у Російській імперії побутові економічні мотиви додатково поєднувалися зі своєрідністю правової ситуації. У підсумку більшість жертв належала до незаможних груп населення. «Майже кожен раз, коли ми читасмо про випадки самовбивства і їх спроб, у думках неминуче постає питання, а чи нормальні ті соціально-політичні умови, які роблять можливими ці явища» – риторично запитував кореспондент П. Трипольський²⁴⁴.

Теза про зменшення кількості самогубств у період війни підтверджується статистикою по Харкову за 1911–1924 рр., яку представлено у газеті «Культура і побут», додатку до урядових «Вістей ВУЦВК». Автор публікації І. Коваленко простежив відповідну динаміку за допомогою щорічних відсоткових порівнянь. За відправну точку взято показник у 100% за 1911 р. Відповідно у 1912 р. відбулося 91% самогубств, у 1913 р. – 85,3%, 1914 р. – 79,7%, 1915 р. – 35,5%, 1916 р. – 32,8%, 1917 р. – 40%, 1918 р. – 37,8%. Тут враховано також невдалі спроби. В абсолютних цифрах варто говорити про понад 1 тис. випадків у 1911–1913 рр. і зниження їх кількості у воєнний час до $\approx 360\text{--}450$. «До війни щорічна кількість самогубств була майже однакова, за незначними коливанням; з часу імперіалістичної війни кількість самогубств починає падати, це зменшення продовжується і в часи революції» – справедливо підмічав автор.

²⁴³ Борьба с самоубийствами (письмо в редакцию) // Утро. 1913 г № 1915. 23 марта. С. 6.

²⁴⁴ Трипольский П. Еще о самоубийствах // Утро. 1914. № 2282. 16 апреля. С. 3.

За його твердженням, серед тих, хто зважився на такий трагічний крок значну частину становила молодь 16–25-ти років. Поширеними причинами суїциду були матеріальні фактори, сімейні розлади, негаразди в особистому житті, незадоволення життям²⁴⁵. Допускаємо, що ця статистика може бути неточною через можливі проблеми з реєстрацією спроб вчинення самогубства, однак загальна від’ємна тенденція беззаперечна. Маємо вагомі підстави довіряти цим даним з огляду на вкрай негативне ставлення радянської влади до попереднього імперського режиму, офіційні оцінки подій 1914–1918 рр. винятково з точки зору капіталістичної боротьби за ринки збуту та, водночас, існуючу у 1920-х рр. можливість для об’єктивної дослідницької діяльності.

Події на фронті кардинально деформували сприйняття реальності і давши можливість переосмислити важливість людського життя, додали нових приводів для поширення суїцидальних настроїв. Психологічне і фізичне виснаження штовхало людей до трагічних вчинків. На початку 1917 р. в Одесі, «у зв’язку із безперервним стоянням у чергах, не будучи у змозі цього витримати», застрелилася дружина місцевого комерсанта²⁴⁶.

Війна стала неабияким випробуванням для соціуму, адже крім руйнувань від безпосередньо бойових дій, тисяч і тисяч загиблих, поранених та біженців, вона спричинила загострення продовольчого питання, запровадження карткової системи на окремі продукти, загрозу голоду у великих містах, особливо у зимній період. На цьому фоні, очевидно під впливом проблем із харчуванням, спостерігалось зростання кількості покинутих новонароджених дітей.

Уже на початку 1915 р., в умовах дефіциту вагонів, які спрямовувалися на перевезення військових вантажів та солдатів, почала проявлятися логістична криза. Наприклад, на вузлах Південно-Західної залізниці накопичувалися запаси цукру для центральних регіонів Російської імперії, у тому числі й Петрограду. У подальшому саме відсутність належної кількості цього товару спричинила запровадження карткової системи для його розподілу. Аналогічний метод боротьби з дефіцитом та високими цінами на продукти першої необхідності був випробуваний і в інших воюючих державах. У Російській імперії питання доцільності подібного кроку для великих міст почали серйозно обговорювати з кінця 1915 р. Тоді це викликало спротив і було названо «німецькою вигадкою»,

²⁴⁵ Коваленко Ів. Статистика самогубств // Культура і побут. 1925. № 16. 23 квітня. С. 3.

²⁴⁶ По городам // День. 1917. № 20 (1539). 22 янв. С. 5.

яка не матиме успіху для врегулювання ситуації, оскільки населення не вирізнялося витримкою та дисципліною²⁴⁷.

До середини 1916 р. ситуація настільки погіршилася, що на місцевому рівні, з ініціативи органів самоврядування, все-таки почала поступово впроваджуватися карткова система. До літа її введення було санкціоновано у 34 губерніях Російської імперії, ще в 11-ти тривала підготовка. На загальнодержавному рівні не існувало законодавства, яке б регулювало особливості запровадження карткової системи. Де-факто, уряд не міг вирішити продовольчі проблеми, тож ініціатива перейшла до місцевих громад. Для Російської імперії, де централізація й бюрократизація супроводжували будь-яке важливе питання, такий підхід став можливим лише в екстраординарних воєнних умовах. У підсумку в різних регіонах система реалізації окремих товарів першої необхідності мала свої відмінності, носила обмежувальний або розподільчий характер²⁴⁸. Залежно від забезпеченості регіону формувався перелік асортименту. Різними були норми розподілу, відповідальні особи, перелік категорій населення, які отримували картки, термін їх дії тощо. Кожне місто або губернія, що готувалися до нововведення, проводили тривалу планувальну й реєстраційну роботу, розробляли відповідну модель як із урахуванням місцевої специфіки, так і залежно від власного професіоналізму чи певних уподобань. У будь-якому випадку, це був вимушений крок в умовах неефективної діяльності центральної влади.

В українських регіонах до осені 1916 р. найбільш широко карткова система була впроваджена у Чернігівській губернії і охопила майже всі повіті, крім Конотопського та Борзнянського. У цих двох вона існувала лише в окремих населених пунктах: Конотопі, Борзні, Батурині та Ічні. Першим карткову систему отримав Стародуб (травень), потім Городянський і Ніжинський повіті (червень), а згодом і решта. Використовувалася вона винятково для розподілу цукру і охоплювала майже всю систему його реалізації. Залежно від повіту норми видачі були різними, зазвичай не більше 3 фунтів для міського населення і 1–2 фунти для сільського. Контроль за дотриманням правил здебільшого здійснювали спеціальні уповноважені від земств²⁴⁹. Місцеве населення із розумінням ставилося до цієї розподільчої системи, принаймні до зими 1916–1917 рр., коли продовольча криза набула безпрецедентних масштабів.

²⁴⁷ Всероссийский союз городов. Карточная система в городах. Москва, 1916. С. 2.

²⁴⁸ Китанина Т. М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.). С. 207–208.

²⁴⁹ Карточная система: (материалы) / [сост. Г. К. Гинс]. Петроград, 1916. С. 19–21.

Звісно, карткова система не задовольняла потреби у певному товарі, однак в умовах дефіциту та випадків спекуляції, дозволяла розподіляти його більш справедливо і за нижчою ціною. Варто врахувати, що українські землі були заможнішими, порівняно з більшістю російських, тож менше страждали від того ж дефіциту цукру. У першій половині 1916 р. карткова система його розподілу, крім згаданої Чернігівської губернії, в обмеженому вигляді застосовувалася приватними торговцями у деяких повітах Харківської губернії. Зате подібне вже практикувалося у 17 інших (неукраїнських) губерніях Російської імперії. В окремих із них вона поширювалася також на борошно, сіль, дрова та керосин. Україні було легше, оскільки Правобережжя мало статус потужного центру виробництва цукру, а Південь – вирощування зернових культур. Відтак саме у Києві на початку 1916 р. було створено Центральне бюро з об'єднання закупівлі цукру, яке відповідало за розподіл цього товару по всій імперії, вело його облік та надавало дозвіл на вивезення з певної губернії. Тоді ж було визначено споживчу місячну норму – 1 фунт на особу, яка могла бути переглянута восени²⁵⁰. Натомість за рахунок значних зернових площ вдавалося стримувати ріст цін, порівняно з іншими регіонами Російської імперії. Зокрема, майже за рік війни, до травня 1915 р., у південних та правобережних українських губерніях вартість ячменю зросла на 25%, тоді як у чорноземних – на 40–70%, а нечорноземних – на 70–125%²⁵¹. Однак невдовзі ця перевага була знівельована.

Наприкінці 1916 р., карткову систему на окремі продукти першої необхідності почали запроваджувати майже повсюдно. Конкретні плани розроблялися у Київській, Херсонській і Таврійській губерніях, Керч-Єнікальському градоначальстві. У Катеринославській губернії обмежувальні заходи стосувалися тільки реалізації цукру. Для населення встановлювалися різні місячні норми споживання: для містян – 1,5–2 фунти (залежно від загальної чисельності жителів), селян – $\frac{5}{8}$ фунта, робітників гірничо-заводських заводів – 2 фунти, хворих та поранених – 2,5 фунта²⁵².

Найбільш гостро дефіцит окремих продовольчих товарів проявлявся у великих містах, де між іншим було набагато складніше контролювати справедливість розподілу й організувати продуману систему. На практиці це породжувало незаплановані наслідки та особливості. У Херсоні анонсований міською управою розподіл цукру з вересня 1916 р. так і не

²⁵⁰ Всероссийский союз городов. Карточная система в городах. С. 21.

²⁵¹ Цены на хлебные продукты и рогатый скот // Утро. 1915. № 2682. 4 июня. С. 5.

²⁵² Карточная система: (материалы). С. 33.

було введено, у Харкові за картками на цукор видавали гас і сіль. У Євпаторії та Нікополі визначена норма змінювалася залежно від його наявності²⁵³. Власну специфіку розподілу цукру мали Київ, Одеса, Полтава, Кременчук та навіть повітовий Переяслав. У Маріуполі за картками видавали ще й вугілля та сірники. У Миколаєві цукор централізовано розподілявся за рішенням градоначальника. Його рівномірно отримували дрібні торговці міста, які були зобов'язані продавати в одні руки не більше 2 фунтів за ціною не дорожче 16 коп за фунт (близько 0,4 кг)²⁵⁴. Таким способом досягалося відносно рівномірне постачання населенню цього товару.

Із вересня 1916 р., відповідно до постанови градоначальника І. Сосновського, карткову систему продажу цукру було запроваджено в Одесі. Торговці та кооперативи отримували товар та зобов'язувалися реалізувати його за встановленою таксою (16–22 коп. залежно від виду) і у визначеній кількості. Іменні місячні карточки давали право на придбання 2 фунтів цукру на одну особу. Торговцям заборонялося припиняти реалізацію товару до повного розпродажу запасів, які розподіляло Товариство постачання населення Одеси продуктами першої необхідності. За порушення правил розподілу і продажу цукру передбачалося покарання у вигляді штрафу до 3 тис. руб. або до 3 місяців ув'язнення²⁵⁵.

Забезпечення населення продуктами першої необхідності стало політично важливим питанням. Резонансним було урочисте відкриття міської хлібопекарні у Києві на початку листопада 1915 р. У дійстві взяли участь міський комендант Петро Медер, голова міста Іполит Дьяков та низка інших чиновників. Присутніх ознайомили з історією будівництва об'єкту, продемонстрували обладнання. Комендант охарактеризував відкриття міської хлібопекарні як знаковий прояв ефективної діяльності органів самоуправління, дієве рішення у справі постачання населення продуктами першої необхідності. Потужність була розрахована на 4 тис. пудів на добу. Безпосередньо під час урочистостей розпочали випічку хліба, причому всі присутні отримали свіжоспечений продукт. Декларувалося, що відразу на всіх місцевих базарах, а також головному ринку на Бессарабці почнеться продаж хліба. Для цього міське управління підібрало

²⁵³ Всероссийский союз городов. Карточная система в городах. С. 4–6.

²⁵⁴ Карточная система: (материалы). С. 8.

²⁵⁵ Обязательное постановление // Ведомости Одесского градоначальства. 1916. № 183. 27 августа. С. 2.

«інтелігентних продавщиць»²⁵⁶. Складно уявити, щоб у довоєнні часи така подія привернула значну увагу населення і преси. Натомість на третьому році війни це стало важливою запорукою подолання дефіциту, зниження ціни на хліб.

Для Харкова продовольча проблема додатково актуалізувалася у зв'язку із великою концентрацією у місті біженців. Восени 1915 р. болісно відчувалася нестача овочів, на публічному рівні навіть йшла мова про загрозу «овочевого голоду» у зимній період. За попередніми розрахунками сезонна потреба складала мінімум 1000 вагонів. Особлива увага зверталася на картоплю як головний продукт харчування населення. Водночас місто споживало щомісячно близько 25 тис. пудів цукру²⁵⁷. У вересні на спеціальній нараді сільськогосподарського товариства йшлося про те, що у Харківську губернію прямують сотні тисяч біженців. У самому місті їх налічувалося 60 тис. осіб. «Сюди переведено фабрики із робітниками. Всі продукти цілком поглинаються. Городні площі скорочені. Недостача овочів породжує високі ціни, що перевищили ціни на картоплю в Німеччині і сягнули розміру майже голодних... Доводиться серйозно побоюватися, що голод може бути великий, ціни піднімуться настільки, що будуть не під силу населенню» – відверто говорив один із доповідачів С. Кузнецов²⁵⁸.

Перманентно виникала також паливна криза, особливо взимку 1915–1916 рр. та 1916–1917 рр. У жовтні 1915 р. на засіданні міської думи харківський голова Дмитро Багалій інформував, що дефіцит вагонів спричинив збій постачання. За його словами замість затребуваних на вересень 285 вагонів антрациту отримано лише 58. Для електричної станції виділено 27 при потребі у 120 вагонів, а для населення отримано 160 із 770 потрібних. У Харкові налічувалося понад 3 тис. квартир площею менше 6,4 м³ і владу турбувало забезпечення найбільш нужденних містян, а також 8 тис. родин запасних чинів. Зрештою було запроваджено гнучку карткову систему розподілу вугілля для незаможних верств населення. Без наявності спеціального посвідчення про бідність дозволялося отримувати зі складів до 5 пудів вугілля на особу. Наявність такого документу давала право на втричі більшу вагу. Із середини листопада 1915 р. розпочалося, як писали газети, «досить цікаве явище»: загальний продаж вугілля за тижневими картками. Із палкими дискусіями вирішувалося

²⁵⁶ Освящение и открытие городской хлебопекарни // Киевлянин. 1915. № 309. 9 ноября. С. 3.

²⁵⁷ К вопросу о продовольствии Харькова // Утро. 1915. № 2784. 14 сентября. С. 3.

²⁵⁸ К продовольствию г. Харькова // Там же. 1915. № 2787. 17 сентября. С. 4.

питання ціни, адже власники невеликих складів відмовлялися продавати його по 42 коп. за пуд й ігнорували розпорядження місцевої влади. Врешті ціни зафіксувалися на рівні 44–49 коп.²⁵⁹

У листопаді 1915 р. нестача палива стала предметом кількох обговорень міської думи Києва. Коли її голова Іполит Дьяков повідомляв, що вдалося за посередництва уповноваженого із забезпечення міста паливом, депутата Державної думи Анатолія Савенка домовитися про поставку більше 1,5 млн пудів вугілля (38 поїздів по 40 вагонів), то присутні погодилися його прийняти навіть незважаючи на те, що «кому належить це вугілля, якої воно якості, скільки коштує – нічого невідомо»²⁶⁰. Однак, цього виявилось недостатньо і до кінця місяця жодна установа не отримала необхідного палива для зимового періоду. У той час вартість перевезення вантажів була вже настільки високою, що міська влада навіть дозволила домовласникам не прибирати вулиці від снігу. До цього за подібними речами уважно стежили і контролювали. У наступну зиму 1916–1917 рр. ситуація з дефіцитом палива в Києві настільки погіршилася, що усього вугілля вистачало лише для потреб електричної станції. Її місячна норма споживання складала 300 вагонів і саме стільки місто отримало у листопаді, а вже у грудні – лише 255. Натомість чергову партію вугілля, виписану в січні, реквізували для потреб Московсько-Києво-Воронезької залізниці. Тоді в регіоні температура повітря опускалася до -26°C . Постійно фіксувалися випадки замерзання та обмороження²⁶¹. Навіть в Одесі та на узбережжі Чорного моря було зареєстровано морози до -19°C .

Описана ситуація була характерна не тільки для Харкова чи Києва. Фактично кожне українське місто, насамперед губернські центри (Катеринослав, Одеса, Житомир, Кам'янець-Подільський), страждало від подібних проблем. Перебої з паливом та продовольством додатково поглиблювалися хаосом у транспортній сфері, адже всі вагони задіявалися для потреб фронту.

У листопаді 1916 р. депутат Державної думи від Волинської губернії Борис Лелявський, узагальнюючи становище у продовольчій сфері, з трибуни парламенту Російської імперії дивувався і назвав «чудом ХХ сто-

²⁵⁹ Уголь для населения г. Харькова // Там же. 1915. № 2772. 2 сентября. С. 4; Продажа угля по карточкам // Там же. 1915. № 2846. 15 ноября. С. 5; Продажа угля по карточкам // Там же. 1915. № 2848. 17 ноября. С. 5.

²⁶⁰ Городская дума // Киевлянин. 1915. № 319. 19 ноября. С. 4.

²⁶¹ Отопление и освещение // День. 1917. № 18 (1537). 20 января. С. 5; По городам // Там же. 1917. № 20 (1539). 22 января. С. 5.

ліття» те, що «світова житниця залишилася без хліба, сільськогосподарська країна без сільського господарства»²⁶². Дійсно, ситуація була настільки катастрофічною, що новий міністр землеробства Олександр Ріттіх наважився на запровадження хлібної розверстки. Всього планувалося заготовити понад 770 млн пудів хліба. Понад 300 млн пудів припадало на українські губернії, насамперед Таврійську, Київську, Подільську, Полтавську та Харківську²⁶³. Жорсткі адміністративні методи мали певний, однак короткотривалий, ефект, а заготовити плановані обсяги все одно не вдалося.

Не змінила ситуацію заборона начальника постачання армій Південно-Західного фронту вивозити хліб із однієї місцевості в іншу та встановлення твердих цін. Її дія поширювалася на наближені до фронту Київську, Подільську, Волинську, Бессарабську, Херсонську губернії, а також Катеринославський і Верхньодніпровський повіти Катеринославської, Дніпровський повіт Таврійської губерній. Постанова стосувалася «вівса, ячменю, будь-якого хліба в зерні, борошна будь-якого сорту, крупи будь-якого сорту, гороху, чечевиці, бобів, квасолі, макаронів, рису, сіна та соломи, а також мішків». У вказаних регіонах також було заборонено вивіз, перегін і скуповування худоби «будь-якого віку в живому і забитому вигляді». Ці операції могли проводити лише губернські й повітові земства та міністерські уповноважені або їхні агенти²⁶⁴.

У результаті такого рішення порушилися важливі торгові зв'язки. Названі українські губернії втратили можливість вільно реалізовувати зерно сусіднім регіонам, де були гостра потреба і наявні вільні млини. Депутат Державної думи від Київської губернії Сергій Богданов обурювався на засіданні парламенту у лютому 1917 р., що через подібні рішення Київ фактично залишився без поставок із сусідньої Полтавщини. «Київ розташований у районі, який виробляє великі надлишки хліба. Свій хліб цей район у нормальний час експортував, але сам Київ, який знаходиться на березі Дніпра, обслуговувався продуктами із Полтавської губ. Київські млини отримували звідти зерно, із Полтавської губ.» – розповідав парламентар. Однак у той час, коли залізничний рух ускладнено, заборона

²⁶² Государственная дума. Стенографические отчёты. Четвёртый созыв. Сессия V. Ч. 1. Петроград, 1917. Стб. 474–475.

²⁶³ *Ресніт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. С. 259–260.

²⁶⁴ Обязательное постановление Главного начальника снабжений армий Юго-Западного фронта // Ведомости Одесского градоначальства. 1916. № 240. 13 ноября. С. 2–3.

вивозу хліба заблокувала навіть зручні перевезення по Дніпру і місто було «позбавлене продуктів»²⁶⁵.

В Одесі ситуація погіршилася настільки, що градоначальник практикував накладання штрафів у розмірі від 50–100 руб. (або ув'язнення на 14–30 днів) «за відправку у великій кількості різних овочів» замість продажу на місцевих ринках, «за скуповування зерна у привізників на базарі», «за приховування предметів першої необхідності», «за купівлю у привізників риби раніше встановленого терміну» та ін.²⁶⁶ Постійно фіксувалися випадки недобросовісного підвищення цін та підпільного продажу спиртних напоїв. За листопад–грудень 1916 р. у місті було встановлено кілька додаткових обмежень на реалізацію окремих товарів: гасу для населення (спочатку не більше 5 фунтів на одну особу, а пізніше – вдвічі менше), спирту із аптек за лікарськими рецептами (не більше 50 грамів), легкого вина у кафе й ресторанах (до 21 години вечора)²⁶⁷. Дещо раніше, з середини жовтня у місті було заборонено улаштування танців у всіх публічних місцях. Санкція за порушення передбачала штраф у розмірі 3 тис. руб. або ув'язнення на термін до 3 місяців.

На початку 1917 р. у пресі регулярно з'являлися інформаційні повідомлення, які наочно демонстрували метаморфози побутового життя цього періоду війни. Доречно навести кілька із них. «У Сумах, у зв'язку із відсутністю дров, міська біднота повіту почала отоплювати насіннєвим лущинням». Внаслідок цього ціна на нього зросла із 15 руб. до 100 руб. за 1 тис. мір. У Києві місцева влада безуспішно клопотала про «дозвіл використати 70 000 пудів зіпсованого міського борошна, змішавши із хорошим». Загальний обсяг неякісного товару становив 100 тис. пудів²⁶⁸. В Одесі упродовж кількох днів було проведено оплатну реквізицію «вовняних і бавовняних підшитих ватою ковдр», «по одній від кожної квартири із 4-х і більше кімнат». У визначені дати містяни наносили їх більше, ніж планувалося отримати. Натомість у Чернігові, вилучення цих постільних речей проводилося у «спрощеному» порядку. Поліція без будь-якого попередження проводила рейди з обшуками серед багатих та

²⁶⁵ Государственная дума. Стенографические отчёты. Четвёртый созыв. Сессия V. Ч. 1. Стб. 1621.

²⁶⁶ Постановления Одесского градоначальника // Ведомости Одесского градоначальства. 1916. № 236. 9 ноября. С. 2–3.

²⁶⁷ Хроника // Там же. 1916. № 243. 18 ноября. С. 3; Правила отпуска спирта // Там же. 1916. № 245. 20 ноября. С. 2; Обязательное постановление по Одесскому военному округу // Там же. 1916. № 248. 25 ноября. С. 2; От Одесского градоначальника // Там же. 1916. № 263. 14 декабря. С. 2.

²⁶⁸ По городам // День. 1917. № 1 (1520). 1 января. С. 3.

бідних обивателів за винятком «впливових осіб, а також представників вищої адміністрації». Показово, що на початку лютого 1917 р. на околицях Києва подібні вилучення, однак серед бідноти, здійснювали невідомі шахраї²⁶⁹. Трохи більше, ніж за місяць до цього, 28 грудня 1916 р., в іншому українському місті Харкові було здійснено значно масштабніший злочин – найбільше в історії Російської імперії пограбування банку. Загальна вартість вкраденого (головно процентні папери, а також дорожності та готівка) становила 2,65 млн руб. Вже через кілька днів справу було розкрито відомим криміналістом А. Кошком²⁷⁰.

Періодично у тому чи іншому місці фіксувався гострий дефіцит певного продукту харчування. На початку січня у Кам'янці-Подільському розпочалася «соляна криза», тоді як в Одесі «лежало два врожаї солі (до 2 300 000 пудів), яку неможливо було переробити через відсутність палива». Невдовзі подібна ситуація виникла з картоплею, нестача якої тепер відчувалася в Одесі, де пуд продавали за 3,5 руб за пуд, тоді як Поділлі – 40 коп. Місцеві торговці повідомляли, що ця криза мала штучне походження: «на станції Кодима [Балтського повіту Подільської губернії] кілька десятків вагонів з картоплею розвантажено під приводом потреби у вагонах. Але останні й нині залишаються порожніми на станції». Додатково варто врахувати, що події відбувалися взимку, коли лютували морози. У середині лютого 1917 р. на це звертав увагу гласний Київської міської думи Є. Екстер, коли пропонував перенести торгівлю до вільних приміщень громадських будівель. «Суворі морози є бичем для незможного населення, котрому доводиться довгі години простоювати на морозі, щоб купити що-небудь»²⁷¹.

У Кременчуцькому повіті Полтавської губернії місцеве земство з кінця січня почало проводити обшуки у землевласників для виявлення та реквізиції хлібних запасів. Подібні заходи проводилися у різних регіонах через невиконання планів розверстки та поширення чуток про приховування зерна населенням. В Одесі згадуваний О. Ріттіх розпорядився

²⁶⁹ Обязательное постановления // Ведомости Одесского градоначальства. № 1. 1 января 1917 г. С. 2.

Реквизиция одеял // Русское слово. 1917. 8 января; По городам // День. 1917. № 32 (1552). 3 февраля. С. 4.

²⁷⁰ Дет. див.: Кошко А. Очерки уголовного мира царской России. Воспоминания бывшего начальника Московской сыскной полиции и заведывающего всем уголовным розыском Империи. 20 рассказов. Париж, 1926. С. 193–214.

²⁷¹ «Кризисъ» // День. 1917. № 5 (1524). 6 января. С. 5; Продовольственные дела // Там же. 1917. № 11 (1530). 13 января. С. 5; Недостаток продуктов и морозы // Там же. 1917. № 42 (1562). 14 февраля. С. 1.

реквізувати «два мільйони прихованого борошна» зі складів та заводів. На початку лютого 1917 р. гостра продовольча криза, яка загрожувала Катеринославській губернії, спонукала місцеве земство клопотати проти будь-якого вивозу продовольства з регіону до нового врожаю²⁷². При цьому знайшлися кошти (16 тис. руб.) на купівлю кіноапаратів для тутешніх сіл. В Одесі було заборонено випікати на продаж кондитерські вироби та регулярно публікувалася інформація, що «найближчим часом із південно-західного краю цукор надсилатися не буде». Скорочувався також трамвайний рух і вводилися обмеження на використання електроенергії²⁷³.

Проблеми із дефіцитом палива поглиблювала особливо холодна зима 1917 р. Подекуди температура повітря опускалася нижче -30°C . У Сумах наприкінці січня взагалі відключили централізоване опалення, тож «у деяких банках службовці працювали у рукавицях та колошах». У багатьох великих містах справа дійшла до самовільної вирубки жителями насаджень на тротуарах і в парках. Усвідомлюючи вагомість причин таких вчинків поліція майже не реагувала. Наприклад, на початку лютого преса почала писати про «дров'яний голод» в Одесі, а градоначальник клопотав про отримання дозволу на пропуск у місто партії цього палива по Південно-Західній залізниці. У лікарнях фіксувалася температура на рівні $3-7^{\circ}\text{C}$, тож подекуди відділення закривалися і прийом пацієнтів припинявся. У Києві дрова для забезпечення населення почали транспортувати трамваєм, тож пасажирські перевезення було припинено на двох лініях та скорочено більш, ніж вдвічі на інших²⁷⁴.

У лютому 1917 р. продовольча ситуація в окремих регіонах настільки загострилася, що карткова система почала поширюватися на борошно та хлібопродукти. У Києві на початку місяця цій темі було присвячено нараду у міського голови. «Борошняна криза» змусила визнати необхідність запровадження карток. Невдовзі постала проблема із доставкою до міста вже закупленого товару, про що губернатор інформував міністра

²⁷² По городам // Там же. 1917. № 18 (1537). 20 января. С. 5; Продовольственные дела // Там же. 1917. № 24 (1543). 26 января. С. 5; Губернские земские собрания // Там же. 1917. № 32 (1552). 3 февраля. С. 1.

²⁷³ Снабжение Одессы сахаром // Ведомости Одесского градоначальства. 1917. № 29. 5 февраля. С. 2; Обязательное постановление по Одесскому градоначальству // Там же. 1917. № 32. 9 февраля. С. 2; Обязательное постановление // Там же. 1917. № 34. 14 февраля. С. 2.

²⁷⁴ Отопление и освещение // День. 1917. № 21 (1540). 23 января. С. 5; Разные // Там же. 1917. № 34 (1553). 23 января. С. 2; По городам // Там же. 1917. № 49 (1569). 21 февраля. С. 5.

шляхів сполучення. У середині лютого харківська влада пішла на аналогічний крок із запровадженням карток. На той час у місті житнього борошна залишалося лише на кілька днів. Тоді ж фіксувалися випадки крадіжок цукру-рафінаду, який перевозили залізницею із Харкова до Петрограда. У Катеринославі на початку лютого 1917 р. була запроваджена карткова система для реалізації гасу, а в середині місяця – «на пасхальну мацу для євреїв»²⁷⁵.

Рішення про доцільність карток для розподілу цукру було прийнято й вже згадуваним земством Кременчуцького повіту Полтавської губернії. Планувалося з 1 березня відпускати по 1 фунту на місяць на особу. Не чекаючи настання весни, сільські жителі почали з'їжджати до Кременчука та «брати в облогу земську управу клопотаннями про видачу цукрових карток і борошна». Останнє відпускалося пайками по пуду на людину. Під впливом «борошняної кризи» така ж норма була встановлена у головних містах Волинської губернії (Житомир, Рівне, Луцьк, Кременець, Дубно, Овруч) буквально за кілька днів до початку Лютневої революції. Було заборонено видавати товар населенню повітів, оскільки вважалося, що у його розпорядженні є достатньо запасів²⁷⁶. При цьому ще на початку лютого повідомлялося про неможливість перемолоти зерно, а не про його нестачу. Більшість вітряків було зруйновано внаслідок бойових дій, тож місцевий відділ Комітету для надання допомоги постраждалим від військових дій організував 8 пересувних парових млинів, які перевозилися по тутешніх селах. Виробнича потужність кожного становила 25 пудів борошна на годину²⁷⁷.

Характеризуючи загальну ситуацію газета «День» справедливо зазначала, що у регіонах склалося таке становище, що саме поняття «держава» стало «абстрактним і далеким від повіту і губернії». Відтепер дістати «фунт гасу, мила та навіть хліба» можна було лише з допомогою органів місцевого самоврядування або громадських організацій²⁷⁸.

Представлений огляд місцевої хроніки за січень–лютий 1917 р. красномовно відображає становище населення після 2,5 років війни, напе-

²⁷⁵ Карточки на муку и хлеб // Там же. 1917. № 36 (1556). 7 февраля. С. 1; Карточки на керосин // Там же. 1917. № 38 (1558). 9 февраля. С. 1; По городам // Там же. 1917. № 44 (1564). 16 февраля. С. 5.

²⁷⁶ Карточная система в деревне // Там же. 1917. № 41 (1561). 12 февраля. С. 5; По городам // Там же. 1917. № 42 (1562). 14 февраля. С. 5; По городам // Там же. 1917. № 48 (1568). 20 февраля. С. 3.

²⁷⁷ Странствующие мельницы // Новое время. 1917. № 14703. 9 (22) февраля. С. 8.

²⁷⁸ Губернские земские собрания // День. 1917. № 41 (1561). 12 февраля. С. 3.

редодні революційних подій, які врешті призвели до припинення існування Російської імперії. Ця кризова ситуація кардинально відрізнялася від другої половини 1914 р., коли оптимізм і патріотичне піднесення поєдналися з помітними позитивними трансформаціями у повсякденному житті. Суттєве зниження рівня споживання алкоголю, внаслідок запровадження обмежень щодо його реалізації, урізноманітнювало культуру дозвілля, призвело до падіння рівня злочинності й травматизму на виробництві, покращило морально-психологічний клімат у родинах і створило додаткові можливості для підвищення добробуту. Героїзація бойових дій у свідомості підростаючого покоління спровокувала масові втечі на фронт. У деяких випадках це стало формою подолання особистих психологічних проблем та життєвих негараздів, й у підсумку значно скоротило кількість випадків самогубства. Утім уже з середини 1915 р. на перший план вийшли масштабні побутові проблеми. Дефіцит товарів першої необхідності, карткова система їх розподілу, постійні черги, абсолютна неможливість врятуватися від холоду та голоду у зимні періоди 1915/16 й особливо 1916/17 рр., проявили увесь трагізм війни навіть для тих, хто проживав далеко в тилу і ніколи не бачив її на власні очі. Тому не дивно, що населення імперії, і українське зокрема, наприкінці лютого 1917 р. переймалося не ефемерною долею держави внаслідок падіння династії Романових, а власним виживанням.

РОЗДІЛ 2 ЖЕРТВИ ВІЙНИ

2.1. Найвразливіші верстви населення й активізація громадської діяльності

У роки війни правляча російська бюрократія опинилася в складному становищі. Фронт вимагав напруження всіх сил і засобів для виробництва в колосальних обсягах зброї, боєприпасів, забезпечення військ одягом, взуттям, продовольством і медикаментами. Масштаби воєнних операцій були такими, що перевершили все, що було в попередніх війнах. З'явилася величезна кількість поранених і скалічених воїнів, біженців і вигнанців. Усе це потребувало зусиль мільйонів людей. Виконати цю та іншу роботу без організаційної участі міських самоуправлінь, земств, кооперативів та інших громадських об'єднань було просто неможливо. Певною мірою це спонукало владу до підтримки громадських інституцій.

Однак вищі урядовці з підозрою ставилися до посилення впливу громадськості навіть в організаціях, які займалися добродійністю. У вській справі влада намагалась утримувати ініціативу за собою й зберігати повний контроль. На початку війни голова Державної думи М. Родзянко звернувся до міністра внутрішніх справ М. Маклакова за дозволом провести з'їзд за участю громадських організацій для більш ефективного забезпечення армії одягом, взуттям та іншими предметами повсякденного вжитку. Але у відповідь зіткнувся зі стіною повної недовіри. «Знаємо ми ваші з'їзди, – відповів М. Маклаков. – Ви хочете під прикриттям обговорення потреб чобіт для армії зібрати з'їзд і пред'явити різні вимоги – створення відповідального міністерства, а можливо навіть революції». Зі свого боку, глава тодішнього уряду І. Горемікін розцінив доручення верховного головнокомандувача голові Державної думи посприяти забезпеченню армії всім необхідним як спровоковану останнім «аферу»¹.

¹ Падение царского режима. Стенографические отчёты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства: В 7 т. Т. 7: Допросы и показания: А. И. Шингарева, Н. Н. Чаплина, Ф. А. Головина,

Така ситуація обумовлювалася тим, що на початку ХХ ст. станови інтереси помісного дворянства все ще залишалися пріоритетними для бюрократичної монархії Російської імперії порівняно з іншими суспільними прошарками. Правляча верхівка недоброзичливо ставилася до прагнень торгово-промислового класу і селянства посилити свій вплив у системі адміністративного управління й громадського життя, вбачаючи в діяльності громадських інституцій певну загрозу для себе. Тому, аби стримувати цей процес, у засобах масової інформації немало говорилося про реформування тієї чи іншої сфери соціально-економічного життя; відпрацьовувалися паперові проекти з цього приводу, які роками переміщалися канцеляріями державних установ; організовувалися всілякі наради, що закінчувалися найчастіше створенням комісій і прийняттям заходів паліативного характеру.

Яскравим виявом політики правлячого режиму щодо реформування суспільних інституцій стало його ставлення до земства. Як відомо, законом від 1 січня 1864 р. у Російській імперії були створені губернські й повітові земські установи «для завідування справами, які стосуються до місцевих користей і потреб». До їх складу ввійшли обрані від населення особи. Для абсолютистського політичного устрою, яким характеризувалася царська Росія, то був, безперечно, прогресивний акт, але його чинність не поширювалася на всю територію імперії. З міркувань політичного характеру проект щодо впровадження земства в Західному краї, до якого відносилися й губернії Правобережної України, уряд відкинув, і населенню довелося очікувати вирішення цієї проблеми майже 50 років. Взагалі правляча верхівка не сприймала виборне начало, над усім тяжів страх «перед падінням неприродної імперії і неприродної влади». Навіть С. Вітте, який видавав себе за прогресивного державного діяча, стверджував, що самоуправління не відповідає «устрою російського державного управління». Після впровадження земства в Західному краї незадовго до Першої світової війни Вітте розцінив цю акцію як «політичну помилку»².

До того ж правляча бюрократія на догоду помісному дворянству не допустила створення земських установ на волосному рівні – так званої дрібної земської одиниці. Тут усе залишилося без змін. Існуючі волосні установи виконували цілковито виконавчо-поліцейські функції: стягування з селян податків та інших платежів, підтримання порядку тощо.

ген. А. А. Поливанова, гр. В. Н. Коковцова, М. В. Родзянко, Н. Б. Щербатова, А. Р. Ледницького, А. В. Лядова, ген. Д. С. Шуваєва. С. 124–125.

² Кризис самодержавия в России, 1895–1917. Ленинград, 1984. С. 106, 115.

Таким заходам, як економічний добробут, духовний і культурний розвиток села волосні управи практично не приділяли уваги.

По суті система земського управління була поставлена з ніг на голову. У Західній Європі дрібні місцеві осередки комунального типу об'єднувалися в більші адміністративні одиниці – округи, провінції, і вся управлінська структура виростала, так би мовити, «з коріння». У царській Росії, навпаки, вся система управління спрямовувалася зверху вниз, і правлячий режим не збирався що-небудь змінювати в цьому напрямі. Зі свого боку, громадськість наполягала на створенні на місцях дрібної земської одиниці, яка стала б своєрідним фундаментом місцевого самоуправління. У промові на засіданні Державної ради 19 травня 1914 р. М. Дітмар, даючи оцінку місцевому самоуправлінню, зазначив: «У нас система самоуправління, як ви знаєте, недобудована, вона, можна сказати, без ніг і без фундаменту. Вона має губернські й повітові земські установи, але широкі прошарки населення в ній не задіяні»³. Унаслідок цього нагальні інтереси переважної більшості сільського населення, яке проживало «в глибинці», практично не задовольнялися в таких важливих сферах життя, як освіта, культура та медичне обслуговування. Відсутність реального реформування в системі управління посилювало нігілістичне ставлення громадськості до будь-яких заходів влади в суспільно-політичному й соціально-економічному житті.

Напередодні війни засоби масової інформації засвідчували, що в земських установах «у більшості випадків верховодить клас поміщиків». Проте їм протистояли сільські господарі та інтелігенція – агрономи, зоотехніки, вчителі, які були зацікавлені в піднесенні добробуту села на високий рівень. Через зіткнення цих сил стала «створюватися своєрідна рівновага земської діяльності»⁴. У зміцненні селянських господарств були об'єктивно зацікавлені й представники торгово-промислового класу, вбачаючи в цьому можливість значно більшої реалізації товарів широкого вжитку й тим самим потужного стимулювання промислового розвитку.

Утім адміністрація, помісне дворянство й особливо великі землевласники ставилися до ідеї впровадження дрібної земської одиниці, як і всякої іншої самодіяльності громадських сил на основі виборного начала, недоброзичливо. Волосне земство могло стати найбільш масовою школою громадської самодіяльності, що було неприйнятним для бюрократії. До того ж земські зібрання на низовому рівні стали б вимагати прозорого

³ Горно-заводское дело. 1914. № 21–22. С. 9007.

⁴ Киевская земская газета. 1914. 20 июня.

оподаткування великих власників земель, розглядали б різні аспекти використання податків на потреби місцевого населення. Зрештою, правляча бюрократія не мала бажання допустити посилення впливу торгово-промислової буржуазії в низових земських установах. Тому в правлячих колах імперії впродовж щонайменше 15 років велася боротьба різних сил і політичних течій навколо проєктів реформи місцевого самоуправління. Отже, питання щодо впровадження волосного земства було надзвичайно актуальним.

Законопроєкт щодо створення дрібної земської одиниці мав тривалу історію. 12 грудня 1904 р. царським указом було визнано необхідність організації волосного земства. Але тільки 12 листопада 1908 р. відповідний документ був внесений міністром внутрішніх справ для розгляду на засідання комісії Державної думи з питань місцевого самоуправління. Обговорення законопроєкту безпосередньо на пленарних засіданнях Державної думи велося з 14 лютого до 10 травня 1911 р.⁵ Але партійний склад III Державної думи був таким, що ні одна політична сила не була спроможною прийняти позитивне рішення. Спроби об'єднання кількох партій під час голосування також не мали успіху. Для Державної ради, де представники великого землеволодіння переважали кількісно, законопроєкт виявився тим більше неприйнятним і був відкинутий, хоча й незначною більшістю⁶. Унаслідок цих та інших маневрів у законодавчих органах влади громадськість ще до війни втратила віру в можливість реформування давно назрілих проблем, що посилювало радикальні настрої у суспільстві. У багатьох тогочасних часописах поширювалися скептичні висловлення щодо реформ в імперії, котрі «довго їдуть і не скоро прибудуть».

Особливо болісно далася взнаки недосконалості місцевого управління в роки війни, коли відбувалося згортання налагодженого товарообміну між містом і селом, різко зменшилася підтримка селянських господарств з боку губернських і повітових земств. За цих несприятливих обставин надто ускладнилося вирішення таких актуальних питань, як постачання армії продовольства, організація складів і крамниць з товарами масового попиту для громадських потреб, допомога солдатським сім'ям, організація притулків для скалічених воїнів і дітей, які втратили батьків.

Ці питання доволі широко обговорювалися на численних громадських форумах. Зокрема, на агрономічній нараді, скликаній Катеринославською

⁵ Горно-заводское дело. 1914. № 21–22. С. 9007.

⁶ Киевская земская газета. 1916. 15 июля.

губернською земською управою 4 жовтня 1915 р., аналізувалися різні аспекти життя села в роки війни: надання допомоги занепалим селянським господарствам; участь населення в задоволенні потреб армії; опікування скаліченими воїнами; розміщення в сільській місцевості сімей біженців і вигнанців, їхньої худоби, домашнього скарбу тощо. Народа дійшла висновку, що для успішного вирішення цих питань необхідно створити в кожній волості осередки, до яких увійшли б представники місцевих земств, волосних селянських сходок і кооперативів. Новостворені осередки мали належним чином фінансуватися для вирішення проблем, що постали перед селом у роки війни⁷.

На початку березня 1916 р. питання щодо створення дрібної земської одиниці знову стало обговорюватися в Державній думі. Висловлювались пропозиції, щоб кількість гласних у волосному земстві становила не менше 20 осіб, а управа складалася з голови і щонайменше двох членів, які обиралися б населенням на трьохрічний термін⁸. Але представники націоналістичних фракцій, що відстоювали інтереси великого землеволодіння, наполягали на збереженні в селі повною мірою каральних і адміністративних прав волосних старшин та сільських старост під егідою земських начальників, рекламуючи їхню діяльність як благо для селян⁹. Відчувалося недоброзичливе ставлення до вирішення цього питання й урядових кіл, що спричиняло песимістичні настрої громадськості, посилювало її недовіру до влади.

Отже, ні правляча бюрократія, ні проурядові сили законодавчої гілки влади не мали бажання реформувати земські установи. Селянство продовжувало залишатися під жорсткою опікою адміністрації.

Вкрай актуальним залишалося питання щодо вдосконалення управління економікою, визначення шляхів подальшого розвитку всього народного господарства. Тісно пов'язаний з великим підприємництвом П. Пальчинський, який займав пізніше в Тимчасовому уряді провідні посади, констатував, що в роки війни уряд не мав жодної програми регулювання економічного життя.

Як мовилося вище, тільки під тиском несприятливих подій на фронті правляча верхівка вимушена була зробити деякі поступки торгово-промислому класу, і представники найбільших підприємницьких організацій – Земгору та Центрального військово-промислового комітету –

⁷ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 8 октября.

⁸ Киевская земская газета. 1916. 15 июля.

⁹ Стенографические отчёты. Государственная дума. Четвёртый созыв, сессия IV. Ч. 1–3. Петроград, 1915–1916. Стб. 4843, 4846.

ввійшли до складу особливих нарад, що були створені законом 17 серпня 1915 р. Проте діяльність останніх викликала гостре незадоволення широкої громадськості, що знайшло відображення і в засобах масової інформації¹⁰. Найчастіше наголошувалося на тому, що особливі наради неспроможні вирішувати проблеми, які призводять до «повного розладу економічного життя». «Ці установи, створені безвідповідальною бюрократичною творчістю, виявилися мертвонародженими. Їхні члени збираються келейно, обговорюють різні проєкти, від яких мало користі для справи, а представники трудового населення не представлені в них», – констатував подільський часопис¹¹.

Ці та інші оцінки щодо безпорадності особливих нарад віддзеркалювали, з одного боку, нігілістичне ставлення інтелігенції до спроможності правлячих кіл імперії радикально реформувати управління економікою, а з іншого – гостре незадоволення владою демократичних кіл суспільства.

Певний інтерес до перспектив економічного розвитку виявила в роки війни підприємницька буржуазія. Заслуговує на деяку увагу проєкт голови Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі, члена Державної ради М. Авдакова щодо заснування Вищої економічної наради. На його думку, остання мала сприяти розвитку продуктивних сил країни в умовах, коли Рада міністрів була цілковито обтяжена в роки війни поточними справами. Згідно з пропозиціями М. Авдакова її членами повинні були стати міністри провідних галузей народного господарства, представники науки, техніки та великого підприємництва на чолі з особою, призначеною імператором. 21 квітня 1915 р. М. Авдаков ознайомив з основними положеннями свого проєкту членів Комітету Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі, а згодом і все зібрання останньої.

Проєкт мав ряд серйозних вад. Щоб дати хід своїй ініціативі, обмежний глава всеросійської підприємницької організації обмежився в основному рамками техніко-економічних проблем. Питанням громадсько-політичного життя не приділялося належної уваги. Прерогативи проєктованої установи в системі органів державної влади не були визначені. Зі своїми однодумцями М. Авдаков піклувався найперше про інтереси підприємництва, що знайшло відображення у формулі про «забезпечення рівнодійної інтересів». Але його доволі помірковані пропозиції, спрямовані на вдосконалення управління народним господарством, не сприй-

¹⁰ Див.: Вестник сельского хозяйства. 1915. № 51–52.

¹¹ Экономическая жизнь Подолии. 1916. № 1. С. 19.

малися правлячою бюрократією. Найбільш категорично уряд відкидав пропозиції щодо ролі громадських організацій у вирішенні питань економічного розвитку¹².

Наприкінці 1915 р. пропозиції М. Авдакова та його однодумців з підприємницького середовища надійшли до Ради міністрів у вигляді Записки щодо організації Особливої наради з економічних питань. Основні її положення характеризувалися вузькістю щодо вирішення поставлених у ній проблем. Представники торгово-промислового класу виявлялися нездатними вийти за рамки схем, що були відпрацьовані ще «в епоху С. Вітте», коли держава стимулювала приватну ініціативу, а економічний розвиток здійснювався через стимулювання промисловості й без урахування інтересів сільського господарства. Торгово-промислова буржуазія була явно незадоволена економічною політикою уряду з її креном на державне підприємництво й вважала нове економічне піднесення механічним повторенням політики Вітте. За низкою свідчень засобів масової інформації, пропозиції М. Авдакова не викликали інтересу сільськогосподарських виробників, особливо українських експортерів. В очікуванні закінчення війни їх найперше цікавили питання щодо створення оптимальних умов для виробництва й експорту сільськогосподарської продукції в країні Європи та сприяння держави виробникам за рахунок зниження залізничних тарифів і вивізного мита, пошук нових ринків для збуту зернового надлишку¹³. Однак переключати стрілку руху на шлях реформ царизм не мав жодного бажання. Всякі наміри громадськості щодо найменших перемін в управлінні народним господарством він розглядав як загрозу авторитарній владі.

Крайнє незадоволення торгово-промислових кіл України політикою уряду виявилось під час роботи так званої Економічної наради Півдня Росії, яка відбулася в Одесі 17 жовтня 1915 р. Її учасниками були діячі фінансової сфери, пароплавних і залізничних компаній, акціонерних товариств, місцевого самоуправління і кооперативних організацій України. Широко були представлені на цьому форумі й наукові сили, найперше від Києва та деяких інших міст.

На зібранні було заслухано доповідь С. Соколовського, в якій аналізувалися причини економічної кризи в роки війни і можливість виходу з неї через організацію чіткої системи громадських установ. Потрібна така економічна програма, наголошував Соколовський, коли кожному

¹² Горно-заводское дело. 1915. № 17–18. С. 10963.

¹³ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1916. 24 марта.

регіону приділяється серйозна увага й передбачається використання економічних переваг кожного району в його ж інтересах. Оскільки цього нема, то урядові відомства «роблять політику», але не звертають уваги на проблеми економічного розвитку краю¹⁴.

Більш відверто висловлювався Я. Бальбок, який виголосив доповідь про роль України в зовнішній торгівлі. Південні регіони, говорив він, «мають необмежені продуктивні сили і природні багатства, проте позбавлені належних засобів для раціонального використання їх». Експорт з азово-чорноморських портів і митниць у передвоєнні роки не тільки не зріс, але й став зменшуватися порівняно з іншими регіонами імперії. Причому зростання вивозу з північних портів імперії відбувалося, за даними Бальбока, саме за рахунок південного регіону, через штучне відведення вантажів з України¹⁵.

Кілька промовців висловили гостре незадоволення урядом через відсутність давно назрілих реформ, ігнорування владою політичних свобод, зокрема ідеалів Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Зверталася також увага на низький рівень технічного облаштування азово-чорноморських портів і нерозвиненість залізничної мережі краю. Загалом висловлені на нараді міркування були сприйняті зібранням з належним розумінням і співчуттям¹⁶.

Із кожним роком війни економічна криза загострювалася, що посилювало опозиційні настрої до влади й викликало тривогу правлячого режиму. Кожний міністр внутрішніх справ вважав за необхідне обнародувати свій проєкт запобігання транспортній і продовольчій кризі, посилення боротьби з корупцією. Зрештою, восени 1916 р. у засобах масової інформації з'явилися основні положення економічної програми чергового керівника головного поліцейського відомства О. Протопопова, проголошені ним з трибуни Державної думи. Останній говорив, що уряд надто далеко зайшов на шляху регламентації ринку. Обмін потрапив у руки урядових агентів, заявляв цілковито справедливо Протопопов, а мільйони людей були усунуті з цієї сфери. Реквізиції, секвестри, заборони на вивіз продовольства – все це стало звичайними формами товарообміну, але цього не повинно бути¹⁷.

Із наведених висловлень зрозуміло, що О. Протопопов намагався заручитися певною підтримкою торгово-промислових кіл, але його аргу-

¹⁴ Горно-заводское дело. 1915. № 45. С. 12239.

¹⁵ Там же. С. 12240.

¹⁶ Известия Главного комитета по снабжению армии. 1915. № 6. С. 152–153.

¹⁷ Промышленность и торговля. 1916. № 42. С. 304.

менти вже не сприймалися суспільством. «Критичні зауваження міністра внутрішніх справ, спрямовані проти крайнощів державного соціалізму, – слушно констатував рупор всеросійського об'єднання промисловців, – що стали переважати в роки війни, викликають, природно, наше цілковите співчуття. Проте в нас виникають сумніви в тому, чи поділяють інші члени уряду настрої міністра, проголошені ним у Державній думі»¹⁸. Отже, маневри голови поліцейського відомства легко розшифровувалися, тим більше, що керівник Міністерства промисловості й торгівлі князь В. Шаховський відверто висловлював у пресі протилежні погляди.

Не могли задовольнити торгово-промисловий клас і декларативні положення програми голови Ради міністрів О. Трепова, рамки якої обмежувалися в основному вирішенням нагальних завдань, що відносилися до продовження війни. Лідер гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я М. Дітмар у своїй промові в Державній раді 26 листопада 1916 р. прямо заявив, що спільні інтереси торгово-промислового класу і влади «в боротьбі з германізмом» уже не можуть поєднати їх «без створення внутрішніх політичних умов, від яких залежить розвиток економічного життя»¹⁹.

Таким чином, зусилля громадськості, спрямовані на реорганізацію управління, проведення економічних реформ, не дали жодних позитивних результатів. Правлячий режим не допустив створення дієвих механізмів за участю широкої громадськості як у центрі, так і на рівні місцевого самоуправління. Виконання спричинених війною масштабних потреб господарського життя ускладнилося. Сільське населення, як раніше, було позбавлене права на самоорганізацію на волосному рівні. З осені 1916 р. заходи влади в сфері регулювання економіки мали суцільно декларативний характер. Урядові наради з цих питань не дали позитивних результатів. Ухвалені на них рішення не виконувалися й ніхто не ніс за це відповідальності. Такий стан речей найчастіше пояснювався відсутністю на місцях належної роботи за участю широкої громадськості, що неминуче породжувало тенденцію до розпаду владних інституцій, які забезпечували регулювання товарного ринку.

Перша світова війна активізувала й кооперативний рух в Україні. Зокрема спостерігалось помітне зростання кооперативної мережі не тільки в сільській місцевості, але й у містах і промислових районах України, що сприяло пом'якшенню продовольчої кризи.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Горно-заводское дело. 1916. № 48. С. 14781–14782.

Слід зазначити, що розвиток кооперації в царській Росії мав щонайменше дві суттєві відмінності порівняно з країнами Західної Європи. Перша з них полягала в тому, що на Заході кооперація була «рухом народних мас, в якому роль інтелігенції була відносно незначною». У Російській імперії кооперація «перебувала під впливом інтелігенції, яка виходила з міркувань ідейного характеру й бажання служити інтересам трудящих класів»²⁰. Другою відмінною ознакою було те, що кооперація створювалася переважно під егідою держави. Остання надавала підтримку кредитним товариствам і підпорядковувала їх повному контролю. Численні інспектори Державного банку стежили за їхньою діяльністю через систематичне ревізування поточної роботи. Дехто навіть сприймав кредитні товариства не як повноцінні громадські організації, а як кооперативні фасади, подібні до тих, які зненацька створював Г. Потьомкін у малолюдних місцевостях Південної України на час проїзду цариці Катерини II²¹. Те ж стосується й інших форм кооперації. Споживчі товариства були під опікою Міністерства внутрішніх справ, а артільні й сільськогосподарські кооперативи – під наглядом Міністерства торгівлі й промисловості та Міністерства землеробства.

У роки війни роль кооперації зростає небувало. Селяни тяглися до неї через гостру нестачу сільськогосподарських знарядь праці, робочої сили та фінансових засобів. Кредитні, сільськогосподарські та споживчі товариства докладали зусиль до забезпечення армії й населення міст продовольством. Особливо важливе значення мало те, що в селянському середовищі виникла й посилювалася тенденція до звільнення кооперації від жорсткої державної опіки та самостійного розв'язання проблем, що постали перед селянськими господарствами. Виробники Подільської губернії вже на початку війни відверто висловлювали незадоволення існуючими схемами забезпечення армії продовольством, передусім низькими цінами на хліб, які диктувало Міністерство землеробства, недооцінкою ролі земств, кооперативів та інших громадських організацій у забезпеченні села товарами масового попиту²². Громадськість України наполягала на створенні в структурі губернських уповноважених із продовольства таких механізмів, які за допомогою кооперативів були б

²⁰ Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. Москва, 1918. С. III–IV.

²¹ Там же. С. 351, 354.

²² Экономическая жизнь Подолии. 1914. № 18. С. 60.

спроможні «після закінчення війни зберегти й розширити свої операції і взяти на себе всю торгівлю хлібом Півдня Росії»²³.

Упритул до життєвих потреб сільського населення підійшли в роки війни кооперативи в усіх регіонах України. 5 липня 1915 р. зібрання Харківського товариства сільського господарства, у роботі якого брали участь багато кооператорів губернії, вирішило розширити рамки своїх попередніх планів. Поряд із постачанням військам продовольства було поставлено завдання задовольняти нагальні потреби селян, здійснювати, зокрема, заходи «для їхнього згуртування й виучки». «Під час загального напруження сил для вирішення складного завдання збуту продуктів і забезпечення ними армії, – зазначалося в ухваленій зібранням постанові, – громадські сили мають бути мобілізованими. Останнє має виявитися в інтенсивному кооперативному будівництві й творчій роботі не тільки для сьогоdnішнього дня, а й для майбутнього»²⁴.

Умови життя в роки війни сприяли посиленню громадського пульсу. Різко зріс інтерес до міжнародних і фронткових подій, оволодіння знаннями через підвищення освітнього рівня. Село, що раніше було байдужим до засобів масової інформації, стало зачитувати часописи «до дірок». За цих обставин працівники кооперативів Поділля й Волині докладали зусиль до організації серед населення лекцій і бесід на різноманітну тематику, а також розповсюдження книг, газет і бібліотечок з питань продуктивності сільського господарства. З ініціативи й за фінансового сприяння кооперативів у Полтавській, Київській, Харківській, Чернігівській та інших губерніях України з'явилося устаткування для показу кінофільмів і кінохронік, організовувалися народні будинки й бібліотеки, де представники української інтелігенції виступали з лекціями й оглядами подій на фронті. Зросла тяга молодих селян до навчання на агрономічних курсах.

Кооперація пробуджувала інтерес до самодіяльності навіть у населення віддаленої від міст глибинки, сприяла посиленню його потягу до освіти, рідної мови, національної культури. На кооперативному з'їзді споживчих товариств, що відбувся в Москві у третій декаді 1915 р., делегати з України надзвичайно високо оцінювали роль кооперації в царині культури й освіти в роки війни. Голова Ради Київського кооперативного союзу П. Пожарський акцентував увагу присутніх на тому, що кооперація має не тільки величезне економічне значення, а й національне. Ці дві її особливості, наголошував Пожарський, засвідчують «стійкість

²³ Там же.

²⁴ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 9 июля.

і надають упевненості у майбутньому». Своєю чергою, М. Стасюк, майбутній член Генерального секретаріату Української Центральної Ради, заявив на з'їзді, що кооперація «сприяє перетворенню селянства з етнографічної маси в націю в повному розумінні цього слова»²⁵.

Справді, в роки війни проведення кооперативних форумів супроводжувалося вимогами впровадження української мови в усі сфери суспільно-політичного життя. На нараді кооператорів Чернігівського повіту в середині вересня 1915 р. її учасники вимагали доповідей українською мовою. Восени того ж року на кооперативному з'їзді в Одесі виникла конфліктна ситуація через те, що представник канцелярії градоначальника заборонив користуватися українською мовою. Наводилися переконливі факти несприйняття українським селянством кооперативної літератури російською мовою. Щоб угамувати пристрасті й подальше загострення обстановки, головуєчий на зібранні запевнив його учасників, що кооперативна преса Херсонщини друкуватиме матеріали українською мовою²⁶.

Водночас зауважимо, що в роки війни українська кооперація опинилася в надто складному становищі через нестачу досвідчених кадрів. Агрономи, зоотехніки, вчителі та інші представники української інтелігенції, які очолювали кооперативи, перебували в діючій армії. Селянські господарства, що становили основу її діяльності, руйнувалися.

Ще більші труднощі для кооперативного руху були наслідком тих перешкод, які створювала влада, вбачаючи в самодіяльності населення загрозу існуванню авторитарного режиму. Як і до війни, уряд не дозволяв організувати в Києві центр української кооперації. Для попередження цього заходу практикувалися адміністративні покарання й брутальний тиск з боку місцевої влади²⁷. Ставилися всілякі перешкоди на шляху відкриття нових кооперативів, а тим більше кооперативних об'єднань. Тільки після довголітньої тяганини, в 1915 р. було затверджено статут Харківського союзу установ дрібного кредиту, який був підписаний у Міністерстві фінансів ще в 1910 р. Але й після цього союз не міг задовольнити кооператорів, оскільки його робота залишалася під жорсткою чиновницькою опікою²⁸. Заслугує на увагу сумна історія із затвердженням статуту Ніжинського об'єднаного товариства, до якого

²⁵ Черниговская земская неделя. 1915. 30 октября.

²⁶ Там же. 6 ноября.

²⁷ *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів, 1996. С. 314–315.

²⁸ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 5 ноября.

входили сільськогосподарські, кредитні та споживчі кооперативи. Проект статуту роками кочував канцеляріями відповідних міністерств, але справа так і не була вирішена. Не допомогли ані аргументи щодо солідного вкладу товариства в забезпечення армії продовольством, ані клопотання членів вищих законодавчих палат імперії від Чернігівської губернії²⁹.

Імперський уряд ставив перешкоди на шляху затвердження кооперативних союзів повсюди. 22 березня 1916 р. у Державній думі розглядалося питання про кооперативні товариства та їх об'єднання. Член Думи від Подільської губернії навів у своїй промові такий факт. Клопотання щодо відкриття губернського кооперативного об'єднання було відправлене в Петроград ще в 1911 р., а перший крок до здійснення цього було дозволено зробити тільки в 1915 р.³⁰ Попри зростаючу роль кооперативів у забезпеченні армії та населення продовольством і товарами повсякденного попиту й визнання цього факту вищими урядовцями, величезна кількість клопотань щодо відкриття нових товариств і об'єднання їх у союзи залишилася без розгляду чи була відхилена³¹.

Намагання уряду тримати кооперативи під жорстким контролем викликало гостре незадоволення і протести громадськості. Останнє яскраво проявилось, зокрема, на згаданому вище кооперативному з'їзді в Одесі в жовтні 1915 р. Його учасники обговорили становище споживчої кооперації та причини, що гальмували її розвиток. У виголошеній на з'їзді доповіді доцента С. Аваліані увага аудиторії акцентувалася на тому, що споживчі кооперативи існують поза рамками правових норм і влада розглядає їх як благодійні організації, підпорядковані Міністерству внутрішніх справ. Через те, що ці товариства об'єднують широкі демократичні прошарки населення, говорив доповідач, вони перебувають «під підозрою» й позбавлені права самостійної діяльності. Над ними завжди тяжіє сваволя адміністрації. Учасники форуму підтримали у своїх промовах та в ухваленій постанові основні положення доповіді й вимагали права на створення кооперативів явочним порядком³².

У міру загострення суспільної атмосфери в роки війни організаційне кооперативне будівництво зустрічало дедалі сильнішу протидію з боку адміністративних установ імперії. Кооперативний законопроект, внесений у Державну думу за підписами 75-ти членів, був підданий гострій критиці

²⁹ Черниговская земская неделя. 1916. 3 июня.

³⁰ Стенографические отчёты. Государственная дума. Четвёртый созыв, сессия IV. Стб. 3869.

³¹ Промышленность и торговля. 1915. № 18. С. 183.

³² Черниговская земская неделя. 1915. 30 октября.

як правлячою бюрократією, так і представниками проурядових фракцій. Для протидії йому зацікавлені міністерства представили в Раду міністрів свої міркування з цього приводу.

Із небувалою однотайністю урядовці висловилися проти явочного порядку створення кооперативів і наполягали на регламентації принципів їхньої діяльності, що мали бути покладені в основу «нормальних статутів». На думку бюрократів з Міністерства землеробства, зміст останніх полягав у тому, що мета й характер діяльності кооперативів слід чітко окреслити законом. Членами кооперативу могли бути тільки особи, які мали від нього безпосередню вигоду. Міністерство торгівлі й промисловості пішло ще далі й пропонувало повністю відкинути законопроект 75-ти членів Державної думи й обмежити кооперативне будівництво строгими рамками. Міністерство фінансів клопотало звільнити кредитну кооперацію від усяких норм кооперативного закону й залишити її під своєю жорсткою опікою³³.

Гальмування урядовими установами кооперативного будівництва призвело до широкого обговорення цього аспекту проблеми як на зібраннях громадських організацій, так і в засобах масової інформації. Розглядалися шляхи й методи протидії правлячій бюрократії. Найчастіше громадськість наполягала, щоб кооперативні потреби повсюдно обговорювалися на земських нарадах. Пропонувалося надсилати ухвалені на земських зібраннях накази з питань організаційного кооперативного будівництва членам Державної думи, а доповідні записки з цього приводу – до владних установ, а також розглянути шляхи розвитку кооперації на з'їзді. «Завданням кооперації, – зазначав харківський часопис на початку 1916 р., – є боротьба організованого в товариства трудового населення за свої інтереси. Для цього необхідна організація і взаємодія всіх видів кооперації та широке кредитування товариств і їх союзів кредитними спілками»³⁴.

Отже, роль кооперації в роки війни зростала в усіх сферах господарського й культурно-просвітницького життя. Кооперативний рух став набирати сили знизу, у середовищі широких верств сільського й міського населення. Але цей процес лякав правлячу верхівку імперії, яка гальмувала розширення кооперативної мережі, об'єднання товариств у союзи.

³³ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1916. № 2. 14 января.

³⁴ Там же.

2.2. Прояви доброчинності та соціальної солідарності в 1914–1918 рр.

У роки Першої світової війни в царській Росії на додаток до існуючих було створено широку мережу доброчинних організацій, які надавали допомогу армії та постраждалому від війни населенню, опікувалися пораненими й хворими воїнами. Частина з них мала безпосередній зв'язок з буржуазно-ліберальною опозицією, котра боролася за посилення свого впливу в суспільстві. З цього погляду заслуговують на увагу Всеросійський земський союз (Земський союз), Всеросійський союз міст (Міський союз), Комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, діяльність якого відбувалася в Україні, та частково Комітет Великої княжни Тетяни Миколаївни для допомоги потерпілому від війни населенню (Тетянинський комітет). За численними свідченнями, зокрема генерала-квартирмейстера Ставки верховного головнокомандувача Ю. Данилова, санітарна справа була єдиною, до якої були допущені громадські сили на початку війни³⁵. Під тиском обставин, які диктувала війна, особливо після Горлицької катастрофи весною 1915 р., уряд змушений був піти на поступки. Земський і Міський союзи були залучені до виробництва й постачання військам зброї, боєприпасів та іншого необхідного армії спорядження. Проте й після цього влада жорстко контролювала громадські організації, гальмувала їхні зусилля, спрямовані на мобілізацію промисловості для потреб армії. За свідченням працівників Міського союзу, громадські організації в Україні переслідувалися³⁶. Правлячий режим боявся більше, ніж вогню, посилення їхнього впливу в суспільстві*.

Земський союз було створено на з'їзді представників місцевих земств 30 липня 1914 р. Від українських губерній в його роботі брали участь такі особи: від Катеринославщини – К. Гесберг, Київщини – М. Суковкін,

³⁵ Данилов Ю. Н. На пути к крушению // Военно-исторический журнал. 1991. № 10. С. 80.

³⁶ Известия Главного комитета по снабжению армии. 1915. № 4–5. С. 184.

* Страх перед організацією громадян у незалежні від держави структури навіть для вирішення господарських і побутових проблем був притаманний авторитарним режимам усіх часів. На це проливають яскраве світло, зокрема, протоколи врядування за доби піднесення Римської імперії, які дійшли до нас у вигляді листування імператора Траяна з Плінієм Молодшим, управителем провінції Віфінія – Понт. «Пліній: Велика пожежа спустошила Нікомедію. Чи буде гаразд, якщо сформувати товариство пожежників зі 150 чоловік? Траян: Ні. Корпорації, хоч як вони себе називають, неодмінно обертаються на політичні об'єднання» // Дейвіс Н. Європа. Історія. К., 2000. С. 206–207.

Полтавщини – Є. Саранчев, Таврії – Я. Харченко, Харківщини – П. Добросільський, Чернігівщини – Рачинський і Бакуринський та ін. З'їзд ухвалив постанову про створення Головного комітету Земського союзу, губернських і повітових комітетів для надання санітарної допомоги армії. Головноуповноваженим союзу було обрано князя Г. Львова. На зібранні було оголошено, що загальна сума внесків губернських земств на рахунки Всеросійського земського союзу досягла 6 млн рублів, з них від земств України надійшло 1,1 млн (Катеринославське губернське земство пожертвувало 100 тис., Подільське – 500 тис., Полтавське – 100 тис., Таврійське – 100 тис. руб., Харківське – 150 тис., Херсонське – 100 тис., Чернігівське – 50 тис. рублів)³⁷.

Без активної участі земств годі було й думати про забезпечення військ продовольством та необхідним спорядженням. Через ці та інші невідкладні потреби армії уряд змушений був офіційно визнати діяльність Земського союзу з 12 серпня 1914 р.

У складних умовах перебувало в Російській імперії міське самоуправління. Його діяльність була обмежена правовими нормами урядового Положення 1890 р., згідно з яким міста були позбавлені можливості об'єднуватися навіть навколо губернських центрів. Без дозволу влади всякі об'єднання громадян не могли функціонувати й були приречені на розгін. Але обставини, що диктувалися війною, виявилися сильнішими, і 8–9 серпня 1914 р. на установчому з'їзді міських голів у Москві було створено Всеросійський союз міст. 16 серпня 1914 р. його затвердив Микола II. Головноуповноваженим Союзу було обрано В. Брянського, а його заступниками – М. Терещенка й О. Гучкова³⁸.

У роботі з'їзду взяли участь 110 осіб від 50 губернських і 20 повітових міст царської Росії. На зібранні було оголошено, що міністр внутрішніх справ М. Маклаков не задовольнив клопотання щодо включення в програму роботи зібрання навіть питань допомоги сім'ям запасних воїнів, які були мобілізовані до діючої армії. Було дозволено обговорити тільки шляхи і способи надання допомоги пораненим воїнам. До відома учасників з'їзду було доведено також вказівку голови уряду І. Горемікіна про те, що створені громадські організації для задоволення викликаних війною потреб повинні звертатися за фінансовою підтримкою до держави. Для цього Земському союзу відпускалося 4 млн руб., а Міському – 3 млн руб. Проте надходження фінансових засобів громадським

³⁷ Киевская земская газета. 1914. 8 августа.

³⁸ Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. 1916. № 1. С. 4.

організаціям було надзвичайно ускладнено й відбувалося за такою схемою: клопотання до канцелярії Особливої наради генерала Фролова при штабі верховного головнокомандувача; розгляд справи в Міністерстві фінансів; зрештою, остаточне вирішення питання щодо фінансування громадських організацій у Раді міністрів. Проте обчислення фахівців засвідчили, що для надання нагальної допомоги хворим і пораненим воїнам Міському союзу потрібна сума в розмірі 26,1 млн руб.³⁹ Керівництво Земського і Міського союзів певною мірою координувало свої зусилля з надання допомоги постраждалим від війни воїнам. У 1915 р. обидві організації створили спільний Головний комітет з постачання армії – Земгор.

У вересні 1914 р. було створено Тетянинський комітет з відділеннями в губернських центрах. Активну участь у діяльності Київського відділення Тетянинського комітету брали відомі в Україні громадські діячі, вчені та літератори – Ф. Штейнгель, С. Єфремов, М. Василенко та ін. Повсякденне керівництво відділенням здійснював А. Ржепецький, котрий декілька років по тому, за гетьманства П. Скоропадського, перебував на посаді міністра фінансів.

У 1915 р. розпочалась активна діяльність Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, в роботі якого було задіяно немало майбутніх діячів української національної революції – Д. Дорошенко – уповноважений Комітету і керівник відділу харчування й допомоги потерпілим від війни; А. Ніковський – керівник відділу постачання; А. В'язлов – уповноважений Комітету при штабі 8-ї армії. Відповідальним за загальне керівництво організацією був Ф. Штейнгель⁴⁰.

Результати діяльності благодійних організацій багато в чому визначалися підтримкою громадськості на місцях. У вересні 1914 р. в Києві було проведено з'їзд міських голів губернії. На пропозицію його організаторів, до Міського союзу приєдналися Черкаси, Бердичів, Сквиря, Звенигородка та деякі інші повітові міста й внесли на його банківські рахунки грошові суми в розмірі 500 руб. кожне. Але Уманська дума відмовилася від входження в Союз⁴¹. У тому ж місяці до Міського союзу приєдналася низка інших губернських і повітових міст України. Фінансовий внесок Чернігова в касу Союзу становив 3 тис. рублів.

³⁹ Известия Киевской городской думы. 1914. № 9. С. 117.

⁴⁰ Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. 1916. № 1. С. 52; № 3. С. 36.

⁴¹ Известия Киевской городской думы. 1914. № 9. С. 117.

18 жовтня з'їзд міст Харківської губернії ухвалив рішення про створення обласної організації для надання допомоги хворим і пораненим воїнам⁴².

До Міського союзу могли входити всі губернські та обласні міста, а з повітових тільки ті, річний бюджет котрих був не менше 300 тис. руб. Виходячи з цього, до Міського союзу спочатку приєдналися тільки 29 повітових міст з усієї Російської імперії⁴³. Але їхня кількість швидко зростала і наприкінці жовтня 1914 р. у ньому числилося 272 міста, з яких 201 повітове. Їхні грошові внески в касу Союзу перевищили 607 тис. рублів⁴⁴. У подальшому до Міського союзу приєднувалися нові міста, й у березні 1915 р. їхня кількість досягла 385⁴⁵. У серпні 1916 р., тобто після двох років війни, в Міському союзі налічувалося 474 міста, що були об'єднані в 13 обласних і губернських організацій. Кількість службовців Міського союзу в тилу й на фронті становила 30 тис. осіб⁴⁶. З числа українських міст, які ввійшли до складу Союзу за півтора року війни, у 82 функціонували губернські й повітові комітети, а в трьох – обласні⁴⁷.

За сприяння місцевої влади, громадських і підприємницьких організацій збиралися кошти на користь жертв війни, створювалася мережа лікувальних закладів для поранених і хворих воїнів. Рада з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я асигнувала кошти на облаштування двох пересувних лазаретів та устаткування стаціонарного шпиталю в Харкові на 200 ліжок⁴⁸. У серпні 1914 р. відомий підприємець і меценат М. Терещенко власним коштом відкрив лазарет у Києві на 300 ліжок. Інші члени сім'ї Терещенків обладнали притулок для нижніх чинів з ампутованими кінцівками, лазарети і шпиталь для поранених солдатів і офіцерів на 270 ліжок⁴⁹.

Тривога за рідних і близьких, мобілізованих до армії, стимулювала добровільну діяльність громадських організацій та всього населення. Навіть невеликі кооперативи організовували допомогу потерпілим від

⁴² Там же. С. 120.

⁴³ Там же. С. 120–121.

⁴⁴ Там же. № 11. С. 81.

⁴⁵ Черниговская земская неделя. 1915. 20 марта.

⁴⁶ Киевские городские известия. 1916. № 7–8. С. 138.

⁴⁷ *Донік О. М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2002. Вип. 4. С. 162.

⁴⁸ Горно-заводское дело. 1914. № 35. С. 9501.

⁴⁹ *Ступак Ф.* Благочинна діяльність на початку XX ст. // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. Чернівці, 2000. С. 152.

війни розміром від 50 до 700 руб.⁵⁰ Загалом це становило немалі грошові суми. На початку 1915 р. чернігівський часопис повідомляв про відправлення пожертвувань з губернії у діючу армію в розмірі 700 тис. руб.⁵¹

Однак найбільш масштабною була допомога жертвам війни з боку міських дум і земств, що ввійшли до Земгору. Вже наприкінці липня 1914 р. Київська міська дума ухвалила постанову про спорядження для діючої армії двох загонів – шпиталів на 50 ліжок кожний; облаштування в місті лазаретів на 100 ліжок для проведення хірургічних операцій; асигнування Маріїнському товариству Червоного хреста 30 тис. руб. для організації та підготовки спеціального Київського загону сестер-жалібниць; надання 150 тис. руб. для допомоги солдатським сім'ям⁵². У наступному місяці зібрання міської думи зобов'язалося обладнати шпиталь на 300 ліжок і утримувати його за рахунок пожертвувань різних установ і приватних осіб. До кінця 1914 р. у Києві було облаштовано 9 шпиталів на 6185 ліжок, що знаходились у віданні Міського союзу. Одні з них утримувалися на фінансові засоби міста, інші – на субсидії військового відомства, пожертвування громадських організацій та приватних осіб⁵³.

Упродовж кількох тижнів Україна покрилася густою мережею лікувальних закладів. За активної участі міських дум і земств та сприяння військового відомства облаштовувалися великі шпиталі на території Правобережної України: у Бердичеві – на 6 тис. ліжок, у Черкасах – на 3,5 тис., в Умані – на 450 ліжок⁵⁴. 2 вересня 1914 р. з'їзд міських голів Таврійської губернії обговорив різні аспекти надання лікарської допомоги хворим і пораненим воїнам. Міські самоуправління губернії зобов'язалися облаштувати 1107 ліжок, з них 946 за рахунок громадських організацій і приватних осіб. Найбільші витрати взяли на себе Сімферополь, Мелітополь, Бердянськ, Євпаторія та інші міста⁵⁵.

Чернігівський губернський комітет Міського союзу ухвалив постанову про організацію своїми засобами шпиталів у повітових містах: у Ніжині – на 900 ліжок, Конотопі – на 200, Новозибкові – на 200, Кролевіці – на 50 ліжок. Водночас облаштовувалися притулки для скалічених на війні солдатів: у с. Павлівка Мглинського повіту – на 40 ліжок, у Новозибківському повіті – на 200 ліжок, у с. Клинець Суразького повіту – на

⁵⁰ Черниговская земская неделя. 1914. 3 октября.

⁵¹ Там же. 1915. 20 марта.

⁵² Киевская земская газета. 1914. 25 июля.

⁵³ Известия Киевской городской думы. 1914. № 12. С. 69.

⁵⁴ Там же. № 9. С. 117.

⁵⁵ Известия Симферопольской городской думы. 1914. № 5–10. С. 2.

300 ліжок. Члени Чернігівського комітету клопотали, щоб Головний комітет Міського союзу асигнував засоби на утримання 2110 ліжок у шпиталях, 960 ліжок у притулках і сприяв забезпеченню їх медикаментами, перев'язочними матеріалами та хірургічним інструментом на 914 ліжок. Витрати на утримання одного ліжка становили 0,90 руб. на добу в шпиталях і 0,60 руб. – у притулках⁵⁶.

Утримання одного пораненого чи хворого воїна обходилося на Чернігівщині в середньому 0,35 руб. на добу, а обладнання одного ліжка – 22–25 руб. Для зменшення витрат громадськість організовувала групи санітарів для безоплатного перенесення поранених. Візники перевозили їх від залізничних станцій до шпиталів без оплати. На утримання останніх робили внески громадські організації та приватні особи. Міська дума Чернігова асигнувала для цього 25 тис. рублів⁵⁷.

Масштабну роботу з надання допомоги пораненим і хворим воїнам з перших днів війни виконало Харківське губернське земство. Ще до кінця серпня 1914 р. ним було обладнано 6 шпиталів на 500 ліжок у межах Харківського і Вовчанського повітів. Земці взялися також за організацію ще п'яти шпиталів в інших повітах губернії на таку ж кількість місць. Було ще прийнято рішення обладнати за рахунок земських коштів шість санітарних вагонів для потреб військового відомства⁵⁸. Загалом до кінця 1914 р. організаціями Земгору в Україні було обладнано 12 санітарних потягів. Для їх ефективного функціонування велася закупівля медикаментів, хірургічного інструменту і непромокального одягу.

Підтримка армії з боку громадськості не обмежилася наданням лікувально-реабілітаційної допомоги. Численні факти засвідчують солідні пожертвування населенням предметів повсякденного вжитку. 10 листопада 1914 р. місцеві організації Міського союзу відправили залізницями в діючу армію 51 вагон із теплим одягом, взуттям та іншими товарами масового попиту, в тому числі з Харкова 20, а з Києва – 21 вагон⁵⁹. 2 грудня Кременчуцька міська управа відправила на фронт 2 вагони теплої одягу загальною вартістю 10 тис. рублів⁶⁰. Напередодні зимового сезону 1915–1916 рр. організації Земського союзу вели заготівлю для

⁵⁶ Известия Киевской городской думы. 1914. № 11. С. 119.

⁵⁷ Там же. № 9. С. 122.

⁵⁸ *Донік О. М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). С. 122.

⁵⁹ Известия Киевской городской думы. 1914. № 11. С. 85.

⁶⁰ Там же. С. 119.

військ теплого одягу, взуття і продовольства. Одним тільки Київським комітетом Земського союзу було заготовлено теплого одягу на 300 тис. рублів⁶¹.

Цікавим аспектом даної проблеми є питання щодо управління лікувальними закладами в системі Земгору. Низка фактів засвідчує, що воно здійснювалося на колегіальних началах. У Києві, наприклад, шпиталями опікувалися ради, до складу яких входили представник місцевого комітету Міського союзу, головний лікар, дама-підкувальниця від громадськості міста, представники установ і приватні особи, що надали приміщення, фінансові засоби тощо⁶². При кожному шпиталі створювалася Дамська рада для нагляду за діяльністю різних сфер шпитального господарства. Дамські ради окремих лікарняних закладів об'єднувалися в Шпитальну раду в межах усього міста. Її очільниця була повноправною членкинею Київського комітету Міського союзу. Активну участь у діяльності шпитальних рад Києва брали О. Півторацька, Л. Страдомська, Н. Довнар-Запольська, О. Грабарь, Ф. Пироженко, М. Кобець, Б. Тарновська, А. Ковалевська, М. Плахова, Н. Стражеско⁶³. Отже, в роки війни жінки України стали виходити за межі традиційної діяльності. Їхня участь у важливій і складній справі надання допомоги постраждалим була цілковито новим явищем в історії імперського суспільства.

Від активності членів шпитальних рад, їхніх зв'язків із громадськістю і підприємницькими організаціями деякою мірою залежала якість харчування поранених і хворих солдатів. Яким же воно було? Для прикладу наведемо добову норму харчування в Одеському шпиталі Міського союзу:

1. Рано-вранці чай з білим хлібом у необмеженій кількості.
2. Молоко з білим хлібом на сніданок.
3. Обід із двох страв.
4. Чай після полудня.
5. Вечеря з однієї страви і чаю.

У середньому в цьому шпиталі на одного хворого витрачалося понад двох фунтів білого і 1/4 фунта чорного хліба⁶⁴.

Колосальні обсяги допомоги пораненим і хворим солдатам та офіцерам вимагали відповідних фінансових затрат, окрім тих, що надавалися громадськими організаціями і приватними особами. На початку війни

⁶¹ Там же. 1915. № 10. С. 101.

⁶² Там же. 1914. № 10. С. 158–159.

⁶³ Там же. С. 160.

⁶⁴ Известия Одесской городской думы. 1916. № 1–4. С. 214–215.

Земський союз клопотав, щоб Рада міністрів надала йому 15 млн рублів. Князь Г. Львов пояснював це тим, що Земський і Міський союзи зобов'язалися організувати й утримувати шпиталі та лазарети на 200 тис. ліжок, а витрати тільки впродовж першого місяця війни обчислювалися сумою в 22 млн руб. У відповідь уряд задовольним прохання Земського союзу⁶⁵.

Щодо фінансування державою Земського і Міського союзів у тогочасних джерелах збереглися дещо суперечливі дані. Одна з причин цього полягає у тому, що засоби масової інформації не завжди враховували асигнування імперським столицям і Кавказу. Зокрема, в часописах повідомлялося, що з початку війни і до квітня 1915 р. Земгору було виділено з державної скарбниці суму в розмірі 130 млн руб. Але подібні повідомлення викликали «здивування» керівництва Земгору. За інформацією останнього, обидва союзи отримали за вказаний період значно менше – близько 112 470 тис. рублів, з них 35 млн надійшло до Петрограда й Москви⁶⁶. Певною мірою показником обсягу діяльності Міського союзу може служити обіг грошових сум як із державної скарбниці, так і пожертвувань громадських організацій та приватних осіб. На 1 серпня 1916 р. обіг каси Головного комітету Міського союзу перевищив 125 млн руб. Проте до цієї цифри не включено суми на рахунках Москви, Петрограда й Кавказу, що мали пряме асигнування з державної скарбниці⁶⁷.

Обсяги допомоги пораненим і хворим зростали з кожним місяцем. Працівники Земгору мали допомагати їм на всьому шляху «від окопів до місць одужування». Про масштаби цієї роботи свідчить те, що тільки через шпиталі й лазарети Міського союзу до 1 січня 1916 р. пройшло 1260 тис. поранених⁶⁸. На 114 харчових пунктах Міського союзу, розташованих на шляху перевезення поранених і хворих воїнів, із 12 жовтня 1914 р. до 1 квітня 1915 р. було нагодовано понад 833 тис. осіб. Вартість харчування обійшлася в 98 757 руб.⁶⁹

Поступово діяльність добровільних організацій поширилася безпосередньо на прифронтову зону. 17 жовтня 1914 р. на засіданні Центрального комітету Земгору було ухвалено постанову про спільну й планомірну діяльність Земського і Міського союзів у справі організації

⁶⁵ Черниговская земская неделя. 1914. 30 октября.

⁶⁶ Известия Киевской городской думы. 1915. № 4. С. 89.

⁶⁷ Киевские городские известия. 1916. № 7–8. С. 138.

⁶⁸ Лазанська Т. І. Німці – виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2002. Вип. 4. С. 86.

⁶⁹ Известия Киевской городской думы. 1915. № 3. С. 118–120.

поблизу розташування військ складів і перев'язувально-харчових пунктів. Підрозділи Земгору організували харчові пункти, лазні й пральні, боролися з інфекційними хворобами, надавали допомогу біженцям і вигнанцям⁷⁰. До 1 квітня 1915 р. поблизу передових ліній вогню було впорядковано понад 50 лазень, де оздоровилися й отримали чисту білизну та їжу понад 500 тис. солдатів⁷¹. У містах, розташованих у ближньому від фронту тилу, будувалися склади й дезінфекційні камери, організувалися медичні загони для щеплення від хвороб і лікування зубів⁷².

Доброчинна діяльність Земгору набула розмаху в 1916 р. Згідно з кошторисом Міського союзу на друге півріччя 1916 р. сума витрат на трьох фронтах, що протистояли військам Центральних держав, обчислювалася цифрою 31 млн рублів. Наприкінці другого року війни організаціями Міського союзу були впорядковані й утримувалися хірургічні шпиталі в 208 містах європейської частини Російської імперії, без урахування Москви, Петрограда, Кавказу і Фінляндії. У перший рік війни з Центрального складу Міського союзу було видано для лазаретів і шпиталів медикаментів на 1 млн рублів, упродовж другого – на 3 млн, а хірургічного інструменту від початку війни до серпня 1916 р. – на 772 тис. рублів. Оборот реалізованої білизни, господарського приладдя і продовольчих продуктів Центрального складу перевищив суму 27 247 тис. рублів⁷³. Отже, доброчинна діяльність організацій Земського і Міського союзів у роки війни характеризувалася широким діапазоном і розмахом.

Упродовж усієї війни активною і доволі масштабною була доброчинна діяльність Київського відділення Тетянинського комітету та Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. На початку війни зусиллями працівників Київського відділення Тетянинського комітету організовано збір коштів під гаслом «Київ – Польщі», що надходили на рахунки Комітету й призначалися для грошової та продовольчої допомоги біженцям із губерній Царства Польського. Збір на території Київської губернії становив 147 168 рублів⁷⁴. У червні 1915 р. підрозділи

⁷⁰ Там же. 1914. № 10. С. 110.

⁷¹ Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. 1916. № 1. С. 8; Известия Киевской городской думы. 1915. № 4. С. 89.

⁷² Известия Киевской городской думы. 1914. № 12. С. 47–48.

⁷³ Киевские городские известия. 1916. № 7–8. С. 139.

⁷⁴ Ежемесячник Киевского отделения Комитета её императорского высочества Великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий. 1916. № 1. С. 25.

Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту відкривали для біженців харчові пункти поблизу розташування військ. Зазвичай вони організовувалися нашвидкуруч і припиняли свою діяльність через подальшу евакуацію населення⁷⁵. У серпні–вересні 1915 р. структурні підрозділи Комітету допомагали органам місцевої влади визначати маршрути руху біженців, вибирати місця зручних переправ через Дніпро обозів з худобою і фуражем⁷⁶. Їхніми зусиллями було облаштовано медичний і харчовий пункти в Юровому Волинської губернії, інфекційну лікарню і харчовий пункт у Житомирі, санітарні й харчові пункти в Каневі, Катеринівці та Микільській Слобідці Чернігівської губернії. Трохи пізніше Комітет субсидував створення аналогічних пунктів у Єлисаветграді, Смілі, Білозір'ї та в різних місцях Києва – на товарній станції, Набережному шосе, Лук'янівці⁷⁷. Водночас підрозділи Комітету за сприяння вищого військового командування організовували неподалік від фронту лазні й пральні та «пересувні склади для діючої армії»⁷⁸. Останні стали доволі надійним джерелом забезпечення поранених воїнів і біженців медикаментами, продовольством, одягом і взуттям.

Для підтримки біженців уряд створив у структурі Міністерства внутрішніх справ Особливу нараду з благоустрою біженців, яка стала функціонувати з 10 вересня 1915 р. Проте організації Земгору стикалися з перешкодами в отриманні фінансових засобів з боку урядових установ. До листопада 1915 р. Особливою нарадою з благоустрою біженців було асигновано для надання допомоги біженцям 65 млн руб., із них організаціям Міського союзу – тільки 4 млн руб.⁷⁹ За таких обставин реальна допомога біженцям нерідко залежала від пожертвувань населення. На рахунки Київського відділення Тетятинського комітету з 1 жовтня 1914 р. до 1 січня 1916 р. надійшло 1 328 269 руб. від населення і громадських організацій⁸⁰. Збір пожертвувань від киян для підтримки дітей біженців, організований 17 лютого 1916 р., становив 67 469 руб.⁸¹ Упродовж п'яти

⁷⁵ Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. 1916. № 1. С. 24.

⁷⁶ Черниговская земская неделя. 1915. 2 октября.

⁷⁷ Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. 1916. № 1. С. 24, 26.

⁷⁸ Известия Киевского областного военно-промышленного комитета. 1916. № 1–2. С. 64.

⁷⁹ Известия Киевской городской думы. 1915. № 11. С. 85.

⁸⁰ Ежемесячник Киевского отделения Комитета её императорского высочества Великой княжны Татьяны Николаевны... 1916. № 1. С. 31.

⁸¹ Там же. 1916. № 2–3. С. 68–71.

місяців, з 1 серпня 1915 р. до 1 січня 1916 р., на продовольчих пунктах Київського відділення Тетянинського комітету харчувалося понад 1013 тис. біженців і вигнанців⁸². Міське самоуправління Києва мало підтримку від громадських організацій у справі організації харчових пунктів і притулків, в яких харчувалося щоденно близько 3 тис. дітей⁸³.

Допомога громадськості та всього населення благодійним організаціям визначалася не тільки грошовими внесками, а й одягом, взуттям, медикаментами та продовольством. На Київщині в листопаді 1915 р. було проведено збір пожертвувань для біженців продовольчими продуктами серед селян. Працівники Київського відділення Тетянинського комітету приймали продукти на станціях Південно-Західної залізниці до весни 1916 р. Селяни 12 повітів губернії зібрали 36 тис. пудів зерна, борошна, крупи, сала, цукру та інших продуктів, а також 51 тис. руб.⁸⁴

Повсякденну допомогу жертвам війни надавав Комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, у підрозділах якого працювало багато української інтелігенції. Комітет мав у своєму розпорядженні мережу складів, млинів і власну потужну пекарню. Його відділ постачання заготовляв десятки тисяч пудів зерна для розмелу на млинах, а також сало, м'ясо та інші продовольчі продукти. Торговельний обіг Центрального складу Комітету лише за вересень 1916 р. становив 1 320 720 руб.⁸⁵ На 15 вересня 1916 р. підрозділи Комітету обслуговували 89 містечок і селищ Східної Галичини, де місцевим мешканцям надавали допомогу медикаментами, харчовими пайками, організовували притулки для дітей тощо⁸⁶.

Посильну допомогу потерпілим від війни надавали національні організації, серед них і українське товариство, відоме під назвою «Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій» (скорочена назва – Товариство Півдня Росії), яке було створене в Києві на початку травня 1915 р. Його очолювали відомі громадські й культурні діячі – Д. Дорошенко, В. Ігнатювич, В. Леонтович та ін. Восени 1915 р. у ньому нараховувалося близько 300 членів. Товариство організувало свої філії в Одесі й Чернігові. На їхні адреси надходили пожертвування від

⁸² Там же. 1916. № 1. С. 51.

⁸³ Известия Киевской городской думы. 1915. № 5. С. 4.

⁸⁴ Ежемесячник Киевского отделения Комитета её императорского высочества Великой княжны Татьяны Николаевны... 1916. № 2–3. С. 68–71.

⁸⁵ Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. 1916. № 3. С. 41–42; № 4. С. 24.

⁸⁶ Там же. № 1. С. 25; № 3. С. 36–37.

громадських організацій у вигляді субсидій, одягу, взуття і продовольчих товарів. Зусиллями його членів у Києві було облаштовано притулок для біженців і вигнанців, а дехто з останніх отримав житло.

Українська інтелігенція працювала в різних структурах добровільних організацій і надавала великого значення навчанню дітей. У трьох початкових школах м. Києва навчалися 636 дітей біженців. Ще одну початкову школу, завідувачем якої став І. Стешенко, було відкрито при міському училищі на Подолі. У листопаді 1915 р. зусиллями працівників Київського відділення Тетянинського комітету став функціонувати у місті середній навчальний заклад, розрахований на 320 дітей. Тоді ж розпочали свою діяльність два польські заклади середньої освіти, в яких навчалася близько 500 учнів.

Отже, результати діяльності громадських організацій України визначалися значною участю в ній представників різних суспільних груп і прошарків населення. Для лікування хворих і поранених воїнів було створено широку мережу шпиталів і лазаретів. Біженці й вигнанці забезпечувалися харчовими продуктами, отримували допомогу медикаментами, одягом і взуттям. Для їхніх дітей відкривали школи й притулки. Визначальна роль у проведенні цих заходів на території України належала інтелігенції.

РОЗДІЛ 3

ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ: ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА В ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

3.1. Велика війна у спогадах пересічних учасників і очевидців

Перша світова війна стала переломною подією в розвитку цивілізації. Україна опинилася в центрі цього глобального конфлікту. На її землях (Східна Галичина, Буковина, Волинь) відбулися одні з найбільших і найкривавіших наступальних операцій, а населення змушене було воювати по обидві сторони фронту. Проте впродовж багатьох років ця всесвітня бійня залишалася поза увагою вітчизняної громадськості та професійних дослідників. Однак пам'ять про історичне минуле є вагомим характеристикою способу життя людей, котра багато в чому визначає їхні настрої та наміри. Історична пам'ять – важливий інструмент державної політики будь-якої країни. Вона має формувати у суспільстві адекватне уявлення про події минулого, прогнозувати їх можливий вплив на майбутнє, зберігати та примножувати світові й національні цінності, пропагувати гуманізм, толерантність, полікультурність тощо. Ефективна реалізація такої політики передбачає пошук власних місць, яким суспільство свідомо передає на збереження спогади або визнає їх частиною своєї самобутності. Водночас вона неможлива без звернення до колективної, соціальної пам'яті, а також до історії життя окремої людини. Здебільшого носіями особистого досвіду, викладеного на папері, є его-документи (щоденники, спогади, листи, мемуари тощо), які, згідно з класифікацією французького історика П. Нора¹, можна віднести до категорії функціональних «місць пам'яті».

Его-документи – група історичних джерел, які об'єднані спільною ознакою походження. У них є автор, їхній зміст є відображенням безпосереднього сприйняття індивідом навколишнього світу, історичних подій та явищ. Цінність таких матеріалів полягає у тому, що вони є носіями, з одного боку, особливої соціально-психологічної інформації, а з іншого –

¹ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. із фр. А. Репи. К., 2014. С. 191.

конкретних історичних відомостей, не представлених в інших видах джерел. З погляду сьогодення особливо вартісними є его-документи періоду 1914–1918 рр., авторами яких були не представники політики чи культури, а звичайні люди, котрі проживали на українських землях і були втягнуті у вир Першої світової війни.

Унікальною групою таких документів є селянські рефлексії на тогочасні події, зокрема щоденники та мемуари учасників і свідків Великої війни, зібрані в археографічно-етнографічних експедиціях Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького селами Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської та Донецької областей у 1999–2004 рр. під керівництвом нині покійного доктора історичних наук, професора А. Бойка. Це твори сільських жителів – «Історія 667» Василя Рубеля, «Записки» Михайла Єгоровича Алексеєва за 1914–1917 рр., «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія, «Щоденник» Івана Ярошенка за 1915–1917 рр.² У всіх зазначених джерелах найбільше уваги приділено саме подіям Великої війни, адже вона була першою історичною катастрофою, яку пережили автори і справила на них глибоке враження.

Рукопис Василя Дмитровича Рубеля (1898–1966? рр.) – це два зошити по 100 сторінок історії селянської родини с. Мала Білозерка Запорізької області від середини XVIII ст. до 1930-х років. Автор назвав свій твір «Історія 667», підрахувавши, що саме 667 відгалужень мав рід Андрія Рубеля – запорозького козака. Період Першої світової війни постає в «Історії...» як особиста і сімейна трагедія – порушене розмірене хліборобське життя степового краю, мобілізація брата Андрія на фронт і його загибель³.

Власні переживання, рефлексії на події 1914–1918 рр. знайшли своє відображення на сторінках «Заповіту своєму поколінню» селянина того ж таки села Олександра Онисимовича Замрія – учасника Першої світової війни, феєрверкера 8-ї Сибірської стрілецької артилерійської бригади. Він походив із заможної землеробської родини. У 1912 р. був призваний на військову службу, звідки і потрапив у вир війни. Перебував на фронті до 1917 р., а повернувшись додому, намагався не проявляти активність у період революційних потрясінь. Хліборобство, господарство було для нього в пріоритеті. Вести щоденник і писати нотатки О. Замрій почав ще під час перебування на фронтах Першої світової війни. Періодично

² Мемуари та щоденники. Частина 1 / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. Запоріжжя, 2005. 484 с. (Джерела з історії Південної України; Т. 5, кн. 1).

³ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень. К., 2015. С. 523.

матеріал частково губився, автор його поновлював і, зрештою, наприкінці 1950-х рр. упорядкував усе написане на 96 аркушах у 4 умовні частини, одна з яких повністю присвячена подіям 1914–1917 рр.⁴ За типологією мемуарної літератури – це автобіографія. В. Чоп характеризує твір О. Замрія як безпристрасний «голос полеглого покоління солдатів Російської імперії», оскільки зі складу діючої армії на початку війни так званих кадровиків у 1917 р. серед живих залишилося 4–5%⁵. Ця обставина багато у чому визначає наукову цінність нотаток Олександра Онисимовича, адже, за словами історика, мемуари учасників Великої війни, опубліковані після її завершення, здебільшого характеризуються заідеологізованістю, спричиненою пристосуванням авторів до нових життєвих реалій⁶.

Перша світова війна, вир національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.: участь у махновському загоні Зубка, ув'язнення врангелівцями та інші події – усе це постає у записках селянина с. Петрівка Херсонської області М. Алексєєва, що теж належать до жанру мемуарів-автобіографій. Перший варіант нотаток створено у 1917 р., але того ж року і втрачено. Одразу потому була спроба відновлення записів і продовження фіксації навколишніх подій. Утретє до узагальнення життєвого досвіду Михайло Єгорович приступив уже в 1950-х роках. Як результат – шість зшитків спогадів, на сторінках яких містяться враження та оцінки різних історичних моментів, аналіз подій та роздуми українського селянина⁷.

Окремої наукової ваги набуває «Щоденник» Івана Івановича Ярошенка, знайдений у с. Канцерівка Запорізької області, який він вів із 1915 до 1943 рр. Насамперед, за формою і стилем викладу матеріалу в рукописі поєднуються щоденникові, мемуарні та інші записи. Твір складається зі вступної частини, в якій автор намагається викласти основні події свого життя від народження до 1915 р., далі інформацію подано у хронологічній послідовності за роками, а з 1916 р. – ретельні, майже щоденні, нотатки. Також текст є автентичним, без слідів вторинного переписування, доповнень та авторських правок⁸.

⁴ Там само. С. 523–524.

⁵ Чоп В. Селянські рукописи Південної України як історичне джерело // Мемуари та щоденники. Частина 1. С. 49.

⁶ Там само. С. 49–50.

⁷ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2. С. 524–525.

⁸ Мільчев В. Мемуари та щоденники селян Південної України в археографічному вимірі // Мемуари та щоденники. Частина 1. С. 82.

Одним із неординарних его-документів цієї категорії є спогади про дитячі роки Михайла Зварича (1903–1992 рр.), котрий проживав у місцевості, де велися бої – с. Тетильківці на Бродівщині (Бродівський район Львівської області)⁹. Цей твір важливий з кількох причин: по-перше – це дитячо-юнацькі спогади про період 1914–1918 рр., по-друге – це спогади не військовика, а цивільної особи, яка безпосередньо опинилася в епіцентрі бойових дій. Михайло Зварич передає і описує події, які бачив на власні очі, трактуючи їх відповідно до свого розуміння ситуації. Зокрема він зафіксував у своїй дитячій пам'яті день, коли було оголошено мобілізацію до війська, передаючи своє емоційне сприйняття ситуації так: «був день субота і в годині 10 рано було усьо оголошено. В 10 годині по сіх селах почали дзвонити дзвони на гвалт так, як на пожар, сумно-сумно, і люди, котрі були на полях, бігли до села. Що за новина, пожару не видно, а дзвони дзвонять протяжно в одну сторону? Припинилася уся робота»¹⁰. У спогадах закарбувалося усе нехарактерне для звичного життя українського селянина: «треба було прощатися, бо йдеш на війну», «усі мобілізовані з мішками, торбами вийшли під церкву», «і почався плач і лемент жінок і дітей», «і хто був, той плакав, бо там відходили тати, чоловіки, брати і сини», «усьой караван возів з плачем від'їхав до Бродів. Остало сумне село» тощо.

Водночас спогади перемежуються інформацією загального змісту про події Першої світової війни. І тут вже доволі складно відокремити набуті М. Зваричем знання від тих, першопочаткових, якими він володів безпосередньо у період 1914–1918 рр.

Важливою, у негативній конотації, подією для сільського хлопчика стала зміна релігійної юрисдикції під час російського окупаційного режиму – «почався релігійний перестрій» – коли на зміну «священникам,

⁹ Зварич М. Родинні спогади / упоряд.: Т. М. Зварич, А. М. Корчак. Броди, 2011. 64 с.; Зварич Т., Корчак А. Перша світова війна на Бродівщині у спогадах очевидця Михайла Зварича // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Випуск 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року* / Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич. Луцьк, 2016. С. 14–17. URL: http://volyn-kray-mus.at.ua/publ/vidannja/minule_i_suchasne_volini_ta_polissja_persha_svitova_vijna_na_volini_ta_volinskomu_polissi_naukovij_zbirnik_v_ipusk_58/4-1-0-372

¹⁰ Зварич М. Родинні спогади. С. 26.

Тут і далі цитати подано мовою оригіналу задля збереження тональності тексту, як експресивно забарвленої лексики, так і емоційного оцінювання подій авторами его-документів.

котрі належали до Львова і до Риму та Папи римського» прийшли «святченики з Почасва православної віри». Також зафіксовано наслідки тактики «випаленої землі», застосованої російською армією при відході з Галичини: «знов повстали страшні дні і ночі. Повстали пожежі в селі Накваші. Був зібраний хліб на полях і зложений в стирти. Всього було спалено»¹¹.

Усі автори зазначених мемуарних творів були селянами за походженням, виростили в українському селі, отримали базову початкову освіту і, відповідно, тією чи іншою мірою зберегли риси селянської свідомості, яку, у свій спосіб, перенесли на папір. На сторінках еґо-документів відображено не тільки їхнє особисте розуміння нових життєвих реалій, але й ставлення всього селянського прошарку України до соціальних потрясінь початку ХХ ст. У подібних творах зафіксовано трансформації, яких зазнавало українське селянство у 1914–1918 рр., адже війна «супроводжувалася кардинальними змінами у свідомості вчорашніх селян, досить своєрідно сприяла їхньому “осучасненню”, модернізації»¹².

Які ж чинники спонукали звичайних українських селян братися за написання щоденників, заміток та спогадів? На думку деяких дослідників, потреба у фіксації щоденних подій загалом була викликана бажанням «відтворити певний культурний сенс з культурних розвалин та соціального безладу перших десятиліть ХХ-го століття»¹³. Водночас прийнято розрізняти мотивацію створення спогадів/мемуарів та щоденників. Якщо перші пишуться, зазвичай, наприкінці життя з наміром підбити своєрідні підсумки та дати настанови нащадкам, то другі – постали як результат соціально-культурних перетворень у селянському середовищі на початку ХХ ст. Зокрема виділяють наступні причини появи селянського нарративу: 1) виникнення і розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл у другій половині ХІХ ст., що сприяло набуттю основ грамотності селянами; 2) воєнні події поєднали долі офіцерів, інтелігенції та селян, посилюючи їхню комунікацію; 3) війна та революції склали той драматичний життєвий досвід, який, з погляду авторів, був вартий закарбування на папері¹⁴.

¹¹ Там само. С. 27.

¹² Турченко Г. Ф. Соціально-економічні процеси в південноукраїнському регіоні // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1. С. 409.

¹³ Плохій С. Селянська Кліо: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні // Мемуари та щоденники. Частина 1. С. 12.

¹⁴ Там само. С. 14.

Утім цей перелік варто доповнити ще одним чинником – психологічним, позаяк письмо (зокрема ведення щоденника, листування) вважається одним із найбільш доступних і дієвих інструментів самопомоги та проживання психологічної травми в стресовій/екстремальній ситуації¹⁵, якою і була Перша світова війна.

У контексті викладеного вище значну цікавість становлять матеріали авторства старшин і рядових вояків, які фіксували свої рефлексії на щоденні події. За результатами контент-аналізу солдатських мемуарних творів можна виділити основні тематичні лінії щодо відображення та осмислення тогочасної навколишньої дійсності, а саме: сприйняття війни; специфіка підготовки новобранців; широкий діапазон емоційних відносин між вояками та офіцерами; особливості матеріального забезпечення солдатів та умови фронтового життя; мародерство; ставлення до представників різних етносів, взаємодія між земляками; негативні психологічні прояви, як-от бажання «втекти» з фронту (навчальні команди, відпустки, самопоранення, дезертирство тощо); ставлення до противника, братання; сприйняття смерті як факту війни.

Одним із таких солдатських автобіографічних творів є «Щоденник» вихідця з Волині Г. Климчука, що зберігається у фондах Торчинського народного історичного музею. У ньому на перший план виступає інформація не про перебіг військових дій, а опис місцевості в якій перебував автор, особливості побуту тамтешніх мешканців, а також специфіка фронтового життя. Водночас Г. Климчук фіксує панічні настрої у солдатському середовищі, висловлює своє негативне ставлення до війни та розмірковує про майбутнє життя: «невже настане час, коли всі, розкидані по світу, знову зберемося у родинне гніздо. А чи буде цілим це гніздо? Всепожираюча війна, можливо давно лишила його нас»¹⁶. Солдатські записи є чи не єдиним джерелом, у якому зафіксований побут армійського низу без прикрашань та перебільшень: «взьмусь за свою вечерю. П'ю стакан чаю, це єдина страва сьогоднішньої моєї трапези»¹⁷.

¹⁵ Див., наприклад: Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / за ред. З. Г. Кісарчук. К., 2015. С. 8–10, 17; *Малкина-Пых И. Г.* Психологическая помощь в кризисных ситуациях. Москва, 2005. С. 9, 21, 221.

¹⁶ Скакальська І. Перша світова війна: історична пам'ять (із спогадів генерала, солдата, священика) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі.* С. 46.

¹⁷ Там само.

Загалом війна і спричинені нею наслідники, сприймалася селянами вкрай негативно. Наприклад, В. Рубель так зафіксував свої відчуття: «знов розвал, ніщета, убійство мільйонів ні в чом невинних людей. По капризу маленької кучки ситих і бездушних людей. Це війна 1914 р., яка почалась в юлі з німцем (Германією, вірніш Австро-Германією)»¹⁸; «за що і чого каятися селяни не мусили панімать, кому і яке зло зробили; несли голови в бойню не знаючи кого треба защіщать, де той ворог, що так на[...]вав один на одного. І тільки душе ридали в церкві та грі[...] поклони. Наймають молебні, правлять панахиди, моляться за “воїна”, щоб не вбило. Але ж війна нічого не слуха, вона сліпе, глухе, бездушне существо, що нікого нещадить [...] попав на неї – на те вона война. ...Цього ж року не минула і нас лиха година. Збирались виряжать [...] державсь він твердо, все чудив, – піддем німця воювать. [...] пісьмо, що Парфентія вбило, другого зкалічило, [...] безвісті пропав, то це все його страшенно мучило, Андрія, як і всіх. Збирались родичі, сусіди [...], понімали, що виряжаєм навіки. Однак [...] новобранця за живота, послі як зд[...] [...] все переносить. Тут поцілунки і за день не обберешся; плаче сім'я, а люди глядя і собі і получивсь концерт, що й він засміявсь (він ніколи не плакав)...»¹⁹. М. Алексеев у свій спосіб розумів війну: «война – гибель молодому люду. Война почалась промеж Австро-Венгрии и Сербии, убийство Принца Австро-Венгрии в Сербии. Виноватых требовала Австро-Венгрия. Сербия не выдала и получила мясорубка народа»²⁰.

Селянські документи є цінним джерелом для вивчення та аналізу ситуації, що виникла на селі після того, як чоловіки полишили його внаслідок мобілізації. Одна справа – звіти та статистичні дані повітових, земських чи губернських органів опіки, інша – рефлексія самих селян: «та бач треба звернути увагу до Лиді, що там вона робе, сама зіставшись в молотьбу пізньої осені (без свекра і Павла). А діла було до греця, щось коней троє і вівці та інше, а робить нікому, свекруха з дочкою (дівкою) тіко і старались її попобить добре. Ціле пекло було їй там, а не жизнь, та вона терпіла...»; «багато добрих хлопців уже і в нашій Білозірці недо-считувалось. Що ден то і гуде дзвін по мертвому. Нарід притих, зігнувсь у купу, і на кожному обличчі щось нерозгадане. А діждав неділі, цілі валки

¹⁸ «Історія...» Василя Рубеля // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2. С. 526.

¹⁹ Там само. С. 527.

²⁰ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2. С. 553.

йдуть дівчат, молодиць та матерів у церкву. Там всі новини, і помолися, поплачеш, почувеш кого вбило, або скалічило»²¹.

Важливим тематичним аспектом у селянських спогадах є їхній психологізм щодо оцінки нових явищ, які впливали на щоденне життя. Це, зокрема, мобілізація, отримання «похоронок», повернення покалічених та поранених солдатів-селян додому тощо. Ось як це відображено в одному зі спогадів: «аж ось і на людей мобілізація, а потім друга. А далі одна за однією. Все якось притихло, щось гнітило селян. Вже появились на пошті п'єсьма з червоними хрестами (червоний хрест означав раненого солдата), а далі і із чорними хрестами. Вже не одна стара мати мліла, падала в церкві, одправляючи панахиду по синові, коли півча виспівує “Вічная пам'ять”. Багато вдів, багато й сиріт зісталось. Та і дівчата сумують. Рідко почувеш співи на улиці. Вже не одна і не одну ніч просиділа над вікном, втираючи густі дрібні сльози рукавом вишитої сорочки. Чому б-то їй плакати, а ось прислав їй товариш, що вбито того, кого кохала. Беруть не в очередь і новобранців два набори вряд в однім році. Вже й товаришів забрали Андрієвих, сусіду Парфентія Гришка. Та і до його ряд доходе, вже і він некрутує, хоч йому настав ще тіко 19 рік»; «1915 рік, война в разгарі, мобілізаціям казалось і кінця не буде. Людей гонють як у прорву, вже і стариків забрали; з ними і Лідиного свекра. Вже й гульнів немає, зберуться, поплачуть та й додому; вже в кожного єсть свій каліка, вбитий, або родич...»²².

Характерною тенденцією у перші місяці після оголошення війни в суспільному житті, зокрема й серед українства в межах Російської імперії, було піднесення патріотичних почуттів у різних проявах: добровільне записування до лав армії, збільшення кількості членів Товариства Червоного Хреста, поява волонтерського руху тощо. Підтвердження цьому знаходимо у спогадах М. Алексеєва, який був одним із тих, хто хотів якнайшвидше потрапити на фронт: «стали меня провожать родители. Мать достала икону Божьей Матери, стали меня благословлять, но я сразу не хотел, взял, ушел с хаты. Мать плакала. Мне стали говорить, что ты делаешь, но мне так хотелось идти в армию и все это я пускал мимо ух, что это нас призывают к горю на нашу голову»²³.

Також у селянському наративі періоду Великої війни прослідковується тенденція до активізації серед солдатів, що перебували на фронтах, почуттів земляцтва, дружби чи прихильності за регіональною ознакою.

²¹ «Історія...» Василя Рубеля. С. 532, 546.

²² Там само. С. 526–527.

²³ Записки Михайла Єгоровича Алексеєва за 1914–1917 рр. С. 554–555.

З погляду українсько-американського історика С. Плохія, групова лояльність у цьому контексті вибудовувалася за формулою: родина (спершу близька, а потім і дальша), село, повіт, губернія, і, зрештою, понад-національна (державна або загальноімперська) ідентичність²⁴. На сторінках зазначених вище рукописів така лінія визначається чітко – своїми спочатку йдуть односельці: «вечером нас там переписали, и попал я в 6 роту. Со мной много было томаковских», «мы попали в 3 батальон – все петровцы», «что на практике показало – все односельчане как овечки гуртом, и они гибнут. Вот поэтому и нам сказали – если с одного села, то сбиваются в кучи»²⁵. Потім солдати з того ж повіту, наприклад, Мелітопольського: «я нашел знакомых, которой были моим родителям знакомы в Мелитополе», «в Аткарский полк попали все Мелитопольского уезда»²⁶, далі – вихідці з однієї губернії («потому что там были большинство Таврические»)»²⁷.

Іншим означенням земляцтва слугувало протиставлення «своїх» «чужим», базоване саме на територіальному розмежуванні²⁸. Так, вихідців з інших регіонів або губерній (причому навіть українських) Російської імперії ідентифікували як «не своїх», називаючи «екатеринославскими», «сибиряками», «москвичами», «пензенцами», «пермяками» тощо. В. Рубель зафіксував таке розуміння земляцтва: «при розбивці, в Києві Андрія виділили і зачислили в гренадери – і зовсім із чужими людьми направили на Австро-германський фронт (своїх товаришів ні одного)»²⁹. Водночас на сторінках щоденників та мемуарів майже не простежується окреслення протиставлення по лінії «свій-чужий» за етнічною приналежністю у контексті земляцтва. Своім для солдатів-українців цілком міг бути «земляк-єврей».

Перебування на фронті й участь у бойових діях суттєво позначилися й на психологічному стані вояків. Такі зміни виявлялися у надмірній набожності, прагненні оточити себе будь якими «охоронними силами», приступах панічних атак, вчиненні навмисного каліцтва, добровільному

²⁴ Плохій С. Селянська Клію: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. С. 17–18.

²⁵ Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2. С. 643; Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 560.

²⁶ Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 555, 560.

²⁷ Там само. С. 587.

²⁸ Плохій С. Селянська Клію: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. С. 17–18.

²⁹ «Історія...» Василя Рубеля. С. 530.

полоні тощо. Зокрема характерними є такі враження з фронту: «під війну вообщє солдати (і особливо руські) увлікались молитвами, то так і тепер. То як і не помолитесь, як воно кожду хвилинку грозить быть убитим або розірваним на шматки. Говорили сучасники, коли доліта свистячи снаряд, то солдатик і шепче побілівшими губами: “Пронеси його свята Богородице”. А коли перелітав, то він з сміхом: “А... мать твою... не попал” – це дійсно факти). Багато і тепер було всяких молитов позашивано на шнурках біля хрестика, щоб “не вбило”»; «шагов в 100 от меня разорвался снаряд. Я испугался – это я в первый раз видел как снаряды летают, видел товарищей раненных»; «и когда я смотрел и слышал все это, у меня все скоплялось – за что мы воюем, все глубже входило в мою голову»; «тут я сам себя не берег – я хотел, чтобы простудиться, но оно ничего не брало»³⁰.

Окреме питання – повсякдення солдатів, їхнє забезпечення одягом і провіантом, санітарно-гігієнічний стан тощо. Практично в усіх мемуарах змальовується однакова картина – злиденні умови фронтового життя рядового складу діючої армії, зокрема найбільшої її частини – піхоти. «Посмотрел на життя пехотинцев, их обстановку. И действительно. Жизнь при таких условиях, как говорят, собачья. Проходя по окопу, я встречал солдат в виде чертей, как их рисуют. Но только черта рисуют обыкновенно голым, а это в шинели. И та шинель не была похожа на шинель» – згадував О. Замрій³¹. «Все новобранцы, учились в своей одежде и обуви. Я за сапоги получил 7 рублей, а за одежду ничего не платили»; «и всю ночь ишли, уже были как куры мокрые от слабости. Раз, что не спавши, голодные. Вот тут я кузькину маму узнал, что это за война»; «увидели – картошка была не копана. Мы побегли и давай копать. Тут же развели огни, уже было видно, и наварили картошки. Все это сделал мой друг – Сорокин Димитрий, и чаю он сварил, а я был возле вещей. Когда было готово, мы с таким аппетитом поели»; «и утром рано Сорокин пошел чаю согрел и у нас от вечера суп гречный остался, он его разогрел»; «он обижается на службу, а потом и на пищу, что нас кормят – мясо с червями, селедка» – так описували своє повсякдення рядові вояки³².

³⁰ Там само. С. 536; Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 571, 578; Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. С. 646.

³¹ «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2. С. 630.

³² Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 557, 560, 565; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. С. 624.

Дещо кращим було становище кулеметників та артилеристів. Вони мали змогу регулярніше харчуватися й облаштувати надійніші укриття: «пулеметним я себя стал я чувствовать лучше. При переходе я мог сесть на двуколку и ехать ... Здесь в пулеметной выдают в сухом продукты и мы сами готовим себе, что мы хотим»; «окопы хорошие. Здесь было сделано хорошее убежище для взвода. Внизу тоннель, выдолблена тоннель, и оббита в середине досками, а сверху два пулемета стоят»; «возле орудий мы вже вырыли окоп более просторный, чтобы можно было лечь и простянуться. Достали чугунную печку, был у нас печник, Филимонов с Васильевки, хорошо устроил. В окопе было тепло, даже тогда, когда настигла настоящая зима. Это уже называется окопная война ... И так, мы стояли благополучно, но нам давали кушать два раза в сутки, хотя кормили хорошо – мясо, крашонка утром и вечером»³³.

Щодо особистої гігієни, то її стан залежав від тих умов, у яких у той чи інший момент знаходився солдат. Зазвичай через деякий час перебування в окопах воякам доводилося «знайомитися» зі шкірними паразитами: «прошло еще несколько время, несколько дней. 24-го сентября уже у нас стали заводиться паразиты и не дают покою, потому что все время одеты, при полном боевом»; «когда я улегся, не успел уснуть, и меня на ура поднимают не то вши, нето блохи. Вдруг загорелась шея. Когда я провел ладоней по шее, то почувствовал сплошные пиявки». Тому для них надзвичайно великою радістю була можливість побувати в лазні та змінити натільну білизну: «прибыл поезд с банею, и что вошь уничтожает, и белье отдаешь, и там дают готовое, стираное. Все скидаешь верхнее, одежду выжаривают. И трохи жить стало легче, хоть не стали воши есть, как ели нас в 1916 году»; «кроме блиндажей мы устроили себе баню и хорошую...Баня была занята. Кожного дня в ней купалась вся батарея, в том числе и офицеры»³⁴.

Одним із тематичних блоків, які можна виділити у змісті его-джерел, є бажання полишити фронт. Серед причин, що його викликали, найчастіше трапляються такі: 1) тяжкі умови фронтового життя – «вот тут тогда я понял всю суть жизни ... Вот тут я кузькину маму узнал, что это за война»; 2) відсутність військового вишколу – «на військової службі, звичайно, я не був, військового строю і поводження з гвинтівкою не розумію, а чому зарахований у стрій – не розумію», «не знаючи ні строю, ні

³³ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. С. 587; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. С. 617.

³⁴ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. С. 563, 570; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. С. 628.

поводження з гвинтівкою, служу доброю мішенню для ворога», «вчили новобранців скоро, аби взнав ружейні прийоми і аля на позицію...»; 3) скрутне матеріальне становище родини – «дружина пише і плаче, що не отримує платні і що я залишив не таке, як потрібно, доручення. Цей стан гірше всякого вітру пронизує мене ... Вірю, що сім'я моя не буде викинута на вулицю»³⁵.

Усе це спонукало багатьох солдатів до пошуку різних варіантів «втечі» з фронту. Частина з них намагалася скористатися законними способами. Дехто за першої-ліпшої можливості записувався до навчальної команди³⁶, як-от М. Алексеев: «и вот при штабе дивизии организовали учебную команду. И вот спросили, – кто желает в учебную команду? Я сразу пошел, а в Одессе не хотел. А когда покушал “кузькину маму”, покормил вошей, увидел страху и когда сказали – на 6 месяцев, я подумал – от зимы уйду, вошей кормить не буду»³⁷. Інші добивалися відпустки, щоб хоч ненадовго потрапити додому і побачитися з рідними: «в начале декабря был разрешен отпуск воинам нам на фронте. Когда я узнал, что есть такой приказ, я, как кадровик 1912 года, обратился к командиру батареи с просьбой. Предъявил ему, что могу доставить белого хлеба... И так командир батареи тогда согласился и я первый поехал в отпуск. Какая была для меня радость!»³⁸. Проте нерідко у солдатів виникали думки про самопоранення чи дезертирство – «и я в эти кусты и думал сам себя ранить», «как только меня разжаловали, то я думал из окопов бежать в тыл», «сегодня один себя убил – постановил неразорванный снаряд и хотел выстрелом из винтовки его разорвать. И он разорвался и убил его. Такие случаи частые, много стреляют себя, много уходят из окопов надолго...»³⁹. Утім від вчинення подібних дій багатьох стримував з одного боку страх за власне життя, а з іншого – передбачене у законодавстві суворе покарання у вигляді позбавлення всіх станових прав та заслання на каторжні роботи⁴⁰.

³⁵ Скакальська І. Перша світова війна: історична пам'ять (із спогадів генерала, солдата, священика). С. 60; «Історія...» Василя Рубеля. С. 529; Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. С. 560.

³⁶ Навчальна команда – своєрідна школа підготовки молодшого командного складу (унтер-офіцерів) у сухопутних військах російської імператорської армії.

³⁷ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. С. 566–567.

³⁸ «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. С. 626.

³⁹ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. С. 565, 582; Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. С. 651.

⁴⁰ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2. С. 655.

У щоденникових та мемуарних записах також є фіксація мотивації свідомого обрання солдатами полону. Наприклад, М. Зварич згадує це так: «тато мої були в Перемишлі і там, коли уже були ізпотребляні усі харчові запаси і з'їли усі коні, і люди були змучені, тоді здали Перемишель. А хто був живий, той пішов у плін. І мої Тато пішли у плін»⁴¹. Тут автор напряму пов'язує незадовільний фізичний та моральний стан вояків із неможливістю подальшого продовження бойових дій.

Селянська мемуаристика сповнена рефлексіями щодо (не)розуміння тієї ролі, яку відігравав солдат-селянин на фронті, а, відповідно, і (не)винагороди за його служіння. Традиційними були такі судження: «нема смішного; а тіко бачиш безнадійне життя людини. Видно нещиро молила “дорогая з детками”, неумолили вони Бога війни... Скоро після получились чутки, що весь його полк, а особливо рота, попали під артилерійській огонь, з якого мало вернулось, то і він з писавшим п'єсьмо без вісти пропали. Та так і із полка послі одповідали – без вісти пропав. Так дорожать у воєнне время солдатом; пропав і баста, немов скотина яка»; «якими копійошними наградами дарили солдат, воодушевляя його “героїзм”. Але ж кінець кінцем, героям награда – дерев'яний хрест, а більш ніякого. Звірі та птиця розкльовує їхні тіла»; «Лідя відповідь получіла коротко: “Твой муж, П. Т. Б. без вести пропал” – так дорожили солдатом прямо “пропав”, як скотина, або і що друге, (та воно як ставили нас за скот, такими і остались). Отака відповідь за його “геройську” службу»⁴².

Глибокий сум у авторів мемуарів викликало споглядання величезної кількості поранених і скалічених товаришів по зброї. «Боже мой, как много и как много было тяжело раненых, как тяжело было на них смотреть» – занотував у своєму щоденнику І. Ярошенко після одного із запеклих боїв на Румунському фронті⁴³. Ще гнітючіші враження залишало по собі ставлення до загиблих вояків, які сотнями, або й тисячами, лишалися на полях боїв під відкритим небом, і яких доволі часто ніхто й не хоронив: «я увидел одного и другой недалеко от того лежали убитые ... был убит у голову и уже и черви были на нем. Я только подумал, как живой – то нужен, а то и тело валяется, теперь не нужен. И попа нема, чтобы тело не валялось похоронить»; «там ужасная панорама – поле услаано трупами. Немец, русский – вперемешку, и края не видать»⁴⁴.

⁴¹ Зварич М. Родинні спогади. С. 27–28.

⁴² «Історія...» Василя Рубеля. С. 537, 541, 546.

⁴³ Щоденник Івана Ярошенко за 1915–1917 рр. С. 646.

⁴⁴ Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 578; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. С. 615.

До его-джерел Великої війни 1914–1918 рр. належать також записи, залишені служителями релігійного культу, котрі побували на фронті. Одним із таких є багатотомні мемуари-спогади священика з Волині Ю. Шумовського «Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині»⁴⁵. Юрій Шумовський був військовим капеланом, і разом зі своїми солдатами-вірянами відчув на собі усі перипетії війни. Окрім описів побуту, фіксації свого ставлення до окремих життєвих моментів, його спогади важливі у моменті його роздумів над тим, чому українці опинились у різних окопах та чому протистояли один одному.

Загалом его-документи, в яких у той чи інший спосіб відображено події Великої війни 1914–1918 рр. в українському контексті, є історичною й колекційною цінністю, оскільки у вітчизняних архівосховищах, музейних фондах та приватних зібраннях їх збереглося зовсім мало. Нині спостерігається посилення уваги науковців до такого виду джерел, адже критичний аналіз їхнього змісту дає дослідникам змогу розширити межі вивчення проблем ролі людського фактора в історії, соціальної психології, масової свідомості, а головне – «почути голос» не державних чи громадських діячів, офіцерів вищого командного складу, а солдатів та очевидців подій, які сприймали історичні перипетії «знизу», аналізували їх та оцінювали, виходячи зі своєї безпосередньої суспільної ролі у цьому глобальному збройному протистоянні.

3.2. Зображальний літопис фронтового життя

Велика війна 1914–1918 рр. увійшла в історію не тільки як конфлікт цивілізаційного значення, а й як перша бійня, котра залишила по собі величезну кількість документів, зокрема візуальних. Це стало можливим завдяки стрімкому розвитку науки і техніки наприкінці XIX – на початку XX ст. Із появою портативного фотоапарата та кінокамер людство отримало можливість суттєво урізноманітнити зображальну інформацію. Замовлення і виготовлення світлин хоча й було не з дешевих задовольень, але мало значний попит. Фотографи – професіонали й аматори – прагнули увіковічнити швидкоплинні моменти життя та історичні події. «Людина з фотографічним апаратом» набула популярності на початку XX ст., а особливо в роки Першої світової війни.

⁴⁵ Скакальська І. Перша світова війна: історична пам'ять (із спогадів генерала, солдата, священика). С. 47.

Утім початок кривавої бійні практично в усіх воюючих країнах обумовив запровадження жорсткої цензури з відповідними обмеженнями на фото- і кінознімання, особливо у фронтових і прифронтових районах, морських портах. У Російській імперії, згідно з розпорядженнями військового командування, журналістів, фотокореспондентів і кінооператорів у перші місяці бойових дій узагалі не допускали не те що на передову, а й просто у діючу армію. Органи поліції мали наказ затримувати репортерів, котрі намагалися у той чи інший спосіб потрапити на фронт. Однак численні звернення редакторів популярних періодичних видань, а також усвідомлення імперською владою важливості керованої згори інформаційної політики для впливу на суспільні настрої, вже незабаром змінили позицію командування⁴⁶.

Наприкінці вересня 1914 р. набули чинності «Правила для російських та іноземних кореспондентів, допущених у діючу армію», які регламентували перебування журналістів і кінознімальних груп на фронті. Відповідно до затверджених положень, відвідувати театр військових дій дозволялося за наперед визначеним маршрутом у супроводі спеціально призначених офіцерів. Здійснюючи фото-, кіно- чи художню фіксацію фронтових буднів, кореспонденти мали керуватися «Переліком відомостей та зображальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її військово-морської оборони, заборонених до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що виголошуються публічно». Крім того, згідно з «Положенням про військових кореспондентів у военний час» 1912 р., журналісти мали завчасно пройти процедуру акредитації й отримати відповідне посвідчення, котре повинні були постійно носити при собі, як і спеціальну нарукавну пов'язку⁴⁷.

У 1915 р. із першими поразками російських військ ситуація дещо змінилася. Задля забезпечення висвітлення розвитку подій війни у необхідному для державної влади ракурсі та підтримання патріотичних настроїв у населення, при Ставці верховного головнокомандувача було створено своєрідний прес-центр під офіційною назвою Бюро преси. До його складу ввійшли кореспонденти найвпливовіших столичних і провінційних періодичних видань, завдання яких полягало у добиранні та групуванні матеріалів із фронтів в інтересах армії Російської імперії для подальшого їхнього тиражування⁴⁸.

⁴⁶ Див.: *Кириєнко О.* Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. – жовтень 1917 р.). С. 199–200.

⁴⁷ Там само. С. 200–201.

⁴⁸ Там само. С. 203–204.

Водночас, за наказом верховного головнокомандувача імператора Миколи II, фотографування й фільмування на театрах військових дій стало прерогативою Скобелевського комітету (початкова назва рос. «Комитет имени генерал-адъютанта М. Д. Скобелева для выдачи пособий потерявшим на войне способность к труду воинам» – благодійна організація, заснована 26 листопада 1904 р. із початком російсько-японської війни). Спеціально уповноважених операторів обов’язково мав супроводжувати офіцер штабу головнокомандувача армій фронту.

Умови допуску фотографів і кінооператорів у діючу армію було змінено наприкінці 1916 р. із завершенням активної фази бойових дій. Монополію Скобелевського комітету було скасовано, а головнокомандувачі армій отримали право допускати приватні фото- та кінематографічні фірми на фронт для здійснення документальних зйомок.

Упродовж усієї війни журналісти, що висвітлювали її події безпосередньо з театрів військових дій мали чітко дотримуватися встановлених правил, порушення яких загрожувало покаранням у виді штрафу (до 10 000 руб.), адміністративного стягнення, або притягненням до кримінальної відповідальності (за вчинення тяжкого злочину). При цьому винуватців позбавляли статусу військового кореспондента чи фотографа і негайно висилали у глибокий тил під нагляд поліції. Зібрані чи створені репортерами статті, світлини, кінематографічні плівки, малюнки тощо підлягали ретельній перевірці відділами фронтових військово-цензурних органів. Матеріали, що не відповідали вимогам, знищували, а на дозволені ставили відмітку або видавали спеціальне посвідчення про проходження цензури⁴⁹.

Незважаючи на занадто обмежений доступ на фронт, цензурні труднощі, а також посилення контролю органів поліції та спецслужб за функціонуванням фотоательє і магазинів фотографічного приладдя, від знімкування ніхто не збирався відмовлятися. Навпаки, шпальти тогочасних газет рясніли рекламою фотоапаратів та оголошеннями про фотопослуги. Зокрема майже у кожному номері газети «Армейский вестник: издание при штабе главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта» друкувалось досить об’ємне рекламне оголошення, в якому зображення офіцера російської армії, що знімає розбиті австрійські позиції та гармати, супро-

⁴⁹ Там само. 201, 206–207; *Смородина В.* Мифы и реальность Первой мировой в документальной фотографии // *Первая мировая: война и миф.* Печатная графика из собрания Ивановского историко-краеведческого музея имени Д. Г. Бурьлина, фотографии из коллекций Рыбинского музея-заповедника и Национального музея Республики Коми. Москва, 2014. С. 184–186. URL: <https://www.fondpotanin.ru/upload/iblock/b11/b118ec86e71dad3a30c5666e825ab42.pdf>

воджував напис: «Зафіксуйте епізоди великої війни. Купуйте фотоапарати й витратні матеріали для них!». Військове командування та уряд активно поширювали воєнні світлини у пресі, використовували їх у пропагандистсько-інформаційних цілях.

Найпопулярнішим серед населення та найбільш тиражованим періодичним виданням, у якому публікувалися репортажні зображення, був щотижневий ілюстрований журнал «Летопись войны». Кожен номер містив не менше 16 сторінок, доповнювався численними фотографіями, малюнками, портретами, планами, картами, замальовками, яких за роки війни було надруковано загалом понад дві тисячі. На них були відображені події з усіх фронтів і театрів військових дій, а також перші особи Російської імперії та дружніх їй держав.

Із початком війни з'явилися фронтові газети, в яких окрім офіційних повідомлень командування, фронтових зведень, неофіційних історій та розважальних матеріалів, розміщували ілюстровані додатки – фотографії офіцерів і солдатів, що відзначилися при виконанні бойових завдань, знімки трофеїв, карикатури на ворога тощо. Одним із таких періодичних видань, в якому публікували значну кількість воєнних фото, була газета «Армейский вестник». Її з серпня 1914 р. видавав військово-цензурний відділ штабу головнокомандувача армій Південно-Західного фронту. До вересня 1916 р. вона виходила тричі на тиждень, а потім – щоденно. Обсяг газети становив чотири шпальти, а з 1915 р. з'явився ще й ілюстрований додаток, який не мав сталої періодичності. Зміст, тематичний розподіл фотографічного матеріалу, співвідношення кількості фотознімків та військових замальовок за певними категоріями впродовж 1915–1917 рр. змінювалися відповідно до оперативно-стратегічної ситуації на фронті та політичних обставин у імперії.

Увесь фотографічний контент номерів «Армейского вестника» за 1915–1917 рр. можна згрупувати у шість категорій: 1) знімки перебування російського імператора Миколи II у діючій армії, групі фото з представниками союзницьких військових делегацій, портрети вищого командного складу російської армії; 2) портрети та групові світлини перших осіб та вищого військового командування союзницьких держав; 3) знімки військових шиків (маршів) армійських підрозділів, артилерійської зброї, морської техніки союзницьких держав; 4) групові і персональні портрети георгіївських кавалерів; 5) фото армійських буднів на Південно-Західному фронті (на позиціях, святкові шиківання та молебні, військові навчання); 6) зображення австрійських і німецьких військовополонених, поруйнованих ворожих позицій, військових трофеїв.

В ілюстрованому додатку до газети за 1915 р. більшість світлин присвячена вищому командному складу російської та союзницьких армій. Практично немає зображень фронтового повсякдення, солдатського й офіцерського побуту. Натомість опубліковано чимало фотознімків захоплених у австрійців гармат, боєприпасів, уцілілих будівель якогось залишеного ворогом західноукраїнського містечка тощо.

У розпал військової кампанії травня–серпня 1916 р. газета друкувала фото полонених вояків, військових трофеїв (гармати, аероплани), захоплених австро-німецьких позицій. Поряд із досить оптимістичними для російської армії зображеннями, штаб Південно-Західного фронту вирішив продемонструвати і зворотний бік війни, де є руйнування, каліцтва, смерті. Так, на окремих фотографічних знімках зафіксовано військовий лазарет, польовий перев'язочний пункт, палаючі будинки невідомого села, тіла загиблих мирних жителів. У 1917 р. аби відволікти увагу читачів від невтішного становища російської армії на фронтах, а також кризової ситуації в державі, газета змістила фокус на висвітлення події західноєвропейського театру війни.

У цивільних периферійних газетах публікація фотознімків на воєнну тематику взагалі була досить рідкісним явищем. На це вплинуло два ключові фактори. По-перше, друкування світлин було не вигідним з економічного погляду, оскільки передбачало додаткові затрати та здорожувало собівартість накладу. По-друге, редактори не бажали мати зайвого клопоту у зносинах із органами військової цензури.

Загалом фотографічний контент періодичних видань був доволі статичним щодо відображення реалій війни, і жодним чином не давав змоги сформуванню чіткого уявлення про розвиток подій на фронті. Така ситуація зумовлювалася, з одного боку, недосконалістю тогочасної фототехніки (мокро-колоїдний спосіб знімання й витримка практично унеможлилювали фіксацію рухомих об'єктів), а з іншого – свідомим віддаванням переваги постановочним кадрам самими фотографами. На думку деяких дослідників, ця особливість пояснюється своєрідним поглядом на Першу світову війну літературно-мистецьких кіл Російської імперії, котрі намагалися оцінити її з філософських позицій, знайти її «духовний зміст»⁵⁰. Значно впливало на добір поданого читачеві зображального матеріалу і його жорстке цензурування. Тому, практично в усіх ілюстрованих виданнях фігурував стандартний набір сюжетів і тем: сценки з похідного

⁵⁰ *Смородина В.* Мифы и реальность Первой мировой в документальной фотографии. С. 178–179.

життя («відпочинок на позиціях», «спостережний пункт», «лист рідним», «обід на позиціях», «вояки на привалі»), у шпиталі чи лазареті («сестра милосердя та поранені»), георгіївські кавалери тощо⁵¹.

Водночас багатотиражні центральні видання, охоплені духом змагальності у швидшому та повнішому висвітленні небаченого до того глобального конфлікту, зважаючи на обмежену кількість військових журналістів, прагнули залучити до репортажної справи безпосередніх учасників війни – офіцерів діючої армії. Так, у 1914 р. журнал «Огонёк» неодноразово закликав надсилати до редакції світлини з театру військових дій: «Ніякі спеціальні кореспонденти не годні представити вичерпний фотографічний матеріал, що демонструє самовіддане, сповнене героїства і поневірян життя наших воїнів. Ми просимо їх самих, для їхніх же рідних, для мільйонів читачів, для всього російського суспільства, допомогти нам намалювати яскраву і докладну картину грандіозних подій, що нині розгортаються. Важливий кожен штрих, кожна характерна подробиця»⁵².

У відповідь на подібні заклики щотижневики отримали чимало світлин від фотографів-аматорів – вояків і цивільних службовців допоміжних організацій та установ. Не маючи спеціальних знань щодо формування композиції, вони досить часто використовували інсценування⁵³. Проте, їхні фотознімки, зроблені, так би мовити, «для себе», вирізняються більшою динамікою, спонтанністю, документальністю, ніж твори професійних фотографів. На них зафіксовано фронтове життя «без прикрас» із масовими руйнуваннями, злиденним становищем мирного населення, горами понівечених солдатських трупів, антисанітарними умовами в окопах, безкраїми могилами тощо. Подекуди траплялися світлини з фрагментами бойових дій. Не всі вони були дозволені цензурою для опублікування. Однак саме такі «живі» кадри надзвичайно цінували редакції ілюстрованих видань у всьому світі й готові були платити за них великі гонорари⁵⁴.

Утім фронтове життя увічнювали не тільки фото- та кінокамери. Поширення цих технічних новинок аж ніяк не применшило значення пензля й олівця. Навпаки, на початку Великої війни влада та громад-

⁵¹ Там же. С. 178, 182.

⁵² Цит. за: *Смородина В.* Мифы и реальность Первой мировой в документальной фотографии. С. 188–190.

⁵³ Там же. С. 191.

⁵⁴ Там же. С. 178–179; *Кириєнко О.* Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. – жовтень 1917 р.). С. 203.

ськість Російської імперії прагнули якомога повніше зафіксувати події тієї глобальної бійні, зокрема й засобами образотворчого мистецтва. Усіляко заохочувалося створення картин, малюнків та ілюстрацій, які, крім експонування на виставках, активно використовувалися для пропаганди. Репродукції художніх творів можна було побачити на листівках, постерах, марках, сірникових коробках та етикетках⁵⁵. Як зазначалося вище, популярні газети і часописи намагалися урізноманітнити інформацію про війну, доповнюючи текстові блоки не тільки світлинами, а й малюнками. Відповідних матеріалів не бракувало, оскільки серед «постачальників» такої продукції було чимало професійних художників, письменників, громадських діячів, мобілізованих до лав діючої армії чи направлених на фронт у статусі військових кореспондентів. Керуючись установкою на достовірність, вони віддавали перевагу детальним замальовкам з натури, котрі подекуди нагадували фотографічні знімки. Фактично, у такий спосіб відбувалося художнє документування воєнних подій. У цьому контексті зупинимося на унікальному випадку в історії світового мистецтва – проходженні художньої практики на фронті студентами Петербурзької академії мистецтв.

Ініціатором авантюри був відомий український художник і педагог Микола Самокиш. На той момент майстер батального жанру вже мав значний досвід співпраці з державними структурами та писання війни з натури. Так, з 1890 р. за дорученням військового міністерства він створив чимало творів як ілюстратор, зображуючи армійців, їхні строї, маневри та бойові дії. З початком російсько-японської війни М. Самокиш вирушив на фронт як кореспондент-художник популярного щотижневого журналу «Нива». Результатом його семимісячного перебування в діючій армії й безпосереднього споглядання реалій життя у воєнних умовах стала значна колекція репортажів, замальовок, акварелей, графіки та світлин. Деякі з них було опубліковано в ілюстрованих журналах, а понад 60 малюнків увійшло до окремого альбому «Война 1904–1905. Из дневника художника». У передмові до видання М. Самокиш зазначав, що супроводжувальний текст варто розцінювати радше як коментар і доповнення до ілюстрацій, аніж літературний твір⁵⁶. Також на цю тему було створено серію олійних картин, найвідомішою з яких є «Ляоян. 18 августа 1904 г.».

⁵⁵ Березовая Л. Г. Художественная летопись Первой мировой. URL: <https://russia-istoria.ru/component/k2/item/1097-hudozhestvennaya-letopis-pervoy-mirovoy>

⁵⁶ Самокиш Н. С. Война 1904–1905 годов. Из дневника художника. Санкт-Петербург, 1908. С. V.

У тій поїзді до Маньчжурії художник усвідомив увесь трагізм війни як явища: «Жорстока штука – війна! ... А ще, може, більш жорстокого є в обов'язках військового кореспондента. Ніколи не забуду таку сцену. Під час бою під Ляояном іду я стежкою поміж славетним колись “гаоляном” і раптово на мене виходить із кущів група: ведуть винесеного з бою на смерть пораненого стрільця. На грудях у мене апарат для моментальної фотографії. Натурально, я механічно – клац! І досі не можу забути погляду того напівживого солдата: в нього був і докір, і здивування, і гнів... І справді: тут людина кінчає з життям, конає, а якийсь чужий чоловік, холодний, бездушний, пожадливо клацає апаратом, щоб зафіксувати “цікавий” сюжет. Я був сам собі гидкий тоді»⁵⁷.

Саме тому, змальовуючи тилловий побут, битви, вояків і медичний персонал, головну увагу М. Самокиш приділяв людині, її внутрішньому світу та переживанням. У його творах, звісно, прослідковуються теми стійкості, мужності, перемоги, але водночас подаються й зовсім негероїчні сюжети – відступи російської армії, всіяне загиблими поле бою, знесилені вояки тощо. Пізніше він писав, що у картинах і малюнках дореволюційного періоду «намагався передати і зобразити не тільки зовнішній, парадний бік війни, а й розкрити внутрішню глибоку трагедію мільйонів рядових учасників, втягнутих у вир війни проти свого бажання... На перший план у своїх батальних композиціях я здебільшого старався висувати рядового учасника війни»⁵⁸.

У 1910 р. М. Самокиш очолив клас батального живопису в Академії мистецтв у Петербурзі. «Це було нормально і справедливо – писав колега “по цеху”, український живописець і мистецтвознавець М. Бурачек, – ніхто з художників того часу не знав так близько життя війська, солдата, не бачив так близько війни, і тому натурально, що лише Самокиша міг зайняти таку відповідальну посаду»⁵⁹. Керуючи майстернею, митець проявив себе як талановитий педагог-новатор. Він запроваджував прогресивні методи навчання, особливо в контексті викладання анімалістики. Серед засобів, які використовував педагог були: покадрове демонстрування світлин і кінострічок, виїзди у сільську місцевість для спостереження за рухами людей і тварин, уроки фехтування для студентів, створення у студії постановочних сцен у природі з живими кінями, волами,

⁵⁷ Цит. за: М. Самокиша = Н. Самокиша = М. Самокуша / [монографія М. Бурачека; передм. К. Буревія]. [Харків], [1930]. С. 22–23.

⁵⁸ Цит. за: Микола Самокиш: Альбом / авт.-упоряд. Ф. В. Яценко. К., 1979. С. 9.

⁵⁹ Там само. С. 23–24.

військовою зброєю й обладунками тієї чи іншої епохи⁶⁰. Усе це сприяло тому, що чимало випускників класу згодом стали талановитими художниками.

Крім того, М. Самокиш ставився до своїх вихованців по-товариськи та з повагою. Завжди готовий підтримати їх, він зажив слави найпопулярнішого викладача, за яким на усіляких військових маневрах «тягнувся хвостик» із учнів⁶¹. Тому й не дивно, що з початком Першої світової війни педагог знову загорівся ідеєю побувати на фронті, причому разом зі своїми студентами. Він домігся офіційного дозволу на створення спеціального «військово-художнього загону» до складу якого, окрім самого професора, увійшло п'ятеро його учнів – П. Котов, П. Митурич, П. Покаржевський, К. Трохименко, Р. Френц. У квітні 1915 р. вони вирушили на театр бойових дій для «спостереження та зображення картин війни»⁶².

Згідно зі спогадами П. Покаржевського, обов'язковими умовами перебування групи на фронті були підпорядкування військовому командуванню, а саме полковнику В. Шенку (М. Самокиш уважався художнім керівником), носіння військових строїв та зброї (шашки, портупей з кобурою й револьвера). Також майбутніх художників забезпечили усім необхідним – папером, фарбами, в'ючними валізами тощо, при цьому виділивши ще у розпорядження окремий вагон, кухаря та денщика⁶³.

Упродовж трьох місяців спецзагін побував на Західному та Кавказькому фронтах російської армії. Спершу маршрут баталістів пролягав через Білосток, Ломжу, Кисельницю, Остроленку, Осовець і Барановичі. Виконуючи поставлені перед ними завдання, професору та його студентам доводилося працювати не лише в тилу, а й на передовій лінії у періоди відносного затишшя, що зовсім не гарантувало їм безпеки. Зокрема у фортеці Осовець, що увійшла в історію Великої війни стійкістю захисників і «атакою мерців», вони пережили обстріл німецької артилерії, встигнувши, проте, зробити значну кількість замальовок руйнувань укріплень та споруд, батарей у бою тощо⁶⁴.

Після Західного фронту група перемістилася до Києва, згодом – у Севастополь і на Кавказ. Результатом тієї безпрецедентної художньої

⁶⁰ Там само. С. 24–25.

⁶¹ М. Самокиша = Н. Самокиша = М. Самокуша. С. 25.

⁶² Нива. 1915. № 23. С. 444.

⁶³ Шепель Ф. Художник на війні. Згадуємо життя і творчість Петра Покаржевського (1889–1968 рр.) як унікальний випадок в історії мистецтва // День. 2014. 14 жовтня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/hudozhnik-na-viyni>

⁶⁴ Там само.

практики стали майже 400 малюнків, переважно з натури, на яких доволі детально і достовірно увічнено фрагменти битв та поля боїв після них, руйнування, побут солдатів і офіцерів, військовополонені, трофеї, деякі об'єкти Ставки верховного головнокомандувача російської армії у Барановичах тощо. Частину цих творів було опубліковано у журналах «Нива», «Солнце России», «Лукоморье», «Летопись войны» та ін. Окремі замальовки М. Самокиша увійшли до видань «Великая война в образах и картинах» (1915) та «Русские – героям Сербии и Черногории» (1915). У 1916 р. доробок «військово-художнього загону» було представлено на спеціальній виставці у стінах Петербурзької академії мистецтв, а потім передано до військового міністерства⁶⁵. Зауважимо, що докладної інформації про це зібрання у науковій та публіцистичній літературі практично немає, як наразі нічого не відомо й про його подальшу долю.

Поразки російської армії, проблеми в тилу, й відповідно зростання невдоволення у суспільстві призвели до того, що реалістичне відображення у мистецтві «окопної» правди вже не відповідало ідеї «епохального літопису війни». Тому в 1915–1916 рр. відбувся перехід від документування війни до активної пропаганди. На зміну замальовкам з натури прийшли зображення подвигів, найпопулярнішим героєм яких був хоробрий козак, що перемагає ворогів. Батальний живопис поступився місцем плакату з його експресивністю, лозунговістю, яскравістю, що цілком відповідало новим пропагандистським завданням⁶⁶.

Однак малювання не полишило окопи. Як професійні митці, так і пересічні учасники війни продовжували підручними засобами (олівцями, чорнилами тощо) зображувати фронтові будні у своїх похідних альбомах, щоденниках, записках, листах до рідних. Багато подібних матеріалів, як і аматорських фотознімків, знищено або втрачено. Усе це є наслідком політики радянської влади, яка всіляко намагалася «стерти» Першу світову війну з суспільної пам'яті.

Сьогодні фотокартки часів Першої світової війни, крім розтиражованих у мережі «Інтернет» та опублікованих у тогочасній пресі, можна знайти в архівних і музейних установах України. Проте їхня кількість є

⁶⁵ Там само; *Скляренко Г.* «Парадокс» Миколи Самокиша: Творчість художника в контексті радянського мистецтва // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки. 2010. Вип. 3. С. 122–123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/armpmn_2010_3_24; *Борцова К. О.* Батальна графіка М. С. Самокиша // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2011. № 4. С. 82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2011_4_23

⁶⁶ *Березовая Л. Г.* Художественная летопись Первой мировой.

порівняно невеликою. Одні з найбільших зібрань містяться в Національному військово-історичному музеї та Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України). Зокрема в останньому налічується понад дві тисячі одиниць таких світлин, частину з яких зібрано в окремі альбоми. Тематично на них відображено позиції російської й австрійської армій на Південно-Західному фронті та їх відвідування імператором Миколою II, будівництво й евакуацію залізниць на театрі війни, братання солдатів, діяльність Всеросійського земського союзу, лікування поранених у шпиталях, а також біженців та військовополонених. Значний масив становлять матеріали, присвячені українським січовим стрільцям та інтернованим українцям. Більшість фотографій, що стосуються участі у війні Російської імперії, зроблено за описаною вище дозвільною процедурою. Винятком є особистий фотоальбом командувача 3-го кінного корпусу Південно-Західного фронту, командувача Збройних сил Української Держави генерала від кавалерії графа Ф. Келлера. Цей альбом, що налічує 337 знімків, майже повністю було опубліковано ЦДКФФА України в 2013 р.⁶⁷

«Неофіційні» фотодокументи (зроблені солдатами й офіцерами для себе) переважно знаходяться у сімейних архівах пересічних громадян або у приватних зібраннях. Одним із таких є добірка світлин, яка налічує понад 100 екземплярів, із колекції художника й громадського діяча, члена Національної спілки художників України Геннадія Анатолійовича Клещара (нині покійного). Установлено, що фотографії належали учаснику Першої світової війни, прапорщику 220-й піхотного Скопинського полку, уродженцю Уманщини Федору Прилуцькому. Вони охоплюють період із початку 1915 р. по літо 1917 р. і дають можливість побачити життя солдатів та офіцерів російської армії на Західному фронті (Мінська, Вітебська губернії), де в 1916 р. російські війська провели Нароцьку (березень) та Барановичівську (червень–липень) наступальні операції – одні з найкривавіших в історії війни.

Завдяки ініціативності Г. Клещара та праці науковців відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України ці світлини стали доступними для громадськості. Найвиразніші з них із відповідними підписами та коментарями були опубліковані в документальному науково-популярному виданні «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень» (2015)⁶⁸.

⁶⁷ Война 1914–1917 гг. (Из личного фотоальбома генерала графа Ф. А. Келлера). Харків, 2012.

⁶⁸ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2. С. 709–742.

Щодо творів батального мистецтва й «окопної» графіки, то про колекційні зібрання наразі нічого не відомо. Можемо лише припустити, що якась їхня кількість зберігається в архівних і музейних фондах України та у приватних осіб, чекаючи на свого дослідника.

Отже, в 1914–1917 рр. на фронтах російської армії було створено значний масив як офіційних, так і приватних фотографій та малюнків. Вони фактично задокументували події Першої світової війни, сформувавши її своєрідний візуальний літопис. Цей зображальний контент не тільки заповнював інформаційний вакуум і задовольняв інтерес читацької аудиторії ілюстрованих періодичних видань, а й був одним із важливих інструментів формування громадської думки та впливу на суспільні настрої населення Російської імперії.

«Забуття» Великої війни на теренах колишнього СРСР відкриває перед сучасними науковцями значні перспективи в дослідженні її візуальної історії, зокрема з використанням новітніх інформаційних технологій.

3.3. Події 1914–1918 рр. в історичній пам'яті та комеморативних практиках

Колосальність соціального потрясіння від першого масштабного збройного протистояння вже одразу після його закінчення привела людство до думки про необхідність увіковічення пам'яті про ті трагічні події. Країни, які 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті підписали перший мирний договір у Великій війні, в ст. 17 додаткової угоди до нього зобов'язалися шанувати й утримувати в належному стані на своїй території цвинтарі вояків і цивільних громадян іншої сторони, котрі загинули чи померли у воєнний період. Аналогічні положення були закріплені й в статті 171 Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р.

Перші кроки української держави з увіковічення пам'яті загиблих було здійснено за часів гетьмана П. Скоропадського. Однак ще з 1915 р. активну діяльність у цьому напрямі розгорнула громадськість. У різних містах було створено комітети, до складу яких увійшли громадські діячі, представники міської влади, відомі митці, делегати від вояків. Насамперед ці організації зайнялися розробленням проєктів храмів, каплиць і пам'ятників для встановлення їх на військових цвинтарях та місцях боїв, а також вирішенням питання фінансового забезпечення їх реалізації. Наприклад, у с. Осівці, розташованому на р. Стрипа, де в 1915–1916 рр. проходила лінія фронту, завдяки групі осіб чеського походження було споруджено пам'ятник «російському солдатові». Триметровий монумент складався з постаменту й гіпсової/бетонної фігури вояка з багнетом на

повен зріст⁶⁹. Також зусиллями громадськості було зведено церкву в Черкасах, розпочато будівництво храму в Києві на Звіринці, який мав стати частиною великого меморіального комплексу, зібрано кошти в Одесі на пам'ятник загиблим у морських баталіях на Чорному морі. Однак реалізувати задумане до кінця не вдалося через революційні події⁷⁰.

Водночас київське товариство «Пам'ять воїнів 1914–1918 рр.» розробило докладну програму, що передбачала пошукові роботи у районі бойових дій на українських та суміжних територіях, складання списків із уцілілими написами на хрестах «для одвічного поминання і занесення на особливі дошки», задоволення клопотань рідних про встановлення місць поховань близьких, підготовку й видання каталогів з точними відомостями про місце знаходження поховань, кількість загиблих, їхні прізвища з фотографіями і картосхемами тощо⁷¹.

Більшовицька влада анулювала Брестський мирний договір та проігнорувала міжнародні угоди й домовленості Версальської системи. Саме тому широка кампанія 1920–1930-х рр. у країнах Західної Європи з облаштування цвинтарів, спорудження пам'ятників і меморіалів у пам'ять про воєнні дії й загиблих, оминула СРСР.

Протилежна ситуація спостерігалася в Східній Галичині, котра після війни відійшла до Польщі. Оскільки на цих теренах у боях та від хвороб полягли десятки тисяч людей, місцеві мешканці, за підтримки тодішньої влади проводили посильні роботи зі збереження та впорядкування поховань, які були практично в кожному населеному пункті.

У Львові Перша світова війна залишила по собі два великих цвинтарі: так званий Холм Слави над Личаківським парком, де були поховані солдати армії Російської імперії, й Австрійський військовий цвинтар на Личакові. На останньому в 1915–1918 рр. і після комасації 1935–1937 рр.

⁶⁹ Сокол К. Г. Восточный фронт Первой мировой войны: отношение к старым памятникам и появление новых // Проблемы сохранения памяти и мемориализации наследия Первой мировой войны. Материалы научно-практического круглого стола 12 октября 2017 г. Москва, 2019. С. 74–75.

⁷⁰ Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. К., 2011. С. 50, 55–56; Грінченко В. Увічнення пам'яті полеглих у Першій світовій війні в російській церковній архітектурі // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. 2014. Вип. 19. С. 104–105.

⁷¹ Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. С. 55; Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в пам'ятках. К., 2003. С. 62–63.

поховали більше 10 тис. загиблих вояків. Серед них значна частина – українці – вояки австрійської і російської армій, а також австрійці, німці, поляки, росіяни, угорці, серби, чехи, словаки, хорвати, турки, боснійці та ін.⁷²

Австрійський військовий цвинтар був закладений російськими санітарними службами на пасовиськах «гміни» Личаків і частково на приватних парцелях родини Боднарів для полонених австрійської армії, котрі померли у львівських шпиталях у 1914–1915 рр. Після повернення австрійців до Львова це кладовище стало основним для загиблих військово-службовців австрійської, німецької та турецької армій⁷³.

У 1917 р. на місці старої дерев'яної було збудовано муровану півциркульну браму з двома входами на цвинтар. Угорі на брамі був напис спочатку німецькою, а потім польською мовами: «Військовий цвинтар полеглих вояків у війні 1914–1918 рр.». Збереглися також плани, фотографії та згадки в архівних і літературних джерелах. Найдавнішим планом Австрійського військового цвинтаря є проєкт з його облаштування (орієнтовно 1915–1917 рр.) архітектора Адольфа Вітмана. На ньому позначено поля поховань вояків австрійської армії, зазначено місця пам'ятника загиблим і високого дерев'яного пам'ятного хреста. Некрополь мав головний вхід від сторони Цетнерівки і повинен був завершуватися колонадою зі сторони «городів Боднара». Однак цей проєкт так і залишився нереалізованим⁷⁴.

На плані Личаківського цвинтаря з технічного департаменту львівського магістрату, підписаному Ігнатієм Дрекслером у червні 1924 р., вказано поля поховань Австрійського військового цвинтаря. Більш докладним є план цього цвинтаря 1927 р. На ньому арабськими цифрами зазначено окремі й спільні могили, а римськими – поховання працівників санітарних служб. Із правої сторони від головної алеї цвинтаря був кам'яний пам'ятник на честь полеглих німецьких вояків, що загинули в 1914–1915 рр., із написом німецькою мовою: «Присвячується пам'яті похованих тут мужніх вояків». У 1915–1918 рр. Австрійський військовий цвинтар огородили невисоким дерев'яним парканом. Хрести також були дерев'яними. На кожному з них стояв номер могили і таблиця з при-

⁷² Харчук Х. Австрійський військовий цвинтар та поховання Українських Стрільців на Личакові // Галицька Брама. 1998. № 5/6. С. 18–20. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/lychakiv-ukr.htm>

⁷³ Там само.

⁷⁴ Див.: Харчук Х. Австрійський військовий цвинтар та поховання Українських Стрільців на Личакові.

звищем. Пізніше на похованнях солдатів австро-угорської армії почали ставити бетонні хрести за типовими проєктами, розробленими у Варшаві в 1935 р. На могилах боснійських вояків стояли мусульманські надгробні знаки⁷⁵.

Значну діяльність щодо поховань періоду Першої світової війни здійснювали «Товариство охорони воєнних могил» та Крайовий комітет охорони могил у Львові. Особливу увагу ці організації приділяли пошуку й упорядкуванню стрілецьких могил, зокрема на горі Маківці, Личаківському та Янівському некрополях⁷⁶.

Згодом своєю масштабністю та кількістю жертв війну 1914–1918 рр. затьмарила Друга світова. Включення Східної Галичини до складу УРСР негативно позначилося на збереженні пам'яті про полеглих у першому глобальному побойі ХХ ст. Радянська влада планомірно знищувала тогочасні поховання. У 1946–1947 рр. були зруйновані й два вже згадані цвинтарі у Львові. У результаті подібних діянь Велика війна стала «забутою» для вітчизняного суспільства. І лише наприкінці 1980-х рр. потроху почало відроджуватися зацікавлення подіями 1914–1918 рр. Редакція часопису «Пам'ятки України» започаткувала акцію «Забуті могили», під час якої зусиллями українських, німецьких та австрійських громадських організацій було розшукано і впорядковано сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів⁷⁷.

У 1990-х рр., після проголошення незалежності України, зміни підходів до висвітлення історичного минулого нашої держави, подібні акції стали доволі поширеними. Звісно, що заходи з відновлення й збереження могил загиблих здійснювалися передусім у тих регіонах, де в роки Першої світової війни точилися запеклі бої – на Закарпатті, Галичині, Буковині, Волині. Силами громадськості, скаутських організацій, учнів, студентів і волонтерів, за підтримки органів місцевої влади, іноземних представництв, було відремонтовано й відновлено десятки цвинтарів і поховань незалежно від причетності померлих до ворогуючих сторін, їхнього віросповідання та політичної прихильності. Так, за сприяння посольства Туреччини в Україні, упорядковано військові кладовища в селах Гутисько, Мечишів, Підвисоке Бережанського району Тернопільської області, Лопушня, Пуків, Верхня Липиця та м. Рогатин Рогатинського

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ *Денисенко Г. Г.* Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. С. 64.

⁷⁷ *Горбик В. О., Денисенко Г. Г.* Воєнна історія України в пам'ятках. С. 64.

району Івано-Франківської області. І подібних прикладів можна навести чимало.

Також багато праці докладено задля збереження та охорони поховань Українських січових стрільців, вшанування пам'яті про них. Прикметно, що попри заборону польської, а пізніше і радянської влади, на горі Маківці, де Легіон УСС пройшов бойове хрещення, щороку збиралися жителі навколишніх сіл, щоб згадати загиблих⁷⁸. У 1990 р. на тому місці було встановлено пам'ятний знак на честь події 1915 р., а в 1994 р. у Львові відновлено Янівський цвинтар та збудовано меморіал УСС і воїнів УГА.

На початку 2000-х років відбулося відродження зацікавленості подіями Великої війни та її українським контекстом і в науковому середовищі. У деяких закладах вищої освіти та наукових установах відбулися конференції, «круглі столи» й інші заходи, присвячені 90-й річниці початку першого глобального збройного протистояння. Підсумком виступів, обговорень, дискусій на цих зібраннях стало видання низки збірників наукових статей, матеріалів конференцій тощо.

Із наближенням 100-річчя Першої світової війни діяльність з пошуку та увіковічення її спадщини на українських теренах значно активізувалася. В Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій областях були створені меморіальні комплекси, встановлені обеліски, знаки у пам'ять про трагічні події, загиблих у кровопролитних боях, концентраційних таборах тощо. Не в останню чергу реалізація цих проєктів стала можливою завдяки фінансовій підтримці урядових і громадських організацій держав, вояки яких свого часу загинули на цих землях.

До цієї важливої справи долучилися й вищі органи влади України. В 2004 р., відповідно до постанови парламенту, на державному рівні відзначалося 90-річчя трагедії у концтаборі «Талергоф». У 2014 р. Кабінет Міністрів України розробив програму заходів щодо 100-ї річниці Першої світової війни 1914–1918 років.

Упродовж 2014–2018 рр. у багатьох країнах світу відбулася низка заходів із ушанування пам'яті про події сторічної давнини. Найбільші з них були проведені у Великобританії та Франції – державах, для яких Перша світова війна справді стала «Великою». Наймасштабнішими були урочистості у листопаді 2018 р. у Парижі з нагоди ювілею підписання

⁷⁸ Денисенко Г., Денисенко О. Культурна спадщина про Першу світову війну у формуванні історичної пам'яті в сучасній Україні // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Львів, 2015. Вип. 20. С. 379.

договору про припинення вогню у Комп'єнському лісі. Для участі у меморіальних церемоніях та Форумі миру до столиці Франції тоді з'їхалися лідери 66 держав.

Проте офіційними заходами комеморація не обмежилася, значною мірою охопивши інформаційний, освітній та публічний простори. Наприклад, у Великій Британії було реалізовано безліч освітніх, цифрових медійних та онлайн проєктів, спрямованих на дослідження сімейної, локальної історії, збереження артефактів, поповнення інформації та забезпечення доступу до архівних і музейних матеріалів. Через різні партисипативні практики до більшості з них могли долучитися всі охочі громадяни. Компанія BBC упродовж чотирьох років транслювала документальні й художні фільми, музичні й історичні програми, спеціальні програми для дітей та школярів, присвячені Першій світовій війни, виділивши для цього понад 2000 годин радіо- і телеєфіру. Митці, своєю чергою, відзначилися масштабними акціями у громадському просторі – інсталяціями, реконструкціями, перформансами тощо⁷⁹.

В Україні ж, окрім участі Глави держави у паризьких урочистостях, ніяких масштабних заходів фактично не відбулося. Їх витіснили Євромайдан, події на Сході України та більш значимий для українців ювілей національної революції 1917–1921 рр. Майже всі комеморативні практики, як-от: реставрація цвинтарів, встановлення монументів, насадження пам'ятних алей, мітинги, виставки, екскурсії тощо – були локальними, такими що реалізовувалися в межах окремого населеного пункту, району чи області.

Подібна активність триває й донині завдяки ентузіастам, громадським організаціям та небайдужим очільникам органів місцевого самоврядування. Так, значних успіхів у цій справі досягли члени Громадської ініціативи «Повернемо забуті імена». У результаті багаторічних пошуків їм вдалося виявити 188 імен жителів с. Гнідин на Київщині – учасників Першої світової війни. У 2020 р. за підтримки Національної спілки краєзнавців України, Гнідинської сільської ради, місцевої громади й когорта меценатів було встановлено пам'ятник на їхню честь та проведено мітинг-реквієм⁸⁰.

⁷⁹ Див.: *Олійник Т.* Пам'ять про Велику війну: як Велика Британія пам'ятає Першу світову. URL: https://ukr.lb.ua/culture/2019/05/08/426370_pamyat_pro_veliku_viynu_yak_velika.html

⁸⁰ *Галатенко В., Куліковський А.* Вшанували пращурів // Срібна підкова. 2020. № 4 (160). 28 грудня. С. 6–7.

Поза тим, жодним помітним вітчизняним проектом про Першу світову війну не поповнилася мережа «Інтернет», яка сьогодні є перспективним і важливим майданчиком для формування простору пам'яті.

Найсуттєвіший внесок у дослідження українського контексту Великої війни 1914–1918 рр. задля збереження пам'яті про неї зробили науковці, провівши низку конференцій, форумів, дискусій, опублікувавши збірники статей та монографії. Зокрема, своєрідним підсумком понад десятилітньої праці співробітників відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України над проблематикою Першої світової війни стало видання фундаментального двотомника «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна»⁸¹. Вміщені у ньому нариси та документи стали фактологічною основою для створення науково-популярних теле- і радіопередач, кінофільмів, сприяючи формуванню у громадян та зацікавлених осіб об'єктивних історичних знань.

Утім збереження пам'яті про глобальний конфлікт 1914–1918 рр. полягає не лише в пошуку, упорядкуванні могил загиблих і встановленні пам'ятників, а й у вихованні молоді, науковому дослідженні й переосмисленні неймовірного, як на той час, збройного протистояння, інформуванні суспільства через традиційні ЗМІ про його події, персоналії, наслідки і значення, використанні соціальних медіа та активному залученні користувачів інтернету до формування спеціалізованих ресурсів. Тільки спільними зусиллями держави, громадських організацій і фахівців можна віднайти історичну правду про Першу світову війну та зберегти її у масовій свідомості.

⁸¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси. К., 2014. 784 с.; Кн. 2: Мовою документів і свідчень. К., 2015. 800 с.

Частина II

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

- Українське суспільство у 1939–1941 рр.: проблеми політичної лояльності та психологічний стан
- «Людина зі зброєю»: комбатанти та воюючі сторони у воєнно-антропологічному вимірі
- Стратегії виживання окупаційної доби
- Гуманітарний вимір війни
- Пам'ять про Другу світову війну

